

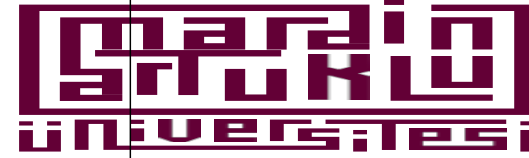
The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Cilt: 5 • Sayı:2 • Yıl: 2020

Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü

The Journal of Mesopotamian Studies(JMS)

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 5/2 Summer 2020

ISSN: 2147-6659

e-ISSN: 2687-6388

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkiye' de Yaşayan Diller Enstitüsü

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol.5/2 Summer 2020

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına Sahibi:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, The Institute of Living Languages in Turkey:

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
(Rektör)

Editör | Editor in Chief

Doç. Dr. Yunus CENGİZ

Editör Yardımcısı | Assistant Editor
Arş.Gör. Şehmus KURT (Mardin Artuklu Üni.)

Editörler Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)	Doç.Dr.Zafer KUTLU (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)	Doç.Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL (Dicle Üni.)	Doç. Dr. Ayhan TEK (Muş Alpaslan Üni.)
Doç. Dr. Veysi Ünverdi (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Mehmet Tayfun (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Shahab VALI (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Khaled ALADWANI (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Yılmaz ÖZDİL (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. İbrahim ALSHIBLI (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Amar ALJARAHA (Mardin Artuklu Üni.)

Alan Editörleri | Field Editors

Doç.Dr. Veysi ÜNVERDİ (Arap Dili ve Kültürü)
Doç.Dr. Zafer KUTLU (Süryani Dili ve Kültürü)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KIRKAN (Kürt Dil ve Kültürü)

Dil Editörleri | Language Editors

Dr. Amar ALJARAHA (Arapça)
Dr. Zülküf ERGÜN, Arş.Gör. Dr. Kenan SUBAŞI (Kürtçe)
Arş.Gör. Güneş KAN, Arş.Gör. Pınar YILDIZ (Türkçe)
Arş.Gör. Ziyattin YILDIRIMÇAKAR (İngilizce)

Redaksiyon | Redaction

Arş.Gör.Büyüamin Demir
Arş.Gör.Güneş Kan
Arş.Gör. Dr. Kenan Subaşı

Yönetim Yeri | Head Office

Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü/ Mardin Artuklu Üniversitesi/
Merkez Kampüs
Artuklu/Mardin

Tlf: +90 482 212 98 84 20 Fax: +90 482 212 98 85 e-mail: jms@artuklu.edu.tr
web: http://jms.artuklu.edu.tr

Dizgi ve Tasarım: Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü

Ağustos 2020
August 2020

© Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün bilimsel bir yayım organı olan Mesopotamian Studies Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup altı ayda bir (Ağustos- Şubat) ve yılda iki sayı olarak yayımlanır. Dergide Kürt, Arap ve Süryani kültürü, dili ve edebiyatı alanlarında akademik nitelik taşıyan ve Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanice dillerinde yazılan bilimsel çalışmalara yer verilir. | The Journal of Mesopotamian Studies is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The Journal of Mesopotamian Studies is an international peer-reviewed journal published semi-annually (August - February). The scientific research on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature written in Turkish, Kurdish, Arabic and Syriac languages are published in The Journal of Mesopotamian Studies (JMS).

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Abdülhalim AYDIN (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Jean François PEROUSE (St. Anad. Arş. Enst.)
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA (Mardin Artuklu Üni.)	Prof. Dr. M. Nesim DORU (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Farouk ISMAEL (Unv. Hamburg Almanya)	Prof. Dr. M. Sait TOPRAK (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Eleanor COGHILL (Uppsala Üni. İsveç)	Prof. Dr. Vahap ÖZPOLAT (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Carina JAHANI (Uppsala Üni. İsveç)	Dr. Amr TAHER (Harward Üni. ABD)
Prof. Dr. Gülşat AYGEN (Illinois Üni. ABD)	Dr. Barzoo ELIASI Oxford Üni. (İngiltere)
Prof. Dr. Arda ARIKAN (Akdeniz Üniv.)	Dr. Kaveh DASTOOREH (Koye Üni. Irak)
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Khaled KHAYATI (London Üni. İngiltere)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle Üni.)	Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)
Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK (Ankara Üni.)	Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncü Yıl Üni.)
Prof. Dr. Abdulwahab K. MOUSA (Zaho Üni. Irak)	Dr. Yavuz AYKAN (Boğaziçi Üni.)
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Michael CHYET (Washington Library ABD)
Doç. Dr. Hazem Said MONTASIR (El-Ezher Üni. Mısır)	Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üni.)
	Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Üni.)

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 5/2 Summer 2020

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

BU SAYININ HAKEMLERİ / REVIEWER OF THIS ISSUE

Dr. İlyas SUVAĞCI (2 Makale) (Hakkari Üni.)

Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni.)

İlyas SAYIM (Muş Alparsan Üni.)

Ayhan YILDIZ (Mardin Artuklu Üni.)

Tuba Nur SARAÇOĞLU (Mardin Artuklu Üni.)

Doç.Dr. Tareq Mohamed AWREHİM (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Hemin Omar AHMAD (Bingöl Üni.)

Dr. Ergin ÖPENGİN (Kurdistan Üni.)

Doç.Dr. Ahmet ABDULHADİOĞLU (2 Makale) (Mardin Artuklu Üni.)

Doç.Dr. Ahmet Tekin (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Halil AKÇAY (Mardin Artuklu Üni.)

Doç.Dr. Ayhan TEK (Muş Alparslan Üni.)

Doç.Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzünücü Yıl Üni.)

İçindekiler | Contents

Editör'den

Editorial

Makaleler | Articles

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

Muna Yüceol ÖZEZEN
*Çukurova Araçlarının Sözlü Edebiyatları Üzerine
Gözlemler*

167-189

Muna Yüceol ÖZEZEN
Observations on the Oral Literatures of
Çukurova Araps

Mehmet Nur YAVUZER
Lêkolinek li ser Qewmîyeta Baba Tahir

191-220

Mehmet Nur YAVUZER
A Research on Baba Taher's National Identity

Mehmet YONAT
*Sîstema Diyarikirina Zayendan Navdêran di Kurdiya
Kurmançî de*

221-242

Mehmet YONAT
Gender Determination System in Kurmanji
Kurdish

Hemîn Omar AHMAD
*Jiyan û Berhemî Resûl Mestî (1823-1903)
le Arşivî Osmanî da*

243-281

Hemîn Omar AHMAD
Resul Masti (1823-1908) His Life and Works
in Ottoman Archives

Barzan Kanebi TAHER
Alfabey Kurdî û Pîti Latînî

283-309

Barzan Kanebî TAHER
Kurdish Alphabet and Latin Letters

OLGU SUNUMU

CASE STUDY

Numan YURT
*Ji Aliyê Perwerdenasîyê ve Analîzê li ser
Menzûmeyê Gûz û Mewjê*

310-334

Numan YURT
An Analysis on the Poem Gûz û Mewjê in Terms of
Educational Sciences

EDİTÖRDEN

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’nün uluslararası hakemli dergisi olan The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin Ağustos 2020 (c.5/s.2.) sayısını size ulaştırmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayı ile birlikte çok dilli akademik yayıncılıkta beşinci yılımızı doldurmuş bulunmaktayız. Bu sayımızda altı makale yer almaktadır. Bu makalelerden biri Türkçe, beşi de Kürtçe olarak kaleme alınmıştır. Kürtçe makalelerin üçü Kurmancî lehçesinde, ikisi de Soranî lehçesinde yazılmıştır.

Bu sayıdaki ilk makale Muna Yüceol ÖZEZEN tarafından kaleme alınan *Çukurova Araplarının Sözlü Edebiyatları Üzerine Gözlemler* başlıklı makaledir. Özezen bu makalesinde sayıları tahminen bir milyon civarında olan Çukurova Arapları’nın sözlü kültürleri üzerine yaptığı saha çalışması ve derlemelere dayanarak, bu etnik grubun sözlü kültürlerini tasnif etmekte ve her bir tür üzerine gözlemlerini örnekler eşliğinde paylaşmaktadır.

Bu sayının ikinci makalesi Mehmet Nur Yavuzer tarafından yazılan *Lêkolînek li Ser Qewmîyeta Baba Tahir (Baba Tahir’in Kavmiyeti Üzerine Bir Araştırma)* adlı çalışmasıdır. Yazarın 2016 yılında savunduğu yüksek lisans tezinden üretilen bu makalede kimi zaman Kürt kimi zaman da Fars Klasik Edebiyatına dahil edilen Baba Tahir-i Uryan’nin edebi kişiliği, tasavvuf görüşü tanıtılmıştır. Makale aynı zamanda son yıllarda tartışmalara konu olan Baba Tahir’in kavmiyeti üzerine belgelere dayanan bir çalışma niteliği taşımaktadır.

Bu sayıda Kürtçenin Kurmancî lehçesinde yazılan bir diğer makale Mehmet YONAT tarafından kaleme alınan *Sîstema Dîyarkirina Zayenda Navdêran di Kurdîya Kurmancî de (Kurmancî Kürtçesinde Cinsiyet Belirleme Sistemi)* adlı makaledir. Yazarın doktora tezinden üretilen bu çalışma Kurmancî Kürtçesinde canlı ve cansız isimlerinin gramatik cinsiyetinin belirlenmesin sistematik bir şekilde incelenmiş ve sonuçta Kurmancî için bütün isimlerin gramatik cinsiyetinin belirlenmesi için bir sistem elde edilmiştir.

Hemin Omar AHMAD tarafından Kürtçenin Soranî lehçesinde kaleme alınan *Jiyan û Berhemî Resûl Mestî (1823-1908) le Arşîvî Osmanî da (Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Resûl Mestî’nin (1823-1908) Hayatı ve Eserleri)* adlı makalede Osmanlı’nın son döneminde yaşamış olan Kürt edib, eğitimci, alim ve fizikçi Resul Mesti (1832-1908)’nin hayatı ve eserleri arşiv belgeleri ışığında

incelenmiştir. Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler sayesinde Mesti'nin basılı ve kayıp eserleri gün yüzüne çıkarılmış ve bu eserler tanıtılmıştır. Bunun yanı sıra Mesti'nin mücithlik yönü ve bir eğitimci olarak tecrübeleri de aktarılmıştır.

Bu sayıdaki son makale Barzan Kanebi Taher Kürtçenin Soranî lehçesinde hazırlanan *Alfabey Kurdî û Pîî Latinî (Kürt Alfabeti ve Latin Harfleri)* adlı makaledir. Taher'in bu çalışması Kürt alfabesinin Latin harfleri ile kullanımı ve bu alandaki tarihsel sorulara yönelik bir çözüm önerisi sunmaktadır.

Numan YURT, *Ji Aliyê Perwerdenasiyê ve Analîzek li ser Menzûmeya Gûz Mewîjê (Eğitim Bilimleri Açısından Gûz û Mewîj Manzumesi Üzerine Bir Analiz)* adlı çalışmasında Klasik Kürt Edebiyatı'nın didaktik eserlerinden olan ve Şeyh Müşerref Xınuki (1926-2008) tarafından yazılan *Gûz û Mewîj* adlı didaktik manzumeyi incelemektedir. Yurt'un yüksek lisans seminer çalışmasının genişletilmiş ve eklemeler yapılmış hali olan bu makale, *Gûz û Mewîj* adlı manzumeyi eğitim bilimleri yönüyle analiz etmektedir.

Dergimizin bu sayısına Ön Kontrol aşamasındaki değerlendirmeleriyle katkı sunan Editör Kurulu üyelerine ve Değerlendirme aşamasında değerli görüşlerinin sunan sayı hakemlerine teşekkür ederiz. Bir sonraki sayımız olan c.6/s.1 sayısında yine değerli çalışmalar ile karşınızda olmak dileğiyle.

Doç.Dr. Yunus CENGİZ

EDITORIAL

We are pleased to bring you v. 5/2 of The Journal of Mesopotamian Studies (JMS), the international peer-reviewed journal of Mardin Artuklu University Institute of Living Languages in Turkey. With this issue, we have completed our fifth year in multilingual academic publishing. There are six articles in this issue. One of these articles was written in Turkish and five in Kurdish. Three of the articles in Kurdish are written in the Kurmanji dialect and two in the Sorani dialect.

The first article in this issue is titled *Observations on the Oral Literatures of Çukurova Arabs* by Muna Yüceol ÖZEZEN. In this article, Özezen classifies the oral cultures of this ethnic group and shares her observations on each oral culture species, based on fieldwork and compilations on the oral cultures of Çukurova Arabs, whose number is estimated to be around one million.

The second article of this issue is *A Research on Baba Taher's National Identity* written by Mehmet Nur Yavuzer. In this article, which was produced from the master's thesis defended by the author in 2016, the literary personality of Baba Tahir-i Uryan, who was sometimes included in the Kurdish and sometimes in Persian Classical Literature, was introduced. The article also has the characteristics of a documentary study on Baba Tahir's nationality, which has been the subject of discussions in recent years.

In this issue, another article in the Kurmanji dialect is *Gender Assignment System in Northern Kurdish* written by Mehmet YONAT. This study, which was produced from the author's doctoral dissertation, was systematically examined in determining the grammatical gender of the names of living and inanimate names in Kurmanji Kurdish, and as a result, a system was obtained for Kurmanji to determine the grammatical gender of all names.

In the article entitled *Rasul Masti (1823-1908) His Life and Works in Ottoman Archives*, Hemin Omar AHMAD examines in the light of archive documents, the life and works of the Kurdish literary man, educator, scholar and physicist Resul Mesti (1832-1908), who lived in the last period of the Ottoman Empire. Thanks to the documents in the Ottoman archives, the printed and lost works of Mesti were unearthed and these works were introduced by the author. In addition to this, Mesti's experiences as an inventor and educator were also explained.

The last article in this issue is entitled *Kurdish Alphabet and Latin Letters* written by Barzan Kanebi TAHER prepared in Sorani dialect of Kurdish. This work of Taher offers a solution for the use of the Kurdish alphabet with Latin letters and so doing tries to find answers to historical questions in this field.

In the article titled *An Analysis on the Poem Gûz û Mewîj in terms of Educational Sciences* Numan Yurt examines one of the didactic works of Classical Kurdish Literature written by Sheikh Moşeref Khinuki (1926-2008). This article, which is the extended version of the graduate seminar work of the author, analyzes the poem named Gûz û Mewij in terms of educational sciences.

We would like to thank the editorial board members who contributed to this issue of our journal with their evaluations at the Pre-Control stage, and to the reviewers for their valuable opinions during the Evaluation phase. Hope to be with you again with new valuable works in our next issue, i.e. v.6 /1.

Assoc. Prof.Yunus CENGİZ

A decorative horizontal band with a repeating geometric pattern of interlocking lines in black and white. The pattern consists of a grid of small squares and diamonds, creating a complex, woven appearance. The text is centered within a solid black rectangular area that spans the width of the band.

Makaleler | Articles

<https://doi.org/10.35859/jms.2020.703532>

ÇUKUROVA ARAPLARININ SÖZLÜ EDEBİYATLARI ÜZERİNE GÖZLEMLER

Muna Yüceol ÖZEZEN¹

ÖZ

Antakya Araplarıyla aşağı yukarı aynı kültürü paylaşan Çukurova Arapları, Adana ve Mersin il merkezlerinde ve bu illerin bazı ilçelerinde yaşayan ve kendilerini “Arap Alevisi” olarak adlandıran bir etnik gruptur. Bu etnik grubun bölgeye yerleşmeleri 9. yüzyılda Hamdani Devleti ile başlamış, ancak göçler ve yerleşmeler ara ara kesintiye uğramıştır. Son büyük yerleşim 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Buna göre, klasik Arapçayı okuma ve yazma becerisine sahip olan ve bu Arapçayı etkin bir biçimde kullanan son kuşak 19. yüzyılın sonunda doğan kuşaktır. Bugün sayıları tahminen 1 milyon civarında olan Çukurova Arapları, yazılı kültür öğelerinden büyük oranda uzaklaşmışlar ve yalnızca sözlü bir edebi üretim sürecine girmişlerdir. Ancak bugüne kadar hiçbir araştırmacı bu sözlü edebiyatın genel çerçevesini ele almamış, bu sözlü edebiyat ürünlerinin neler olduğu ve nasıl tasnif edilmesi gerektiği üzerine görüş bildirmemiştir. Bu çalışmada, Çukurova Araplarının giderek kaybolan ve acilen belgelenmesi gereken sözlü edebiyat ürünleri tasnif edilmiş ve her tür üzerine gözlemler örnekleme yoluyla paylaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çukurova Arapları, edebiyat, sözlü edebiyat, şiir, anlatı

¹ Prof.Dr., Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı

E-mail: mozezen@cu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1880-2143

Article Type/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 13.03.2020 - **Accepted / Makale Kabul Tarihi:** 19.08.2020

Observations on the Oral Literatures of Çukurova Arabs

ABSTRACT

Çukurova Arabs who share almost the same culture as Antakya Arabs is an ethnic group living in the provincial centers of Adana and Mersin and some districts of these provinces and calling themselves “Arab-Alevi”. The settlement of this ethnic group in the region started with the Hamdani State in the 9th century, but migrations and settlements were interrupted from time to time. The last major settlement took place in the 19th century. Accordingly, the last generation who has the ability to read and write the classical Arabic and use this Arabic effectively is the generation born at the end of the 19th century. The Çukurova Arabs, whose number is approximately 1 million today, have largely diverged from the written cultural elements and have entered a verbal literary production process only. However, to date, no researcher has addressed the general framework of this oral literature, and has not commented on what these oral literary products are and how they should be classified. In this study, the oral literature products of Çukurova Arabs, which are gradually disappearing and which must be documented urgently, are classified and observations on each genre are shared through sampling.

Key Words: Çukurova Arabs, literature, oral literature, poetry type, narrative type

Giriş

Çukurova Arapları, bugün büyük ölçüde Türkiye'nin orta güney bölgesinde yaşayan sayıları tahminen 1 milyon civarında olan Arap asıllı bir etnik gruptur. Türkiye Cumhuriyeti'ne eklenmiş durumda olan bu grup, yoğunluklu olarak Adana ve Mersin il merkezlerinde ve bu illerin bazı ilçelerinde yaşamakta ve kendilerini büyük ölçüde “Arap-Alevisi” olarak adlandırmaktadırlar. Büyük ölçüde Antakya Araplarıyla aynı kültürü paylaşan bu etnik grubun bölgeye yerleşmeleri 9. yüzyılda Hamdani Devleti ile başlamış, ancak göçler ve yerleşmeler ara ara kesintiye uğramıştır. Son büyük yerleşim 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Çukurova Araplarının “ana dilleri” veya daha gerçekçi bir yaklaşımla “ata dilleri” doğal olarak Arapçadır. Ancak bu Arapça, tahmin edileceği üzere klasik Arapça (Fusha) değil kendine özgü kimi özellikleri olan bir lehçe Arapçasıdır. Otto Jastrow bu lehçeyi Suriye “yerleşik” Arapça lehçesinin bir devamı ve ayrılmaz bir parçası olarak görmekte (2006: 154-156), S. Procházka ise Suriye-Lübnan lehçe grubu içindeki “kıyı lehçeleri”nden olduğunu belirtmektedir (1999: 115).

Son büyük yerleşmenin yaşandığı 19. yüzyılın sonu itibarıyla, söz konusu grubun merkez Arap kültüründen ve klasik Arapçadan iyice uzaklaştığı görülmektedir. Çünkü Klasik Arapçayı okuma ve yazma becerisine sahip olan

ve bu Arapçayı etkin bir biçimde kullanan son kuşak 19. yüzyılın sonunda doğan kuşaktır. Bu bağlamda bu son kuşağın aynı zamanda yazılı klasik Arap edebiyatına aşına olan ve bu edebiyatın örnekleri sayılabilecek son üretimleri yapan kuşak olduğu da tahmin edilecektir. Ancak, kullanılan formlar, nazım türleri ve nazım biçimleri vb. bakımlardan büyük ölçüde yazılı klasik Arap edebiyatına uygun bu örneklerin sayısı da son derece azdır: Birkaç divan, divanlardan bağımsız olarak kaleme alınan birkaç siyer, özellikle din büyükleri için yazılmış birkaç mersiye (Bunlar aynı zamanda Kur'an'ın tecvidli okunuşu gibi müzikli de söylenebilmektedir.), birkaç mensur eser vb. divanlarda dinsel ve ahlaki içerikli *şi'r*'ler, manzum *sîre*'ler, *makâm*'lar, *kasîda*'lar, övgü şiirleri olan *medh*'ler ve *mîrtî*'ler (*mîrsî*'ler) yer almaktadır. Çünkü bu edebiyat neredeyse yalnızca dinsel ve ahlaki içerikli bir edebiyattır. Zira Çukurova Arapları din dışı bir yazılı edebiyat geliştirme şansı bulamamışlar, değişen yaşam, Türkiye'ye uyum süreçleri ve bunlarla birlikte gelen "Türkçeleşme" eğilimi, Klasik Arapçayla din dışı bir yazılı edebiyat ortamının doğmasına olanak vermemiştir. Çok az sayıda örneği bulunan yazılı edebiyat geleneği genel olarak Arap Alevilerinin öğretilerini sistematik hale getiren Muhammed bin Nusayr en-Nemîrî'ye (ö. 883), Hamdân el-Hasîbî'ye (ö. 959) ve şiirleriyle ön planda olan Mekzûn es-Sîn'cârî'ye (ö. 1240) dayanmaktadır. Günümüzde Çukurova Arapları yazılı edebiyat ürünlerinin genellikle dinsel içerikli olması, bunların az sayıdaki ve yaşları genel olarak 70'in üzerindeki din adamları tarafından bilinmesi (ve söylenmesi) sonucunu doğurmuştur.

Tespit ettiğimiz kadarıyla, Çukurova Araplarının bu yazılı edebiyatları şu ana kadar hiçbir araştırmacının dikkatini çekmemiş, bu edebiyat hiçbir araştırmamanın konusu olmamıştır. Bu durum, hem bu halkın içe dönük bir toplumsal özelliğe sahip olmasıyla hem de –belirtildiği gibi- yazılı edebiyat ürünlerinin çok çok az sayıda olmasıyla açıklanabilir.

Yazılı kültürle ve yazılı edebiyatla bağları kopan Çukurova Arapları günümüze sözlü bir kültürle ve neredeyse yalnızca sözlü bir edebiyatla gelmişlerdir. Ancak sözlü edebiyat geleneğinin de hızla yok olduğunu, lehçe Arapçasıyla artık yeni ürünler verilmediğini belirtmek gerekmektedir. Aslında sözlü gelenekler, yazılı kültür ve özellikle de dijital / elektronik kültürler karşısında zaten dezavantajlı konumdadır. Ancak Çukurova Araplarının buna eklenecek bir ikinci dezavantajları daha vardır: Yüzyıllardır yaşadıkları topraklar, bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindedir ve bugün dünyada birçok devletin tek resmi dile sahip olması gibi, bu devletin de tek bir eğitim dili vardır. Bu durum, bölgeye yüzlerce yıl önce yerleşmiş Arapların sözlü kültürlerinin yok oluş sürecini bir kat daha hızlandırmaktadır. Çukurova Arapları dillerini ve kültürlerini unutup olmanın burukluğuyla, olan-biteni kabullenmiş gibi görünüyorlar. Ancak sözlü edebiyatlarına filolojik bir

farkındalıkla bakıldığında, bu ürünlerin tamamen yok olup gitmeden en azından arşivlenip belgelenmesi gereği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla, bu zamana kadar Çukurova Araplarının yazılı edebiyatları gibi sözlü edebiyatları da çok az sayıda araştırmacının ilgisini çekmiştir. Başka bir deyişle, konusu yalnızca Çukurova Araplarının sözlü edebiyatları olan araştırmaların sayısı son derece azdır. Bu noktada, mesleki kariyerini Çukurova Arapçasına ve Çukurova Araplarına odaklayan Viyana Üniversitesi öğretim üyesi S. Procházka'nın zaman zaman tek başına zaman da E. G. Procházka ile birlikte yaptığı çalışmaları, büyük ölçüde "ilk" çalışmalar olarak dikkati çekmektedir (Procházka, 1999; Procházka, 2002; Procházka, 2006; Procházka, 2009; Procházka, 2016; Procházka ve Procházka, 2010; Procházka ve Procházka, 2018). Özellikle S. Procházka'nın bölgenin Arapçasını betimleme amacıyla kayda aldığı sözlü metinlerin küçük bir bölümü, bölgenin aynı zamanda sözlü edebiyat örnekleridir.

Aslında Çukurova Araplarının sözlü edebiyatlarının bugüne kadar doğrudan doğruya bir edebiyat araştırmacısının dikkatini çekmemiş olması çok şaşırtıcı değildir, çünkü Arap dünyasında da sözlü halk edebiyatı çalışmalarının tarihi çok yenidir ve bu çalışmalar en erken II. Dünya Savaşı sonrasında dayanmaktadır. Durum böyle olunca, daha mikro bir dil düzlemi olan Çukurova Arapçası için bu tür çalışmaların yapılmamış olması veya çok az yapılmış olması da çok şaşırtıcı değildir. Ancak bu edebiyat, gecikmeli de olsa çeşitli açılardan mutlaka değerlendirilmelidir. Böylece bu edebiyatın genel Arap edebiyat dünyası içindeki yeri ortaya konabileceği gibi, Arap edebiyatının yayılma alanları ve varyasyonları da tam olarak tespit edilebilir.

Çukurova Araplarının Sözlü Edebiyatlarıyla İlgili Temel Sorunlar

Çukurova Araplarının sözlü edebiyat ürünleriyle ilgili çözülmesi gereken birkaç sorun vardır:

1- Sınıflama: Çukurova Araplarının sözlü edebiyatlarının genel özellikleri nelerdir, sözlü edebiyat ürünleri nasıl tasnif edilebilirdi?

2- Adlandırma: Çukurova Araplarının halk ozanları var mıdır, varsa bugün için bunları tespit etmek mümkün müdür? Çukurova Araplarının sözlü edebiyat ürünleri nasıl adlandırılabilir?

3- Örnek tespit etme: Her sınıfın ve her tür için yeterince örnek tespit edilebilmekte midir? Bugün bu örnekleri hafızasında tutan kuşak hangi kuşaktır?

Birbirlerinden bağımsız görünse de esasında bu üç sorun da doğrudan birbiriyle ilgilidir. Çünkü örnek tespit edemedikçe sınıflama yapmak, sınıflama yapamadıkça ad vermek neredeyse olanaksızdır. Öte yandan ad vermek zaten bir sınıflama yapmaktır. Örnek tespit etmenin en önemli motivasyonu ise daha önce betimlenmemiş herhangi bir dil veya lehçeyi betimleme çabasıdır.

Çünkü o dil ve lehçeyi betimlemek için özellikle sözlü metinlere gereksinim duyulur, tespit edilen sözlü metinlerin bir bölümünün aslında “edebi” değeri olduğu fark edilir, kısacası araştırmacı bazen kendiliğinden sözlü edebiyat ürünlerine “rast gelir.” Çukurova Araplarının sözlü edebiyatları konulu bu çalışma da aslında tarafımızdan yapılan büyük çaplı bir başka çalışma kapsamında elde edilen sözlü metinlerle ilgili gözlem ve bulgulara, bu süreçte “rast gelinen” sözlü edebiyat ürünlerine dayanmaktadır. Sözü edilen bu çalışma, Çukurova Arapçasının isimlerden fiillere, atasözlerinden dua ve beddualara kadar uzanan geniş bir sözvarlığı araştırması olan ve yaklaşık 27 yıldır devam eden *Kān Yā Mā Kān (Bir Varmış Bir Yokmuş) - Çukurova Arapçası Sözvarlığı* başlıklı bir kitap çalışmasıdır ve büyük ölçüde yayıma hazır hale getirilmiştir.

Bu bağlamda, Çukurova Araplarının sözlü edebiyatını betimlemek, bu edebiyat üzerine sınıflama yapmak ve ürünleri adlandırmak gibi zorlu sorunları çözmek için ne yazık ki bugün elde yeterince malzeme olmadığı söylenmelidir. Var olan tek tük malzeme konusunda da hiçbir Çukurova Arabı teorik bir bakış geliştirememektedir. Görüşme yapılan ve klasik Arapça bilgisi olmayan dil kullanıcıları, hafızalarında kalan ve bugün artık sayıları çok az olan sözlü edebiyat ürünlerini rahatlıkla birbirinden ayıramamakta ve her ezgili ürünü *şi'r* “şiiir”, her anlatı ürününü de *wkê* “hikâye, öykü” olarak adlandırmak eğilimi göstermektedirler.

Öte yandan Çukurova Araplarının sözlü edebiyat ürünlerini söyleyen kişilere ne ad verdikleri de çözülmesi gereken bir sorundur. Başka bir deyişle, Türk edebiyatındaki “halk ozanı”, “ozan” veya “aşık” tipinin Çukurova Arapları sözlü edebiyatındaki karşılığı kimdir? Bu topluluğun en yaşlı üyeleriyle yapılan görüşmelerde, bu soruya ilk aşamada hemen cevap verilememiş veya “Bilmiyorum.” cevabı verilmiştir. Ancak, bu kişilere Antakya’da “fînnên (/ fennên)” dendiği bilgisi verilince, bazı üyelerin “Evet evet, bizde de fînnên (/ fennên) denilir.” diyerek ilk cevaplarını değiştirdikleri görülmüştür. Buna rağmen “Bildiğiniz bir fînnên (/ fennên) var mı?” veya “Bir fînnên (/ fennên) adı söyleyebilir misiniz?” soruları hepten cevapsız kalmıştır. Ancak Çukurova Araplarından derlediğimiz hüznü ezgili sözlerin / ağıtların büyük bölümünün *Sâh İbîn Şî'bên* “Şaban’ın oğlu çağırdı (dedi, söyledi)” biçiminde başlaması, bu kişinin bir halk ozanı olabileceğini düşündürmektedir. Bu ürünlerin derlendiği dil kullanıcıları *İbîn Şî'bên* ile ilgili olarak hafızalarında kalan şu bilgileri aktarmaktadırlar: İnaniş’a göre, bir zamanlar İbîn Şî'bên adlı bir adam yaşarmış ve bu adamın çok sevdiği 12 oğlu varmış. İbîn Şî'bên bir yanlış anlama sonucunda bu 12 oğlunun da ölümlerine neden olmuş. Bu yüzden de kalan ömrü hep oğulları için ağıt yakmakla geçmiş. Çukurova Araplarının en yaşlıları, bir çeşit halk ozanı olarak kabul edilebilecek bu adamın ağıtlarına

atfen birbirinden bağımsız olarak da söylenebilen ve *Sâh İbîn Şî'bên* biçiminde başlayan onlarca ağıt bilmektedirler.

Dikkat çekici bir nokta, genel olarak Arap sözlü edebiyatında uzun havaların büyük bir bölümünün *l-'têbe*, bir bölümünün *skêbe*, bir bölümünün ise *mîcêne* sözleriyle başlamasıdır; hüzünlü ama biraz daha ritmik kimi şarkıların başında da genellikle *del'ûne / 'ele del'ûne* sözleri bulunmaktadır (*'Ele del'ûne* sözü nakaratlarda da yer almaktadır). Bu uzun havaları ve şarkıları söyleyen dil kullanıcılarına bunun nedeni sorulduğunda tatmin edici bir cevap verememişlerdir. Ancak, yazılı kültür konusunda da az çok fikri olan bir dil kullanıcısı *l-'têbe*'nin aslında bir kadın ismi olduğunu, bu kadının Sincar taraflarında yoksul bir adamın eşi olduğunu, daha sonra eşini terkederek zengin bir köy ağasına kaçtığını belirtmiştir. Böylece bu sözle başlayan uzun havaların da bu yoksul eşin kaçan karısına hitaben söylediği uzun havalardan kabul edilmelidir. Buna göre, *mîcêne* türü hüzünlü şarkılardaki bu sözcüğün de benzer bir biçimde bir kadın adı olması olası olmakla birlikte bunun için henüz yeterli kanıt bulunamamıştır. Ayrıca belirtilmelidir ki bu sözler söz konusu ürünlerin kafiyelerinin ne olacağı konusunda da dinleyiciye fikir vermektedir. Yani bu sözler aynı zamanda söyleyici için hazır kafiye kalıbı olma işlevi de görmektedir. Bu bağlamda, Çukurova Araplarının sözlü ezgili ürünlerinde en yaygın biçimde kullanılan kafiyenin *a, e, â, ê* olduğu, sonu bu sesbirimlerle bitmeyen sözcüklere bile uyum açısından bu sesbirimlerin eklendiği belirtilmelidir.

Çukurova Arapları sözlü edebiyatıyla ilgili çözümü güç görünen bir sorun da bu üretimler sırasında bir ölçü (vezin) kullanılıp kullanılmadığı, kullanılıyorsa bunun nasıl bir ölçü olduğudur. Yukarıda verilen bilgilerden Çukurova Arapları sözlü edebiyatının genel olarak yalnız anonim bir edebiyat olduğu anlaşılmaktadır. Bu da her üreticinin, o edebiyat ürününü kendi yaratıcılığı ölçüsünce yeniden yarattığı ve değişmelerin dikkate değer bir boyutta olduğu anlamına gelmektedir. Bu yaratıcılığın en önemli öğeleri, üretimler sırasında, adeta dizelerin her bir yerine serpiştirilen, özgürce ve duygulanma durumuna paralel olarak kullanılan *walla^h, kél, yê 'eyn, yê 'eyni, yê weyl, yê weyli, yê rûhi, îyw hakk* gibi doldurma sözcükler ve ünlemlerdir. Ayrıca üretimler sırasında, genel olarak ses uyumlarını ve kafiyeyi sağlamak üzere sözcüklerin çeşitli biçimlerde değiştirilebildiği, ilginç bir biçimde eskicil (arkaik) denilebilecek “fasih” biçimlerin tercih edildiği veya sözcüklerde kimi eksiltilere gidildiği görülmektedir. Bütün bu yaratıcılıklar derlenen şiir formundaki ezgili türlerde açık bir ölçü belirleme güçlüğü yaratmış, ses benzerlikleri dışında metne melodik ve armonik yapıyı neyin sağladığı tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu sorun büyük ölçüde daha çok sayıda metnin tespitiyle ve konunun daha çok sayıda edebiyat araştırmacısı tarafından ele alınmasıyla çözülebilecektir.

Çukurova Arapları sözlü edebiyatının şiir formundaki ürünleriyle ilgili bir diğer sorun, bu ürünlerdeki nazım biriminin ne olduğu sorunudur. Bu ürünlerdeki nazım birimi klasik Arap edebiyatındaki gibi iki dizeden oluşan beyit midir, yoksa Türk halk edebiyatındaki gibi dört dizeden oluşan dörtlük müdür? Hemen belirtmek gerekir ki, örneklerin transkripsiyonu sırasında kafiye düzeninin ve durakların bazen her iki nazım birimi için de kabul edilebilecek özellikler gösterdiği tespit edilmiştir. Ancak özellikle çocuk şarkılarında ve tekerlemelerde dörtlük nazım birimi eğiliminin daha yüksek olduğu söylenmelidir.

Çukurova Araplarının Sözlü Edebiyat Ürünlerinin Tasnifi

Tespit edilen örneklere² dayanarak Çukurova Araplarının sözlü edebiyatı genel olarak aşağıdaki gibi sınıflanabilir³. Ancak bazı türlerin birbirinden kolaylıkla ayrılamadığı, örneğin destanlarla hikayeler, ağıtlarla uzun havalar ve çocuk şarkılarıyla tekerlemeler arasında kesin bir çizginin çizilemediği öncelikli olarak belirtilmelidir (Bu noktada, Çukurova Araplarında dinsel içerikli yazılı şiirlerin aynı zamanda ezgili bir biçimde söylenerek sözlü edebiyat ürünlerine de dönüştükleri bilgisi bir kenarda tutulmuştur. Ayrıca tasnifte kullanılan ve parantez içinde yer alan adlandırmalar, genel olarak Çukurova Araplarının kendi adlandırmalarıdır.):

- 1- Destanlar (Siyer / Kısas / Hkêyêt)
- 2- Hikâyeler / Öyküler (Hkêyêt)
- 3- Cuha ([Nasrettin] Hoca) Fıkraları (Kısas Cîhe^y / Emtêl Cîhe^y)
- 4- Uzun Havalar (Mwê^ywîl / Mîwwêlêt)
- 5- Ağıtlar (Mnêhêt)
- 6- Hahalamalar: Düğün Manileri (Mhâhâyât)
- 7- Halk Şarkıları (Ġnêne^y / Ġnniyêt)
- 8- Çocuk Şarkıları (Ġnêne^y Tfâla)
- 9- Tekerlemeler (Fettûkêt (/ Mettûlêt)
- 10- Ninniler (Ninnî ' yêt / Henhûnêyêt)
- 11- Atasözleri (Emtêl)

2 Örneklerin transkripsiyonunda kullanılan işaretler genel olarak şu biçimdedir:

¹ için kalınsa a, yarı kalınsa â; ¹ için kalınsa ā, yarı kalınsa ā; ح için h; خ için h; ع için ' ; غ için ġ; ص için ş; ض için d / z; ط için t; ق için k; ünsüz değerindeki و için w, uzun u değerindeki و için ū; ي için î; ة için ' ; yarı kalın ı için í; vurgu için '.

(Daha ayrıntılı bilgi için bk. Yüceol Özezen: 2018)

3 Bazı araştırmalarda, dua ve beddualar da sözlü edebiyat ürünü olarak değerlendirilebilmektedir. Çukurova Araplarının da zengin bir dua (alkış) ve beddua (kargış) arşivleri vardır. Ancak biz burada atasözleri dışındaki bütün söz kalıplarını çalışma dışında tuttuk.

12- Bilmeceler (Hezzûrêt / Bilmecâyêt)

Bu ürünlerin içerik özellikleri ve tespit edilebilen örnekleriyle ilgili olarak şu bilgiler verilebilir:

Çukurova Arapları sözlü edebiyatın en dikkate değer örnekleri hikâyelerdir. Bunlar “kısa hikâyeler” ve “uzun hikâyeler” olmak üzere ikiye ayrılır. Bilindiği gibi, klasik Arap sözlü edebiyatında uzun hikâyeler ya büyük oranda din dışı ve çift kahramanlı hikâyelerdir ya da Arap destanlarının epizodlarıdır. İçinde bulunduğumuz zaman itibarıyla Çukurova Arapları arasında “Tahir ile Zühre” veya “Kerem ile Aslı” gibi çift kahramanlı ve kökleri İslam öncesi dönemlere kadar uzanabilen uzun hikâyeleri anlatan bir anlatıcıyla karşılaşmamıştır. Benzer bir biçimde Arap destanı denilince akla ilk gelen “Benî Hilal” destanını da baştan sona kadar bilen ve kesintisiz anlatan bir anlatıcı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Çukurova Arapları arasında yaşları 70 ve üstünde olan dil kullanıcılarının çok büyük bir bölümü “Benî Hilal” destanından haberdardır ve çoğu, bu destanın kendilerinin Antakya ve Çukurova’yı mesken edinmeleriyle ilgili bir destan olduğunu düşünmektedirler. Benî Hilal denilen kabileler topluluğunun Arap yarımadasının güneyinden Mezopotamya bölgesine ve Kuzey Afrika’ya göçlerini ve bu sıradaki mücadelelerini anlatan bu destan, bugün Arap sözlü edebiyatıyla ilgili araştırmalarda genel olarak “Sîretü Benî Hilal” adıyla bilinmektedir. Ancak Çukurova Arapları arasında bu destan bazan “Sîrit Benî Hilal” bazan da “Kasîda Benî Hilal” biçiminde adlandırılmaktadır. “Benî Hilal” “Hilal Oğulları” anlamına gelen bir sözdür. Destanla ilgili genel olarak şu bilgiler verilebilir:

Benî Hilal kabilelerinin Yemen, Necid ve Kuzey Afrika’daki durumları, savaşları ve olayları tedrici olarak halinde anlatılır. Atalar ve babalar nesli Hilâl b. Âmir ile başlayıp Sirhân, Rızk ve Gânim’le son bulur. Kahramanlar nesli Hasan b. Sirhân, Ebû Zeyd b. Rızk ve Diyâb b. Gânim’le temsil edilir. Bunlardan sonra oğullar / yetimler nesliyle destan son bulur. Kahramanların babaları Benî Hilâl’in kolları olan Esbec, Riyâh ve Zugbe’ye mensup emirlerdir. Destanın en büyük kahramanı Ebû Zeyd el-Hilâlî’nin doğumundan önce atalar ve babalar neslinde Zîr Sâlim’in hikâyesi, Câbir ve Cübeyr’in kıssası, Ebû Zeyd’in annesi Hadrâ’nın hikâyesi bir giriş mahiyetinde anlatılır. (...) Destan Sudan, Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Tunus, Cezair hatta Nijer, Nijerya, Moritanya’da canlılığını korumaktadır. (...) Destanın yalnız Berlin Kraliyet Kütüphanesi’nde 189 yazması vardır” (Yazıcı: 2009, 266-268).

Çukurova Araplarının çoğu din adamı olan en yaşlı üyelerinin, bu destanın özellikle Salim Ebû Zîr ve Diyâb bin Ganim epizodlarını önemsemelerine rağmen bu epizodları bütünlüklü olarak anlatamamaları, geçmişe dönük hafızanın büyük oranda zayıfladığını hatta silikleştiğini göstermektedir. S. Procházka, Çukurova Arapları için önemsenen Salim Ebû Zîr’e yönelik bir anlatıyı tespit etmiş, ancak anlatının özellikle baş tarafından eksik olduğunu belirtmiştir (2016: 149-177).

Biz ise bugün itibarıyla Çukurova Arapları arasında yine ancak çok az sayıda dil kullanıcısının bilip kısmen anlatabildiği 5 uzun hikâyeyi kayıt altına aldık⁴ ve bunları transkribe ettik. Tespit ettiğimiz kadarıyla bu uzun hikâyeler, herhangi bir büyük destanın epizodları değildir. Bunlar:

- 1- Şems Blêdna “Şems Bledna (Memleketimizin Güneşi)”,
- 2- Tîffêhtî'l-Bîtzalğeyt “Zılgıt Çalan Elma”,
- 3- Fâtma l-'Arra “Kavgacı Fatma”,
- 4- Sîtt Wed'a “Sitt Veda / Veda Hanım” ve
- 5- Hâtîm Tayy “Hatem Tay”dır.

Bu hikâyeler oldukça uzundur. Örneğin 5. hikâye şöyle başlayıp sayfalar boyu sürmektedir:

Kân yâ mâ kân yâ mîstîm^h 'îni' l-klâm. Kân fi bi 'zmânu^h ric' câl mît' cawwâz, 'âhâyd bîtt 'âmmu^h. Yôm| mîn iy'yâm hâ'd-dâhîr, 'kîf'dâyt 'mârtu^h bi hâ'l-'yâlây, 'kîf'dâyt 'fökî'l-'fârşây u^w 'wakfâyt. Fâk'hâdâ 'lâyhâ u^w 'âyyân: “Allah Allah, şu hikây, şu hâlâh hâ'l-'mara?! 'Kîf'dâyt 'hikây bi 'sîr'â u^w tdâw'sînâyt, tdâw'sînâyt, tdâw'sînâyt u^w 'tabbâyt 'nâmâyt!” Kâl 'nâmâyt mâ 'nâmâyt, mâ 'şâfâ^h gîr, 'fâzzâyt 'trîkâ, 'trâbb'âyt bi hâ'l-'fârşây. 'Kîf'dâyt, tdâw'sînâyt kmây; tdâw'sînâyt, tdâw'sînâyt, tdâw'sînâyt, 'sâmmâyt bi'r-Râh'mân t'â'uzbâyt bi'ş-Şi'tân u^w 'trîktî'l-'lîhrâ 'tabbâyt 'nâmâyt. Bî'l-û'çincây 'marra, 'kâmâyt 'hâdây, şâ^h 'iltu^h lâ hâ's-srâc, âh'dîtu^h lâ hâ'l-'bâb u^w 'îr-râfş, 'fâthâyt il-bâb, 'tul'âyt 'râhâyt. Kâm 'kâymu^h 'cawzâ^h, râh 'sârâh mîn hâlf 'mînnâ^h. 'Şârû hîy mîn kîd'dâm u^w hû mîn hâlf.

Hîy mîn kîd'dâm u^w hû mîn hâlf, hîy mîn kîd'dâm u^w hû mîn hâlf tâ 'hîttâ 'lîhkâyt, 'fâtâyt lâ'l-kbür. 'Lâyltâ^h kân 'wâhâyd 'mâyîyt u^w kâb'ri'nû^h cdîd. Ä mâ 'şâyfây bi 'bnâmâ^h! Kây'linlâ^h bi 'bnâmâ^h: “Kumây, rûhây. Hâ'l-mât lâylây, 'ftâhây 'kabru^h, 'şiliy mîn 'kabru^h, 'şikki^h lâ 'şidru^h, 'kissi^h lâ 'kâlbü^h, 'kilây 'hintây nîss u^w 'cawzik nîss; bit'şîrây gîn'yât hâ'd-dâhîr. 'Gînyâ hâ'd-dâhîr baddik'tîgnây 'hintây u^w 'cawzik.” (Kaynak Kişi: Fehime Yüceol, Adanalı, Yaş: 70, Derleme Tarihi: 10.07.1997)

(...)

“Ey kelamın dinleyicileri, bir varmış bir yokmuş. Zamanında (bir zamanlar) amcasının kızını alan [amcasının kızıyla evlenmiş olan] bir adam varmış. Bu dünyanın günlerinden bir gün [günlerden bir gün], karısı gecenin [bir] yarısında oturmuş, yatağın üzerinde oturmuş ve durmuş. Bu [adam] ona [onun uyanışı üzerine] uyanmış ve bakmış: ‘Allah Allah, nedir böyle, bu kadının nesi var?! Öyle hızla oturdu ve düşündü, düşündü ve yattı uyudu!’ Güya [karısı] uyumuş uyumamış, bir bakmış ki yine [yerinden] fırlamış, bu [karısı] yatakta bağdaş kurmuş. Oturmuş, yine düşünmüş; düşünmüş, düşünmüş, düşünmüş, Rahman’ın adını söylemiş [besmele çekmiş] ve Şeytan’dan [Allah’a] sığınmış

4 Kayda alma sürecine yardımcı bulunan Hüseyin Mualla Yüceol’a teşekkürlerimi sunarım.

[euzu besmeleyi okumuş] ve yine yatıp uyumuş. Üçüncü defasında, kalkmış bu, gaz lambasını yakmış, bu beli ve küreği almış, kapıyı açmış, çıkıp gitmiş. Kocasını ayağa kalkmış, gitmiş arkasından hareket etmiş [peşi sıra gitmiş].

O önden ve o arkadan, o önden ve o arkadan ta ki mezarlığa varıp [içine] girene kadar. O gece [o gün] birisi ölmüştü ve onu yeni gömmüşlerdi. E [meger] rüyasında görmemiş mi! Rüyasında ona demişler ki: ‘Kalk, git. Bu gece [bugün] ölenin kabrini aç, onu kabrinden çıkar, göğsünü yar, kalbini kes, yarısını sen ye ve yarısını kocan [yesin]; bu dünyanın [en] zengini olursun. Sen ve kocan bu dünyanın en zengini olarak zenginleşeceksiniz.’

(...)”

Bugün Çukurova Arapları arasında destanlar veya destan epizodları gibi bu türden uzun hikâyeleri de anlatan usta bir ağız kalmamıştır. Bunun nedeni ise yazılı kültüre geçen toplumların çoğunda olduğu gibi, Çukurova Arapları arasında da hikâyeye anlatma geleneğinin büyük ölçüde yok olması ve bu hikâyeleri Arapça biçimiyle rahatlıkla anlayacak ilgili ve sabırlı bir dinleyici kitlesinin kalmamış olmasıdır. Ayrıca Çukurova Araplarının yazılı kültürlerinin Türkçeye oluşması, oluşan bu yazılı kültürde kendi sözlü kültürlerinin hemen hemen hiç kodlanmamış olması gelenekten kopuşu daha da hızlandırmıştır.

Çukurova Arapları arasındaki uzun hikâyelerin bir bölümü gerçek yaşam öykülerine dayanır, ancak hikâyelere konu olan şahsiyetler artık destansılaştırmış kahramanlardır. Adana'nın en eski Arap yerleşmelerinden biri olan eski adıyla *Ôbtî'l-Kbîre* “Büyükoba”, yeni adıyla *Akkapî*'de, bugün hâla yakın dönemde yaşamış bir kişinin kahramanlıkları anlatılmaktadır: Şeyh Cemîl (Şeyh Cemil Nardalı). Kendisi aslında bir din adamı olduğu halde, geçtiğimiz yüzyılın ilk çeyreğinde Adana'nın Fransızlar tarafından işgal edildiği sırasında ve Ermenilerle mücadelede büyük yararlılıklar göstermiş, bugün restore edilen köşkünü geçmişte Türk ordusu için bir karargah olarak kullanmıştır. Ancak Şeyh Cemil Nardalı'nın destansılaştıran yaşamı büyük ölçüde Türkçe anlatılara konu olmuş ve zaten tarihsel kayıtlara geçerek sözlü bir üretime kapalı hale gelmiştir. Öte yandan, bugün Antakya'da destan ve uzun hikâyeye anlatma geleneği, *fînnên* (/ *fennên*) denilen halk ozanları tarafından kısmen daha canlı olarak sürdürülmektedir. Bunlardan en bilineni Cemîl Hâyek “Dokumacı Cemil” destanıdır. Cemil, Antakya'nın Fransız işgali altında olduğu dönemlerde Kabak Harnub köyünde doğmuştur. Cemil, bir tecavüz olayının Fransız yetkililer tarafından cezasız bırakılması üzerine dağa çıkarak eşkiyalık yapmış, halk tarafından sevilmiş, desteklenmiş ve korunmuştur. 1935'te bir baskınla öldürülmüş olan Cemil'in hikâyesi destansı bir hal almıştır. Ancak Çukurova Araplarının yalnızca en yaşlı üyeleri Cemil Hâyek adını destansı bir kahraman olarak bilmektedirler. Gerek Adana'daki gerek Antakya'daki destansı anlatılar, konuları ve kahramanları itibarıyla yakın dönemlerin

üretimleridir. Aslında, bugün Adana, Mersin ve Antakya’da adlarına türbe ve ziyaretgahlar bulunan birçok kişi de (Habib Naccâr, Şeyh Yûsuf Hakîm, Şeyh Hilê’ Hakîm, Şeyh Hâtim Tûbênî, Şeyh ‘Abdallah Mğâwri, Şeyh Ahmed Kîrfâs, Mîgdêd Ebû Zerr (Mîgdêd e1-Yemîn), Melik Ca’fer Tayyâr, Bilêl Habeşî gibi.) esas itibarıyla İslamiyet öncesinden Haçlı seferlerine, Haçlılardan Osmanlılar dönemine, Osmanlı döneminden Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan kimi uygulamalara direnç göstermiş, topluma yararlılıkları dokunmuş destansı kişilerdir. Ancak, belirtildiği gibi toplumsal hafızanın yitip gitmesi sorunu bu kişileri de yalnızca bir dinsel ritüel ögesine çevirmiştir.

Çukurova Arapları arasındaki kısa hikâyeler ise genellikle 3-5 dakika içinde anlatılabilen, daha çok günlük yaşamın küçük sorunlarına yönelik, ders verici ve çoğu esprili hikâyelerdir. Kısa hikâyelerin büyük bir bölümünün kahramanları insandır, ancak kahramanı hayvan olan kısa hikâyeler de vardır. Bunlardan biri şöyledir:

Ķāl bi 'zmānā^h 'kā'nā^y 'fi 'caḥṣā^y. Şiḥ'hāra^h, ṣāḥ'binā^h yṣāgg 'lūhā ktîr. Yḥāmm'lūhā 'ḥimil tḳîl kîll māṣṣ, yṭall'ūha lā'l-'cābā^l u^w ynāzz'lūhā. 'Yā'nā^y 'kāyāⁿ 'şîglā^h hik. 'Baḳa ṣiḥ'hāra^h mā 'tîhlāk hā'l-'caḥṣā^y, mā tmût.

Yō^wm ṣā^y 'dā^y'lā 'Rabba^h, 'ḳāylā^y: “Yā Rabb! 'İnşa 'Allā^h 'biḥbāl u^w bcîb 'wālā^d, 'wālā^d 'ṣabā^y, 'miṣān tā yḳîll 'şîglā^y 'ḥābbā^y.” ‘Ḳāmā^t 'tîḥbāl u^w tcîb 'ṣabā^y ‘ā'l-mîn cādd.

'Kîbîr hā'l-'wālā^d. 'Baḳa 'ḥāmmilū l-'ḥimil 'fō^wḳā^h u^w fō^hḳ 'wāldā^h. ‘Āyynā^t hā'l-'cāḥṣā^y, mā 'yî'kā^s hā'l-'wālā^d ā 'fîytū^h mā 'yimṣā^y. 'Baḳa ṣiḥ'hāra ṣu bāddāt'sāwwā[?]! 'Ḳāymā^y 'ā^hḥdā^y 'ḥimilā^h, 'wāldā^h u^w 'ḥimil 'wāldā^h lā 'dahra^h. 'Ḳāylā^y: “Yā 'Rabbā[!] 'Ṭlabṭ 'wālā^d 'miṣān tā yḳîll 'şîglā^y, sār 'şîglā^y 'aktār u^w 'aktār. U^w 'hādā^y ḥḳā'yimā! (Kaynak Kişi: Suzan Biçer, Adanalı, Yaş: 68, Derleme Tarihi: 04.06.2019)

“Güya bir zamanlar bir dişi eşek varmış. Zavallıyı sahipleri çok çalıştırırlarmış. Her zaman kendisine ağır yük yüklerlermiş, dağa çıkartır, indirirlermiş. Yani işi buymuş. Artık bu zavallı eşek çok yoruluyor, [yorgunluktan] ölüyor.

Bir gün Allah’a dua etmiş, demiş ki: ‘Ey Allah[ım]! İnşallah hamile kalırım ve bir çocuk [dünyaya] getiririm, bir erkek çocuk, işim biraz azalsın diye.’ Kalkmış gerçekten de hamile kalmış ve bir erkek çocuk [dünyaya] getirmiş.

Bu çocuk büyümüş. Artık yükü hem kendisine hem de çocuğuna yüklemişler. Bakmış bu eşek, bu çocuk aksıyor ve yürüyemiyor. Artık zavallı ne yapacak?! Kalkmış kendi yükünü, çocuğunu ve çocuğunun yükünü sırtına almış. Demiş ki: ‘Ey Allahım! Bir çocuk istedim işim azalsın diye, işim daha fazla ve daha fazla oldu [işim arttı da arttı].’ Ve işte hikâyemiz de budur!”

Bir toplumun sözlü edebiyatının en dikkate değer örneklerinden bir diğeri kuşkusuz fıkralardır. Çukurova Arapçasında “fıkra” anlamında ya *kıssa* sözcüğü veya aynı zamanda “atasözü” anlamına gelen *metel* sözcüğü kullanılmaktadır. Fıkralar, tek tek bireylerin genellikle egemen güçlerden beklentilerinin, kimi zaman da toplumsal normlara yönelik eleştirilerinin genel bir yansımasıdır. Fıkra kahramanları da genellikle toplum-egemen güç karşıtlığının tarafları durumundadır, kimi zaman da norm yanlısı-norm karşıtı bireylerdir. Klasik ve çağdaş Arap edebiyatının en bilinen fıkra kahramanı *Cuha*’dır. Bu kahraman, Türk edebiyatındaki Nasrettin Hoca’dan ve İran edebiyatındaki Molla’dan başkası değildir. Türk edebiyatındaki Nasrettin Hoca tipinin esas olarak 13. yüzyılda, Arap edebiyatındaki tipinin ise 8. yüzyılda yaşadığı, iki tiple ilgili anlatılarının birbirine karıştığı ve yüzyılları aşığına dair görüşler olmakla birlikte, gerçekte bütün doğu coğrafyasındaki “Cuhî, Cohâ, Cuha, Zuhî, Djhua, Hodja, Hoca” tiplerinin aynı kişiler olup olmadığı belirgin olmadığı gibi, bu sözcüklerin birbirleriyle kökenbilgisel ilgileri de açık değildir. Klasik ve çağdaş Arap edebiyatındaki fıkra tipi *Cuha*’nın Çukurova sözlü Arap edebiyatındaki karşılığı *Cihe*’dir. Yaşları ortalama 70’in üzerinde olan her Çukurova Arapçası kullanıcısı, tip olarak *Cihe*’den ve konu olarak fıkralardan haberdar ise de bugün bu fıkraları akıcı bir üslupla ve tam bir anlatı kurgusunda anlatabilen kişi sayısı yok denecek kadar azdır. Çukurova Arapları arasında genel olarak bilinen bir *Cihe*’ fıkrası şöyledir:

178

Yöm 'mini'l-iy'yâm, 'wâ'had 'zâlmâ' sâ'âlû' lâ 'Ciḥā'. “Yâ 'Ciḥā'! 'Ballâ' 'kîllâ' 'aynâ l-'afdal, l-'mâşî' 'ḥâlfî'l-'cnâzâ' 'illâ kîd'dâmi'l-'cnâzâ'?”

Ḳâllu' lâ 'z-'zâlmâ'. “Ḥint lâ tkün bi cuw'wâti't-tâ'bût, wâyn mâ 'ṣtîhâ't mşâ'! (Kaynak Kişi: Meliha Yüceol, Adanalı, Yaş: 66, Derleme Tarihi: 24.03.2018).

“Günlerden bir gün, bir adam Cuha’ya (Hoca’ya) sormuş: ‘Ey Cuha (Hoca)! Allah aşkına bana söyle, cenazenin arkasında mı yürümek daha iyidir yoksa cenazenin önünde mi?’

(Cuha) adama dedi ki: ‘Sen tabutun içinde olma [da] nerede istiyorsan yürü!’”

Yine sözlü edebiyat ürünlerinden önemli bir bölümünü ağıtlar ve uzun havalar oluşturur. Çukurova Araplarının yazılı kültürlerindeki *mîrtîv* / *mîrsîv* geleneğine karşılık sözlü kültürlerinde *mnêhe* geleneği vardır. Bunlardan ilki, topluma hizmeti dokunmuş, saygın belli bir kişi için yazılıp (söylenen), ikincisi ise herhangi bir kişi özelinde olmaksızın halk diliyle söylenen ve anonimleşen ağıtlardır. Çukurova Araplarında uzun havalar da ağıtlar gibi yaşamın anlamının sorgulandığı, kimi kez de içli, acıklı ve hüzünlü sözlü edebiyat üretimleridir. Çukurova Arapçasında uzun hava anlamında kullanılan sözcük *mîwwêl* / *muwwêl*’dir. Ağıtlar çoğu kez yumuşak bir tonda ve bağırıksızın söylenirken, uzun havalar gür bir sesle, yüksek tonda söylenir ve söyleyicisine sesini kullanabilme yeteneğini gösterme fırsatı verir. Ancak yine de ağıtların

ve uzun havaların her zaman birbirinden kolaylıkla ayırt edilemediği belirtilmelidir. Hatta aynı sözlü metnin bir dil kullanıcısı tarafından “ağıt”, bir başka dil kullanıcısı tarafından ise “uzun hava” olarak değerlendirilebildiği de tespit edilmiştir. Ağıtlar ve uzun havalar müzikal olarak da kayıt altına alınması gereken, bilenlerinin ve söyleyicilerinin büyük ölçüde azaldığı sözlü ve ezgili ürünlerdir. Gerek ağıtlarda gerekse uzun havalarda hem başlama hem de motive olma ve dinleyicileri motive etme sözü olarak içerisindeki “â” sesbirimi isteğe göre uzatılabilen “âh” sözünün, -yukarıda belirtildiği gibi- ilerleyen bölümlerde ise *yê 'eyni, yê kalbi, yê hasırti* gibi sözlerin ana metinden bağımsız olarak tekrarlandığı görülmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi uzun havaların bir bölümü *l-'têbe*, bir bölümü *skêbe*, bir bölümü ise *mîcêne* sözleriyle başlamaktadır. Bugün genel olarak Çukurova Araplarının bu sözlerin ne anlama geldiği konusunda bilgileri yok gibidir. Ancak belirtildiği gibi bu sözlerin, bizi çok eski ve anonimleşen sözlü edebiyat içinde unutulmuş halk ozanlarına götürme olasılığı vardır. Ayrıca bu sözler, dinleyiciye ağıtların ve uzun havaların kafiye düzeni hakkında fikir verme işlevleri de vardır. Uzun havaların kısmen daha az içli ve ezgileri biraz daha ritmik olanlarında bazan *del'ûne* veya *'ele del'ûne* sözünün hem bir başlama hem de bir nakarat sözü olarak tekrarlandığı da dikkati çekmektedir.

Aşağıdaki metin Çukurova Araplarından derlenen bir ağıt / uzun hava örneğidir:

'Sîlt lâ'd-dâr, lâ'kâyt id-dâr mîw'hûdâ;
'Bwâbî'l-îlâh 'mîkâfflâ' wâ 'hcârî'l-îlâh 'sâwdâ'.

'S'âltâh "Dâr, yâ dâr! Wâyn 'âhli'l-'kârâm wâ'c-'câwdâ'?"

Râd'dîtlâ' id-dâr: "Râhû 'âhli'l-'kârâm wâ'c-'câwdâ', mâ 'bakâ 'îlin 'âwdâ'." (Kaynak: Gülseren İzlemek, Adanalı, Yaş: 70, Derleme tarihi: 27.04.2009).

“Avluya indim [ve] avluyu yalnız [ve terkedilmiş] gördüm.

[Öyle ki avlunun] bütün kapıları kapanmış ve bütün taşları kapkara.

Ona sordum: ‘Avlu, ey avlu! Kerem ve lütuf sahipleri neredeler?’

Bana karşılık verdi: ‘Kerem ve lütuf sahipleri gittiler ve onlar için artık geri dönüş yok.’”

Çukurova Araplarının en zengin sözlü edebiyat ürünlerini *mhâ'hâ'* lar oluşturur. *Mhâ'hâ'* “ha ha seslenme sözlerini söylemek, hahalamak” demektir. *Mhâ'hâ'* lar dilsel olduğu kadar kültürel ve toplumbilimsel olarak da incelenmesi gereken çok özel üretimlerdir. Türkiye’de genellikle yanlış bir tutumla *mhâ'hâ'* lar *zılgıt* olarak bilinmektedir. *Zılgıt* (Çukurova Arapçasında *zalğûta*), Araplar kadar bütün Ortadoğu toplumlarında genel olarak bulunan bir ıslık türüdür ve fiil biçimi Türkçede “zılgıt çalmak” (Çukurova Arapları

Türkçe konuşurken bu kavramı “zılgıt çekmek” deyiimiyle ifade ederler.) deyiimiyle ifade edilir. Bugün Çukurova Arapları, yalnızca sevinç bildiren durumlarda zılgıt çalmakla birlikte genel Arap kültüründe büyük acı ve üzüntü hallerinde de zılgıt çalınabilmektedir. Ayrıca kişi veya kişiler kendi sevinçleriyle başkalarını kıskandırmak istediklerinde de zılgıt kullanabilmektedir. *Mhâhâ*’lar ise zılgıttan önce söylenen, genellikle ilk iki dizesi kafiye ve ölçü gereği söylenen, anlamın ve mesajın son iki dizede verildiği yarı-ezgili manilerdir. Buna göre bir ıslık türü olan zılgıt, ezgili maninin kendisi değil, yalnızca bu tür manilerin bir eşlikçisidir ve bu ezgili maniler olmaksızın da zılgıt çalınabilir. *Mhâha*’lar esas itibarıyla düğün manileridir; söz kesme, düğün, sünnet gibi şenlikli ortamlarda söylenirler. Ancak bunların özellikle genç yaştaki ve evlilik çağındaki kişilerin ölüm törenlerinde, acıyı trajik hale getirmek amacıyla ve ironik olarak söylendikleri de görülür.

Mhâhâ’ son derece üretici ve yaratıcı bir türdür. Bu tür manileri söyleyenler, maniyi kim için söylüyorsa ve mani söylediği kişinin genel özellikleri neyse maniyi hemen ona göre değiştirebilir. Bu durumda maninin ana yapısı değişmeksizin ve bozulmaksızın anlık bir biçimde ve doğaçlama olarak maniler yeniden üretilebilir. Hatta bir manide kendisi için mani söylenen kişinin adı, fiziksel özellikleri, giydiği elbisenin vb. rengi bile ana yapıya hâle gelmeyecek biçimde söylenebilir. Böylece, mani kalıp bile olsa, maniyi söyleyen kişi hem onu yeniden üretmiş hem de kişiye özel hale getirmiş olur. *Mhâhâ*’lar tek bir ağızdan söylenmesine rağmen, bunun ardından çalınan zılgıtta ortamdaki bütün hanımlar (erkekler değil) katılmaya çalışırlar. Bu, biraz da sevincin paylaşıldığının işaretidir. Bu gelenek, bugün Adana gibi merkez yerleşim birimlerindeki gençler tarafından büyük ölçüde unutulmuştur. Taşra bölgelerde ise gençlerin *mhâhâ*’ları Türkçeye adapte ederek de söyledikleri dikkati çekmektedir:

“Sizde bir şişe,
Bizde bir şişe.
Kim geline maşallah demez,
Evine bomba düşse.” gibi.

Çukurova Araplarından Arapça bir *mhâhâ*’ örneği ise şöyledir :

(nişanda veya kımada, geline hitaben)

Hâ yâ 'ârûs, yâ imm 'bâdilti'z-'zârka,

Hâ 'hisnik 'mîlfûf bi'l-'wârka,

'Kîşi biy'hibbik 'Âllâ yit'âmu^h bi'l-'fârha,

[Kîşi biyib'gidik 'Âllâ 'râytu^h ymût bi hâ'l-'hârka. (Kaynak Kişi: Sabahat Varol (Çokluk), Adanalı, Yaş: 52, Derleme Tarihi: 02.06.2008)

“Hey, ey gelin ey mavi elbisenin annesi [ey mavi elbiseli gelin],

Hey, sarılı olan bir kağıda güzelliği,
Allah sevinç nasip etsin, her kim severse seni,
İnşaallah bu ateşle yansın, her kim ki: sana besler nefreti.”

Çukurova Araplarının sözlü edebiyat örnekleri arasında, bir bölümü bütün Ortadoğu coğrafyasında genel olarak bilinen şarkılar da vardır. Sözlü, ezgili ancak bestesiz, kısacası anonim üretimler olduklarından şarkıların “halk şarkıları” olarak değerlendirilmesi daha doğru gibi görünmektedir. Çukurova Arapçasında şarkı / halk şarkısı anlamında kullanılan sözcükler *ğine* veya *ğinnî*’dir. Eğlenceli ve genellikle düğünlerde söylenen bu şarkılar, esasında bir toplumun geçmişten getirdiği ve geçmişle bağ kurmasını sağlayan üretimlerdir. Hatta dünyada anavatanını terk eden veya terk etmek zorunda kalan insanların, dillerini unuttur ve kültürlerini yeniden biçimlerken eski şarkılarının bir bölümünü şaşırtıcı bir biçimde belleklerinde tuttukları sıklıkla görülür. Bu “son bağ” durumundaki şarkıların unutulması, o toplumun yok olma, daha doğrusu prestij kültürün içinde erime sürecini hızla yaşadığı anlamına gelir. Çukurova Araplarının en uzak anavatanları olan Yemen’le ve küçük bir bölümünün daha yakın dönem anavatanları olan Mısır’la gönül bağları bütünüyle kopmuştur. Çukurova Araplarının büyük bölümünün belleklerinde Antakya ve Kilikya bölgesinden önceki vatanları olarak yer eden Suriye ile gönül bağları ise büyük ölçüde zayıflamış olmakla birlikte bütünüyle kopmamıştır. Hatta seyrek olmakla birlikte, Suriye’den kız almalar ve eski ve uzak akrabalarla ilişkileri sürdürme çabaları da dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, özellikle genç kuşak Çukurova Araplarının bu bağı canlı tutan eski halk şarkılarını unuttukları söylenebilir. Bugün genç kuşak Çukurova Arapları, yeni dönemde yeni Arapça şarkılar üretmemektedirler ve şarkı gereksinimi artık neredeyse yalnızca Türkçe halk şarkılarıyla doldurulmaktadır. Eski halk şarkıları da Adana’da aşağı yukarı otuz yıl öncesine kadar düğünlerin vazgeçilmezi olduğu halde, bugün ancak daha çok merkezlere uzak kimi mahallelerdeki ve kırsal bölgelerdeki bazı düğünlerde “nostaljik” bir öge, bir “çeşni” olarak söylenmektedir. Oysaki Çukurova Arap halk şarkıları, hem müzikal hem halkbilimsel olarak üzerinde çalışılması gereken sözlü üretimlerdir. Aşağıda orta ve yaşlı kuşak Çukurova Arapları tarafından hâla bilinen bir halk şarkısı yer almaktadır:

Mā '(b)ri'vdu^h, mā '(b)ri'vdu^h:
Hā'l-āsmā'rānī' mā '(b)ri'vdu^h.

Lāw mā'l'lā'ā' id-'dāhāb
U^w haḥḥillā' swara b'i'vdu^h.

Lāw yḥif fūlā' id-'dāhāb
Mīn Bāy'rūt lā 'Halāb,

Mā '(b)ri'vdu^h, mā '(b)ri'vdu^h
Wal'lāhā' mā '(b)ri'vdu^h.

Ḳālbā' 'āṣā'ḳ, māc'rūḥ,
'A'l-li 'anā ḥib'bāyṭu^h.

W il-'mḥābbā' 'bā' du^h cnūn
W il-'āṣā'ḳ 'ilu^h 'Rabbu^h.

Lāw yḥif fūlā' id-'dāhāb
Mīn Bāy'rūt lā 'Halāb,

Mā '(b)ri'vdu^h, mā '(b)ri'vdu^h
Wal'lāhā' mā '(b)ri'vdu^h. (Kaynak Kişi: Muna Yüceol Özezen, Adanalı, Yaş: 40, Derleme Tarihi:
29 Şubat 2012)

“Onu istemem, onu istemem:
Bu esmeri istemem,

Bana altın doldursa [beni altına boğsa]
Ve bana eliyle bilezik taksa.

Benim için altın dizseler,
Beyrut'tan Halep'e kadar.

Onu istemem, onu istemem,
Vallahi onu istemem.

Kalbim aşık, yaralı,
Sevdiğim kişi için.

Ve aşkın sonunda delilik var[sa],
Aşığın da Rabb'i var.

Benim için altın dizseler,
Beyrut'tan Halep'e kadar.

Onu istemem, onu istemem,
Vallahi onu istemem. ”

Ġnêne *tfâla* “çocuk şarkıları”, *fettûkêt* ve *mettûlêt* ise “tekerlemeler” demektir. Bu iki türü birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmamıştır. Nitekim orta ve yaşlı kuşak Çukurova Arapları da aynı üretimi bazan “çocuk şarkısı” bazan “tekerleme” olarak adlandırmıştır. Buna göre, Çukurova Araplarının tekerleme türünden ilk anladıkları şey, Türk edebiyatındaki tekerlemeden farklıdır. Çünkü Türk edebiyatında tekerlemeler genellikle ses benzerliklerinin yoğun olduğu, çoğu kez şiir formunda olmayan ve kullanıcısının dili akıcı bir biçimde kullanabilme becerisini kanıtlama amacı taşıyan eğlenceli, kimi kez de pek anlam ifade etmeyen türlerdir. Oysa belirtildiği gibi, Çukurova Araplarında tekerlemeler, çocuk şarkıları (hatta çocuk oyunu şarkıları) ile benzer görünüm sunmaktadır. Sorunun çözümü daha çok örneğin tespitiyle mümkündür. Ancak şu ana kadarki çaba sonucunda çok az sayıda çocuk şarkısı / tekerleme derlenebilmiştir. Aşağıda bunlardan biri görülmektedir:

'Şibbā' 'şibbā' yā 'maṭra,
Cāy il-'cākāl tāy'āwwā'.

'Ākāl 'cācīt bāyt 'āmmā',

Ra'hā ṭ-'ṭawsā' tāt'ānnā'. (Kaynak Kişi: Yüksel Altunpınar, Adanalı, Yaş: 50, Derleme Tarihi: 28.09.2012)

“Yağ yağ ey yağmur,
Çakal ulumaya geldi.

Amcamların tavuğunu yedi,
Tavusu şarkı söylemesi için bıraktı.”

Örnek tespitinde güçlük çekilen bir başka tür ninnilerdir. Çukurova Arapçasında bu anlamda daha çok *ninnî*, daha az olmak üzere de *henhûne* sözcüğü kullanılmaktadır. Ninniler bebeklere ve çocuklara yönelik olarak daha çok kadın ağzından söylenen ezgili şiirlerdir. Aşağıdaki metin Çukurova Araplarından derlenen bir ninnidir (Derlenen kişi, bu metnin ilk iki beytiyle, son iki beytinin iki ayrı ninni olduğunu belirtmiştir. Ancak bunlar birbirinin devamı niteliğinde de değerlendirilebilirler. Ayrıca yine bu dil kullanıcısı, ninninin başındaki *nina nina* sözcüklerinin Türkçeye “lay lay” olarak çevrilmesinin daha uygun olduğunu belirtmiştir.):

'Nina 'nina 'nina, |
'Distik u^w 'laq(i)nik 'i'rinā^y.

Tā 'niğşā^l ('niğşā^l) tyāb 'Ālā^y (Fātmā^y vb.)
U^w tā nīm 'şirin 'ā 't-'tīnā^y.

'Nina 'nina 'nina, bī'l-'ātmā^y,
B'lā bā'būc u^w b'lā 'lātmā^y.

Allā^h 'ylā'ān hik 'i'şā^y,
Mik'rāmā^y lā hā'l-'lākmā^y. (Kaynak Kişi: Meliha Yüceol, Adanalı, Yaş: 57 yaşında, Derleme Tarihi: 04.04.2009)

“Lay lay lay,
Kazanını leğenini bana ödünç ver.

Ali'nin (Fatma'nın vb.) çamaşırlarını yıkayalım,
Ve onları incir ağacına asalım.

Lay lay lay, karanlıkta,
Pabuçsuz ve yazmasız.

Böyle [koşturduğumuz] hayata Allah lanet eylesin,
Şu [yediğimiz] bir lokma için.”

Çukurova Araplarının sözvarlığını tespit sürecinde hâla büyük oranda canlılığını koruyan sözlü edebiyat üretimlerinin atasözleri olduğu tespit edilmiştir. Çukurova Arapçasında “atasözü” anlamında kullanılan sözcük *metel*'dir. Arapçayı akıcı bir biçimde kullanmayan insanlar bile, sözlerini desteklemek, söyleyişini etkileyici kılmak için duruma uygun bir atasözü söyleyebilmektedirler. Bu bağlamda, dil kullanıcılarının Türkçe konuşurken “Hani Arapçada bir söz vardır: (...)”, “Hani eskiler derlerdi ya: (...)” gibi motivasyon cümleleriyle dinleyiciye bir Arapça atasözü söyledikleri, geçmişle bağlarını bu atasözleriyle kurmaktan mutluluk duydukları gözlemlenmiştir. Uzun bir tespit sürecinde, çok farklı konuşma ortamlarında üretilen yaklaşık 350 atasözünden birkaçı aşağıda sıralanmıştır (Bu tespitlerden aşağıda sıralanan atasözlerinin yalnızca Çukurova Araplarına özgü olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Doğal olarak bu atasözlerinin bir bölümü klasik Arapçada veya Türkiye veya Türkiye dışındaki diğer Arap lehçelerinde de kullanılmaktadır; atasözlerinin bir bölümü ise diller arası çevirilerin ürünüdür (ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhadioğlu, 2019). Ancak belirtilmelidir ki tespit

edilen bütün atasözleri doğrudan doğruya bir Çukurova Arabının konuşma anında kayda alınmıştır.):

- 1- 'Ähläk lä (lä) 'tühläk lü rä 'mük bi'l-'mähläk.
- 2- 'Alla ('Ällä, 'Älläh, 'Ällä') bi'yif'am il-fül lä'l-'(ä'l-) mä (mä) 'ilu' ('ilo', lu', lo') dräs.
- 3- 'Alla ('Ällä, 'Älläh, 'Ällä') ybäräk (ybäräk) bi 'cäri's-säww, säw'wänä' 'şähä'b häcä'.
- 4- 'Alla ('Ällä, 'Älläh, 'Ällä') ybäräk (ybäräk) bi 'märti'l-'mü'a, 'däbbti's-'srä'ä u' 'häcti'l-'wsi'ä.
- 5- 'Alla ('Ällä, 'Älläh, 'Ällä') yis'tär il-kärüm mîn nâ'türu'.
- 6- 'Änä u' 'häyyä' lä 'ibin 'ämmä', 'änä u' 'ibin 'ämmä' lä'l-gä'rib.
- 7- 'Ardil-wä'ti' 'btışrâb 'mayytä' u' 'mayyi't-'gä'rä'.
- 8- 'Bäddu' ysi'r cim'mäl bäddi'y'allä' bāb 'däru' ('bäytu').
- 9- 'Barşan mîn 'äwwä'l lä 'ktälän bi'l-'bäydär.
- 10- 'Bä'di'l-'biy'bätü t-tyür, 'btitlä' l-'kbaşä' tā tdür.
- 11- Bi'l-'wşäya mä (mä, ä) biyintāh 'ä'l-'häcc (lä'l-'häcc).
- 12- Bi'yäklü 'hä'mä, bi'yifbudü 'gä'mä.
- 13- 'Cämä'l häwä niyy u' cim'mäl häwä niyy; niyyt 'Alla ('Ällä, 'Älläh, 'Ällä') btigläyb killi'n-niyy.
- 14- Cüd mîn 'wara'l-'mäw'cüd.
- 15- 'Däfä 'äfä u' bärd 'şiddä'.
- 16- 'Darbi's-'slämä' mä (mä, ä) 'fiyyä' 'ndämä'.
- 17- 'Fäzzä' il-kälb lä (lä) tid'rubü.
- 18- 'Häcti'l-'wşä 'bäddä' muḥ'bāt t'kil.
- 19- 'Hälä' 'hälä' tākma yin'kidü 'şgälä'.
- 20- 'Hibbä' l-'wāläd tā 'yikbar, 'hibbä' l-'gäyā'b tā 'yihdar.

- 21- Hîdâ' bittî'l-aşıl lû bit'mî'l 'â'l-'cânâyân.
22- İcri'd-dârâ't yâ (yâ) hânâ't yâ (yâ) 'zânâ't yâ (yâ) 'câbâ't h̄bârî's-sâww.
23- İl-kâlbî'l-biy'ır, lâ (lâ) bi'yînfâ' u= lâ (lâ) biy'dır.
24- İzâ l-'wâlâ'd mâ bi'yîbkâ' lâ'l-ımm, mâ biyîh̄lâlu' tımm.
25- Kâ'talmâ' mâ (mâ) hânâ', şâl 'ismu' hattı 'lâyhâ' ('lâyây').
26- K̄filâ' b̄bâ'ik u= lâ (lâ) tî'hîmâ' 'cânk.
27- Lâ (lâ) 'tirgâb 'âlâ 'mâlâk, hâ'd-'dînyâ mâ (mâ) 'lâk.
28- Mâ (mâ, â) bi'yâh̄â'd mîn 'mîltu', biy'mût mîn 'iltu'.
29- Mâ lâk âb (ib), mâ lâk Rabb?
30- Nhî'zâmnâ 'mîni' d-dıbb, 'w̄kî'nâ bî'l-cıbb.
31- Rbâ't il-kır 'ınd kır, yâ bi'yîh̄fâ'd 'hî'ku' yâ bi'yîh̄fâ'd lbi'tu'.
32- Sîb'hân il-kâw'wânâ, 'hâzzâ' mâ (mâ) râ'mâhâ.
33- 'Ştîgî'l sâbt u= 'âhâd, lâ (lâ) 'tihtâc şâ' 'âhâd.
34- 'Ta'mâ' t-tımm, tâ tîstîh̄â' l-'âyn.
35- 'Wâlâd 'wâlâd ('wâlâ'd 'wâlâd), lûkân ('lûkân) 'âmmâr 'bâlâ'd ('bâlâd).
36- Yâdd ka'sıra, 'âyn ba'sıra.
37- 'Zâyâ'd h̄u n-nâkâ'ş.
38- 'Âddâ âb, ş-şâyf ğâb u= 'fâttâh 'â'ş-'şiti' bwâb.
39- 'Ammâr u= 'allâ, rîh u= 'hâllâ.
40- 'Tâ' il-'â'cîn lâ'l-h̄ib'bâzâ', lu (lâw) 'tâkulu' 'küllu' ('kîllu').

- 1- “Ailenden (yakınlarından), onlar seni tehlikede bıraksalar bile yorulma [bıkıp usanma].”
2- “Allah baklayı dişleri olmayana kısmet eder.”
3- “Allah kötü komşudan razı olsun, beni eşya sahibi yaptı.”
4- “Allah itaatkar kadına, hızlı ata ve geniş kap-kacağa bereket versin. Allah itaatkar kadından, hızlı attan, geniş kap-kacaktan razı olsun: Kadının başkaldırmayanı, atın hızlısı ve kap-kacağın geniş olanı arzu edilir.”
5- “Allah bağı [asıl olarak] bekçisinden korusun.”
6- “Ben ve kardeşim amcamın oğluna, amcamın oğlu ve ben de yabancıya[ya karşı birlik oluruz.]”
7- “Alçak (yüksek olmayan) toprak kendi suyunu da içer, başkalarının suyunu da.”
8- “Deveci olmak isteyen evinin kapısını yükseltecek [yüksek tutacak].”
9- Harman yerinde dövüşmektense, [harmanla ilgili olarak] önceden uzlaşmak [daha yeğdir].

- 10- “Kuşlar yatınca (gecelemek için dallara tüneyince), baykuş gezmeye çıkar.”
- 11- “Hacca tavsiye üzerine gidilmez.”
- 12- “Bizim hayrımızı yerler, başkasına tapınırlar: İyiliği bizden görürler ancak başkalarına sevgi gösterirler.”
- 13- “Deve bir niyette bulunur, deveci bir niyette bulunur; Allah’ın niyeti bütün niyetlere galip gelir.”
- 14- “Cömertlik varlıktan ileri gelir.”
- 15- “Sıcaklık afiyettir (sağlıktır) ve soğuk hastalık.”
- 16- “Doğru [bildik] yolda pişmanlık yoktur.”
- 17- “Köpeği korkut ama ona vurma.”
- 18- “Çok kirli olan çamaşır, ağır bir çamaşır tokmağı ister.”
- 19- “İşim bitene kadar “dayı dayı” [derim].”
- 20- “Küçüğü büyüyene kadar, gözden irak olanı huzura gelene kadar sev.”
- 21- “İki yana eğilse de [aksak, engelli olsa da] asil kızı al.”
- 22- “Çok gezen ayak, ya ihanet eder, ya zina eder ya da kötü haber getirir.”
- 23- “Havlayan köpeğin ne faydası vardır ne de zararı.”
- 24- “Eğer bebek (çocuk) anneye ağlamazsa, ağzı tatlanmaz.”
- 25- “Beni dövdü, [bu] beni üzmedi, [ama] ismini çıkardı bana koydu.”
- 26- “Kapını kapalı tut ve komşunu [hırsızlıkla] itham etme.”
- 27- “Malına tamah etme, bu dünya senin değil.”
- 28- “[Evlenmek üzere] kendi milletinden [kız veya erkek] almayan [birçok sıkıntıyla boğuşmak zorunda kalacağından] illetinden (hastalığından) ölür.”
- 29- “Baban yoksa Rabb’in yok mu?”
- 30- “Ayıdan kaçtık, kuyuya düştük.”
- 31- “Katırı katırın yanına bağla, ya anırmasını ezberler ya tekmelemesini.”
- 32- “Onu var edene tesbih olsun, onu salladı [ama] bırakmadı. (Dünyayı var eden Allah ne büyüktür ki, onu [deprenlerle] sallar, [ama] bırakmaz [onun boşlukta savrulmasına izin vermez].”
- 33- “[Gerekirse] cumartesi ve pazar [günleri bile] çalış, [ama] hiçkimsenin herhangi bir şeyine ihtiyaç duyma.”
- 34- “Ağzı yedir [ki] göz utansın.”
- 35- “Ülke kursa da çocuk [yine çocuktur].”
- 36- “El kısadır [ama] göz görür.”
- 37- “Artmış, eksiğin kardeşidir. “
- 38- “Ağustos (ay) girdi, yaz görünmez oldu ve kışa kapıları araladı.”

39- “Bina etti ve yükseltti [ama] gitti bıraktı [geride hiçbir şey bırakmadı].”

40- “Hepsini [kendisi] yese de, hamuru [hünerli] ekmekçiye ver [teslim et.].”

Çukurova Araplarının bilmece anlamında kullandıkları sözcük *hezzûre*'dir; “Bana bir bilmece sor.” anlamında kullanılan cümle ise *Hızîrî hezzûre*'dir. Bu bilgilere rağmen Çukurova Arapları arasında bilinen ve kullanılan bilmece pek kalmamıştır. Dil kullanıcılarının bir bölümü çocukken kendilerine bazı bilmecelerin öğretildiğini ama bugün bunları tamamen unuttuklarını belirtmektedirler. Bilindiği gibi, bilmeceler, daha çok çocuk edebiyatı ürünlerindedir ve bir dil çocuklara aktarılmadığında ilk unutilan sözlü türlerden biridir. Başka bir deyişle, bilmeceler değişen yaşam tarzlarına en az direnebilen, en kırılğan sözlü türlerdendir. Zaten Çukurova Arapçası kullanıcılarının hafızalarında kendi çocuklarına aktarabilecekleri hemen hemen hiçbir bilmece kalmamış olması, kendilerine de çok az Arapça bilmece öğretilmiş olmasından, yeni bilmece kültürünün Türkçeyle biçimlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çukurova Arapları arasında orta ve yaşlı kuşaktan herhangi üyeye Arapça bir bilmece bilip bilmedikleri sorulduğunda genellikle şu bilmeceyi söylemektedirler:

‘Hâlik hû ‘immik, ‘sîhrû şû ‘biycâ’ ‘minnik?

İl-Câ’vâb: ‘Bâyyik. (Kaynak Kişi: Sevim Topacık, Adanalı, Yaş: 49 yaşında, Derleme Tarihi: 22.2020)

“Annenin kardeşi olan dayının eniştesi senin neyin olur?”

Cevap: Baban.”

Sonuç

Tespit edilebildiği kadarıyla şu ana kadar Çukurova Araplarının sözlü ve yazılı edebiyatlarıyla ilgili bütünlüklü herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Tespit edilen örneklerin nasıl adlandırılıp sınıflandırılacağı çözüm bekleyen önemli sorunlardır. Bu çalışmada tespit edilen bazı türlerin (destanlar ve hikâyeler, ağıtlar ve uzun havalar, çocuk şarkıları ve tekerlemeler) nasıl adlandırılacağı ve birbirinden nasıl ayrılacağı kesin olarak ortaya konulamamıştır. Bu bağlamda, daha çok metin tespiti ve daha çok edebiyat araştırmacısının bu konuya odaklanması gerekmektedir. Ancak anadilleri olan Arapçadan giderek kopan ve yeni yaşam tarzlarını ve yeni edebiyatlarını Türkçe üzerinden oluşturan Çukurova Araplarının geleneksel edebiyat ürünleri giderek kaybolmaktadır. Buna göre Çukurova Araplarının özellikle sözlü edebiyatlarıyla ilgili en yaşamsal konu, bu örneklerin bir an önce sesli ve yazılı olarak kaydedilmesi ve arşivlenmesidir. Bunun yanı sıra, bu topluluğun gerek

sözlü gerekse yazılı edebiyatları konusunda müzikologlarla birlikte düşünülmesi ve çözülmesi gereken birçok nokta (üretimlerin notalara aktarılması gibi) da bulunmaktadır

Kaynakça

- Abdülhadioğlu, A. (2019), *Sözlü Kültür Bağlamında Mardin Arapça Atasözleri*, İstanbul: Kriter Yayınları.
- Jastrow, O. (2006), “Arabic Dialects in Turkey- Towards a Comparative Typology”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 16, 153-164.
- Procházka-Eisl, Gisela-Procházka, S. (2010), *The Plain of Saints and Prophets (The Nusayri-Alawi Community of Cilicia (Southern Turkey) and its Sacred Places)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Procházka-Eisl, Gisela- Procházka, S. (2018), “The Arabic Speaking Alawis of the Çukurova: The Transformation of a Linguistic into Purely Religious Minority”, *Linguistic Minorities in Turkey and Turkic-Speaking Minorities of the Peripheries*, (Yayınlayan: C. Bulut), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 309-328.
- Procházka, S. (1999), “From Language Contact to Language Death: The Example of The Arabic Spoken In Cilicia (Southern Turkey)”, *Orientalia Suecana*, S. XLVIII, 115-125.
- Procházka, S. (2002), *Die Arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Procházka, S. (2006), “Cilician Arabic”, *Encyclopaedia of Arabic Language and Linguistics*, S. 1, 388-396.
- Procházka, S. (2009), “Women’s Wedding Songs from Adana: Forty Quatrains in Cilician Arabic”, *Estudios de Dialectología Norteafricana y Andalusí (EDNA)*, S. 13, 235-255.
- Procházka, S. (2016), “The Story of Sâlim az-Zîr Abû Laylâ al-Muhalhil in Cilician Arabic (Southern Turkey)”, *Arabic and Islamic Studies in Honour of Ján Pauliny*, (Yayınlayanlar: Zuzana Gažaková-Jaroslav Drobný), Bratislava: Comenius Üniversitesi Yayınları, 149-177.
- Yazıcı, H. (2009), “Sîretü Benî Hilâl” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, 266-268.
- Yüceol Özezen, M. (2018), “Arapçayı Lehçe Düzeyinde ve Latin Esaslı Bir Alfabeyle Yazma ve Öğretme: Çukurova Arapçası Örneği”, *The Journal Of Mesopotamian Studies*, C. 3, S. 2, 95-108.

<https://doi.org/10.35859/jms.2020.681328>

LÊKOLÎNEK LI SER QEWMÎYETA BABA TAHİR*

Mehmet Nur YAVUZER¹

PUXTE

Gotara “Lêkolînek Li Ser Qewmîyeta Baba Tahir” radihêje ku Baba Tahir bide nasîn û li ser qewmîyeta wî raweste. Di vê xebatê da pêşîyê nav û nasnavên Baba Tahir hatine nasandin, derbareyê qelenderîyê da agahî hatîne dayîn, piştra li ser qewmîyeta Baba Tahir hatiye rawestan. Di van salên dawîyê da li ser qewmîyeta wî angaştek hatiye kirin ku ev xebat radihêje li ser vê angaşte raweste, derbareyê qewmîyeta helbestvan hinek dîyarde û belge pêşkeş bike, bi belgeyên dîrokî li ser mijarê hûr be û mijarê şîrove bike.

Peyvên Sereke: Baba Tahir, Qewmîyet, Kurd, Fars, Ziman, Lor/Lûr, Lek.

Baba Tahir’in Kavmiyeti Üzerine Bir Araştırma

ÖZ

“Baba Tahir’in Kavmiyeti Üzerine Bir Araştırma” makalesi Baba Tahir’i tanıtmakta ve onun kavmiyeti üzerinde durmaktadır. Bu araştırmada öncelikle Baba Tahir’in ismi ve mahlasları tanıtılmış, Kalenderilik hakkında bilgi verilmiş, daha sonra onun kavmiyeti üzerinde durulmuştur. Son yıllarda onun kavmiyeti hakkında bir iddia ortaya atılmış ki bu araştırma bu iddia üzerinde yoğunlaşmakta, şairin kavmiyeti ile ilgili bazı bilgi ve belgeler sunmakta, tarihi belgeler ile konu üzerinde durmakta ve konuyu yorumlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Baba Tahir, Kavmiyet, Kürt, Fars, Lor/Lur, Lek

* Ev gotar ji ber binbeşeke teza Lîsansa Bilind a bi navê *Baba Tahir di Wêjeya Kurdî da* hatiye girtin ku tez ji Zanîngeha Yûzûncû Yıl, Enstîtûya Zimanên Zindî, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî ra, di mêjûya 13/06/2016an da hatiye pêşkeşkirin.

¹ PhD Candidate in Bingol University, Kurdish Language and Literature Department / Xwendekarê Doktorayê li Zanîngeha Bingolê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî

E-mail: mehmetroniyavuzer@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-5648-5743

Article Type/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 28.01.2020 - **Accepted / Makale Kabul Tarihi:** 06.08.2020

A Research On Baba Taher's National Identity

ABSTRACT

This article entitled 'A Research on Baba Taher's National Identity' aims to introduce Baba Taher and focus on his national identity. In this study we first give name and nickname of Baba Taher together with information on Qalederyah. Then we focus on Baba Taher's national identity. There are some claims on Baba Taher's identity in last years hence this study aims to focus on these claims by presenting some proof and documents on his nationality, focus on his identity via historical documents and interpret the situation.

Keywords: Baba Taher, Nationality, Kurd, Persian, Lor/Lur, Lek

Destpêk

Baba Tahir (937-1010) yek ji helbestvanê pêşîn yê Îranî ye. Di van salên dawîyê da li ser qewmîyeta² wî nîqaşîyek tê kirin. Ev nîqaşî bi zimanê helbestên wî dest pê dîke û li ser zimanê helbestên wî qewmîyeta wî jî tê kifşkirin. Lê, ji ber ku helbestên wî yê resen negihîştine li ber dest û bi domara demê ji aliyê ziman va guherîn li ser helbestên wî qewimîne, ev rêbaza li ser zimanê helbestên wî kifşkirina qewmîyeta wî nagihîje encameke teqez. Ji ber vê, belgeyên dîrokî û helbestên wî yê ku di destnivîsên kevn da cih digirin alîkarî didin mijare me. Lê divê neyê jîbîrkin ku helbestên wî yê ku di destnivîsên kevn da gihîştine roja me jî ne resen in ku jimara wan jî gelek kêr in.

Di destpêkê da divê em vê bînin ziman ku ev mijara ku em li ser radiwestin li gorî rihê serdema Baba Tahir nîne. Di heyamên klasîk da aîdîyet zêdetir li ser dîn û mezheban teşe girtiye (Öztürk, 2014: 66). Di serdema Baba Tahir da hestên dînî li ser helbestvanên sûfî bi bandor bû ku ev rewş hem di helbestên helbestvanan û hem jî ji teşeya jîyana helbestvanan da dîyar dibû ku Kemikli ji bo serdema helbestvanên sûfî tîne ziman ku; "ramana dînî ya helbestvanê sûfî, jîyana wî dirûvandiye û wî hestên dînî bi awayekî tîr jîyaye, mijarên ku bi xwe ceribandiye û hewandiye, veguhaztiye li ser hunerê. Huner, ji bo helbestvan kêrî pêşkeşkirina rastîya ku pê hisyaye û tîgihîştîye hatiye. Gotina bi hikmet ya helbestvanê sûfî, bi huner û lîrîzmê va nixumîye. Di serdema piştî Îslamê da bi awayekî giştî were fikirîn, dê were dîtin ku dîn çavkanîya xebatên edebîyatê ye (2013: 5)." "Baba Tahirê Uryan pîranîya temenê xwe bi tesewifê ra derbaz kiriye. Dest ji lezet û kêfa cihanê berdaye, guh nadaye kinc û nivîn, ji xwarin û vexwarinê çêj hilnedaye (Sağniç, 2002: 71)." Ji berhem û teşeya jîyana wî derdikeve der ku ji bo helbestvan û qelenderekî mîna Baba Tahir ra qewmîyeta jî

²Qewmîyet/ethnicity/قومیت (<https://fa.wikipedia.org/wiki/قومیت>).

aliyê girîngîyê va ne li pêş e. Di serdema wî da “dîn” û “ramana dîn” li pêş “qewmîyet”ê ye. Girîngî li ser dîn, mezheb, terîqet û xirqeya dînî ya helbestvan e. Serdema ku Baba Tahir lê jîyaye, ne tenê helbestvanê sûffiyê misilman, herwiha helbestvanên baweriyên din jî bi hest û îlhama dînî helbest nivîsandine. Wek mînak; “Piranîya helbestên helbestvanên kurd yên ku li ser bawerîya Yarsan bûne, “li ser Xwedênasî, rêz û rêçikên Xwedênasîyê bûne (Sağniç, 2002: 49).” “Baba Tahir, wek sûffiyek, têgihîna tesewifê bi hemû heyîna xwe hewandiyê û jîyaye. Ew di helbestê xwe da zêdetir bala xwe daye Xwedê û heyînê, di vî warî da bador li mutesewifên peyhatiyên xwe kiriye û li ser kemilîna nêrîna tesewifê kartêker bûye (Tenik, 2015: 182-183).

Di wê serdemê da hunera helbestvan, ew helbesta ku bi pîvan e û naveroka wê zêdetir dîn û eşqa îlahî ye, girîng e. Herwiha girîngî li ser tesewuf û soffîzmê ye. Heke di wê serdemê da qewmîyeta helbestvanekî hatibe ziman jî ew ne li gorî nêrîn û nixandina netewetîya serdema modern e. Di wê serdemê da bûyerên mîna belavbûna Îslamîyetê, xurtbûn û têkoşîna mezheban, berxwedana li ser pêyan mayîna dînê Zerdûşt, Yarsan û Êzdîyan diqewimîn. Herwiha xurtbûna desthilatîya ‘Ereban ya li ser axa Îranê, ya li ser axa Kurdan, Farisan û qewmên din pêk hatiye.

Baba Tahir di dîroka edebîyata Farisî da di bin serenava ‘Hebestvanên Îranî’/‘Helbestvanên Farisî/Parsî’ cih digire. Di dîroka edebîyata Farisî da derbareyê wî da agahî wiha ye: “Baba Tahir, helbestvanê sedsala 5’an (bi mîladî sedsala 11’an) yê serdema Sultan Tuxrûl Begê Selçûqî ye. Dubeytîyên wî bi lehceyê Lorî ye. Ji ber navdarî û xweşikbûna helbestên wî ji aliyê gelê Farisîziman va guherîn li ser zimanê dubeytîyan hatiye pêkanîn û helbest ji zimanê xwe yê resen dûr ketine. Zimanê helbestên wî yên berê û yên niha ji hev cuda ne. Herwiha zimanê dubeytîyan bi Farisîya Derî va hatiye nêzîkirin (Sefa, 1369/1990: 384).³ Di dîroka edebîyata Kurdî da jî ew wiha cih digire: “Baba Tahirê Uryan, Kurd e û ew wek helbestvanê pêşîn yê Kurd tê pejirandin (Sağniç, 2002: 70). Tê dîtin ku di dîroka edebîyata Farisî da derbareyê qewmîyeta wî da agahîyeke rasterast cih nagire. Behs li ser zaravayê helbesta wî ye ku zaravayê helbestê wek Lûrî hatiye danezan. Ji ber serenava mijara ku di dîroka edebîyata Farisî da cih digire, em têdigihîjin ku Lûrî wek zaravayê Farisî hatiye pejirandin. Di dîroka edebîyata Kurdî da jî derbareyê qewmîyeta Baba Tahir da rasterast agahî heye ku ew wek Kurd hatiye danezan.

Kurdên ku ji mêj va ne Baba Tahir ji xwe dizanin, bertek li angaştê Farisbûna Baba Tahir nîşan didin ku ev bertek û rexne di nivîsên lêkolînerên wan da jî dîyar dibe. Me’rûf Xeznedar dîyar dike ku “li ser Baba Tahir xebatek ji aliyê Mihemed kurê Îbrahîm ku nasnava wî Xetîbî Wezîrî ye hatiye kirin. Wî hewl daye çî belgeyên derbareyê Baba Tahir da hebe hemûyan berhev bike. Lê di

xebata wî de ramana Pan Îranîzmê eşkere xuya dike. Ew bi ramana nijadperestî li ser xebatê hûr bûye. Ji ber helwesta wî ya nijadperestî xebat ji rewîştan zanistiyê dur ketiye. Di xebata wî de Baba Tahir ji nasnameya xwe ya rast durketiye û di nav çarçoveya Farsîzmê de hatiye dorpêçkirin (2001: 194). Feqî Huseyn Sağniç dibêje: “Ji bo neyê gotin ku wêjeya Îranê ya pêşîn ji aliyê yekî Kurd va (Baba Tahir) hatiye nivîsandin; beşek ji Farisan înkara Kurdbûna Lûrîyan dikan” (2002: 69).” Selim Temo vê angaşte bi serdema neteweperestiyê va girê dide û dibêje; “*wisa tê tégihîştin ku sazkarê edebîyata Îranê yan jî edebîyata Îranî ji ber ku Faris nîne, aciziyek dide û ji ber vê aciziyê tevgera Farisîkirina Baba Tahirê Uryan pêk tê ku ev tevger heta guherîna hin bêjeyên helbestên wî didome*” (2013: 1333). Xeznedar dibêje; gava ku em li ser zimanê dubeytîyên Baba Tahir radiwestin, dibînin ku di navbera dubeytîyên Baba Tahir û zimanê Farisîya nû de tu têkili tune. Faris ji ber vê pirsgrêkê ji bo berjewendiyên xwe, xwe bi Pehlewîyê ve girê didin û dibêjin zimanê Pehlewî maka zimanê Farisî ye. Çira dibêjin Pehlewî maka Farisî ye? Ew bi ramana “Pan Îranîst” nêzikî vê mijarê dibin û hewl didin ku hemû tiştên resen bi Farisî ve girê bidin. Heke ev kesan ne Pan Îranîst bin wê gavê ji bo çî li ser zimanê dubeytîyan û zaravayên Kurdî lêkolîn nakin. Tenê dibêjin Pehlewî Farisî ye û ji nav vê mijarê derdikevin (2001: 191-193).

Guherîna zimanê helbestên wî êdî ji aliyê lêkolîneran va teqez hatiye pejirandin ku yek ji wan lêkolîneran Ebdulhuseyn-ê Zerrînkûb di pirtûka xwe ya *Custucû der Tesewîfê Îran* da diyar dike ku “berhemên Baba Tahir bi zimanê xwe yê resen nemane û zimanê berhemên wî hatine guherandin (h. 1376: 181-187). Derbareyê vê guherînê da çend mînak: “bêjeya ‘vac’⁴ bi bêjeya Farisî ya ‘goften’ê va û bêjeya ‘ker’ bi bêjeya Farsî ya ‘kerden’ê va hatine guherandin. Ev herdu bêje, vac (gotin) û ker (kirin) bi Kurdî ne (Azkaii-Minorsky, 1995: 118). Giştîyê pirtûkên qedîm helbestên wî nêzikî zimanê Lûrî dane zanîn, lê ew di dibeytîyêke xwe da xwe wek Lek daye zanîn (<https://fa.wikipedia.org/wiki/>). Lêkolînerên ku bi awayên zanistî û bê alîgirî, bi bêhinfirêh li ser Baba Tahir xebitîne, zimanê wî wek zimanê devera wî dane zanîn ku ev ziman, zimanê serdema wî ya ku li rojavayê Îranê hatiye axaftin e. “Di lêkolînên li ser peyvên dubeytîyên Baba Tahir hatine kirin da tê dîtîn ku peyvên dubeytîyan peyvên zaravayên rojavayê Îranê ne (Azkaii, 1995: 105-112)” ku li rojavayê Îranê piranî Kurd binecih in. Çend mînak ji peyvên helbestên Baba Tahir yê ku di destnivîsa Qumî (Bahaudînê Qûmî, 848: 89-90) da cih digirin û wateya wan yê bi Kurdî (Kurmancî) û Farisî:

⁴Vac: Kurdî ye û tê wateya “gotin”ê. Di gelek helbestên Baba Tahir de “vac” hatiye bikaranîn. Di pirtûka Pervîz Azkaii ya bi navê “Baba Tahir-Name” de 24 dubeytin Baba Tahir wekî mînak hatiye dayîn ku di wan da “vac” hatiye bikaranîn (bnr. Azkaii, b.n.).

Tablo 1: Çend mînak ji peyvên helbestên Baba Tahir

Peyva Dubeytîyê	Bi Kurdî	Bi Farisî
neçîrvan	nêçîrvan	şikarçî
waxwerd	vexwar/wexward/xwardiyewe	nuşîd
edxwerd	edxwerd/edxword/ ⁵ vedixwar	mî xord
ov	ov/av	ab
nebî	nebî/nebû	nebû
e	e/ez	men
te	te	to
rût	rût	oryan, lext, bêrehnê
nej	nej/ne jî	ne hem
dal	dal	oqab
tule ⁶	tule	nêhal
kirê	kir	kerd
dî	dî	dîd
henî	hê jî / henî ⁷	henuz
ro	ro/roj	rûz
beşûm	biçim	birevem
mûrîc	mûrî/morî	mûrçe

Ji ber ku peyvên li jor yên helbestan ji çavkanîyeke kevn hatiye wergirtin, zêdetir nêzîkî Kurdîyê xuya dibin. Herwiha wisa xuya dibe ku peyvên helbestan yên çapên nû jî zêdetir nêzîkî Farisîyê ne. Xodayî di helbesta Baba Tahir da behsa pîrzanîya helbesta wî dike û dibêje, “meriv hin nimûneyên Farisî-Lorî

⁵edxwerd/edxword: Di devokên Kurdî yên herêmên Sine, Kirmanşah, Hemedan Îlam û hwd. da heye. Di zimanê Kurdî da wek qertefa dema niha zêdetir “di/de” tê bikaranîn, lê di hin herêmên Kurdan da “ed” jî tê bikaranîn. Heta di Sine, Merîwan û Baneyê dewsa ‘di/de’yê ‘e’ tê bikaranîn, ango ‘d’ jê ketiye ‘e’ tenê maye. Wekî mînak: **diçim**: eçim, **dekem**: ekem û hwd.

⁶Nêhal, di zimanê Kurdî da tule ye (ji Merdox neql: Zerrînkûb, h. 1376: 112).

⁷henî: Di zaravayên Kurdî da tê bikaranîn (Zerrînkûb, h. 1376: 108).

yên mîna dîwana Mola Manuçeher û hin kesên din da hene bîne li ber çavan, “mumkun e ku Baba Tahir jî helbestên xwe bi zimanê Farisî, bi zarava û zimanên din yê herêmê ristibe (1392/2013).” Hin kes Lûrîyê, wek zaravayê Farisîyê, hin kes jî wek zaravayê Kurdîyê dibîne (Ji Êşmît/Schmitt, Emanollahî neql: Xodayî, 1392/2013). Xodayî li ser Farisî Lûrî û Kurdîyê radiweste, dibêje ji hev veqetandina sînore erdnîgarîyê ya zimanê Kurdî û Farisîyê dijwar e. Hin kes destpêka zimanê helbesta Baba Tahir wek Fehlewî-Lûrî-Kurdî dide zanîn ku zimanê hebestên wî hatiye xerabkirin, hin kes jî Baba Tahir wek Farisîziman dizanin. Kesên ku Baba Tahir wek Lûr zanîne wî wek Lek dane zanîn. Ew dibêje, dibe ku destpêka zimanê helbesta Baba Tahir bi Farisî, zarava û zimanên din yê herêmê va têkel be (1392/2013).

1. Jîyana Baba Tahir

Navê bajarê Baba Tahir Hemedan e ku ew; bajarekî kevnar e. Ew li vî bajarê da jîyaye û li wir çûye ser dilovanîya Xwedê. Ew, di herêma ku lê jîyaye da mirovekî navdar bûye. Ew wek qelender û derwêşekî jîyaye. Derbareyê wî da kêma agahî gihîştine roja îro (Yazıcı, 2012: 370-371). Hemedan bajarek jî bajarên Îranê ye û Baba Tahir jî helbestvanekî Îranî ye (Destgirdî-V. Minorsky, 1929: 573).

Li ser rojbûn û koçdawîya wî da hinek angaştên cuda hebin jî, lihevkirinek jî heye ku bi hesabê ebcedê hatiye dîyarkirin, ew di mîladî sala 937’an da ji dayik bûye û di sala 1010’an da jî koça dawîyê kiriye (Minorsky, 1997: 167). Gora wî li bakurê rojavayê Hemedanê di taxa Bûnê Bâzâr da li ser girekî piçûk û di hundurê turbekî da ye. Li ser dîwarê turbê hin helbestên wî nivîsar in. Gora Fatime û derwêşê Baba Tahir ê bi navê ‘Elî Neqî Koserî li cem gora Baba Tahir in (Ji Dâ’iretu’l-Me’ârif-ê Bozorgê Îslâmî vghz. Secadî, h. 1391: 180). Sağniç dîyar dike ku Baba Tahir di serdema “Dûgela Deylemî”yan (920-1005) da jîyaye ku gelê Deylemî li rojavayê Îranê, di çiyayên hawîrê Geylanê da nişetecih bûn. Ji bajarê Hemedan û Kirmanşahê bigirin heta çemê Dîcleyê di bin desthilatîya wan da bûye. Wan nêzikî sêsed salan bi artêşa Îslam-“Ereban ra şer kirine, piştra jî Îslamîyetê pejirandine û gelek mizgeft û medrese ava kirine. Di vê dûgelê da helbestvanên Kurd ên navdar; Baba Sirincê Kelatî, Babe Gerçekê Hewramî, Daye Tewrêzê Hewramî û Evdîlsemê Babekî ne (2002: 68).

Navê helbestvan “Tahir” e ku wateya peyva “tahir” paqijbûn û bêlekebûn e (<https://ku.wiktionary.org>). Helbestvan bi çend bernavan tê naskirin. Ev bernav; “Baba, Uryan, Lorî, Lûristanî û Hemedanî” ne (Destgirdî, 1929: 577). Yekem berhema ku navê wî wekî Tahir tomarkiriye, berhema bi navê “Nameyan” e û ev berhem ya ‘Aynu’l-Quzzat-ê Hemedanî ye. Berhema navborî di sala h. 520-525’an da hatiye nivîsîn (Yıldırım, 2013: 14).

Bernava “baba” ji bo Tahir cara yekem di pirtûka Rawendî ya bi navê “*Rahetu’s-Sudûr we Ayetu’s-Surûr Der Tarîxê A’lî Selcûq*” da cih girtiye. Di pirtûkê da ew bi navê “Baba Tahir” cih digire. Di gotûbêja Baba Tahir û ya

hikûmdarê Selçûqî Tuxrûl da dîyar dibe ku hikûmdarê Selçûqî ji Baba Tahir ra rêzeke bilind girtiye û daxwazên Baba Tahir pejirandiye (Rawendî, h. 473: 99). Lê divê were zanîn jîyana Baba Tahir ya ku bi hesabê ebedê bi dest ketiye derfet nade ku gotûbêj di navbera Baba Tahir û hikûmdarê Selçûqî Tuxrûl da pêk hatibe. Baba Tahir berîya hatina Hemedanê ya Tuxrûl Beg çûye li ser dîlovanîya Xwedê. “Peyva “baba” ji demên kevn da ji bo rêberên bawerîyan ra hatiye bikaranîn. Peyva “baba” ji bo rêzgirtina mezinên Yarsan, Bektaşî, Qelenderî, Melametî, Hayderî, Nûqtewî û Hurûfî ra hatiye bikaranîn” (Azkaii, 1995: 128-130).

“Uryan” peyveke “Erebî ye û di Kurdî da wateya vê peyvê “rût” e (<https://ku.wiktionary.org>). Ev peyv şeweya jîyana wî nişan dike, ku ji ber ramana wî ya felsefeya sofîzmê û jîyana wî ya derwêşî, bixwe yan jî kesên din jê ra “uryan” gotine (Xeznedar, 2001: 184). Ji vê bernavê em ji arifî û sofîtiya wî haydar dibin. Di dîroka terîqetan da ji bo derwêşên ekola Qelenderîyan peyva “uryan” hatiye bikaranîn. Baba Tahir jî ji pêşengên vê ekolê tê hesibandin (Adak, 2013: 107).” Wî guh nedaye tiştên dine yê badilhewa, cil û bergên kevn û kincên ji rezê li xwe kiriye. Xwe ji qirêjîyên dinê şûştiye, paqij kiriye, evîneke rût û tazî jîyaye. Her ew e xwe bi bendê eşqa Xwedê va girêdaye. Wî, vê bernava “uryan” di çarîneke xwe da wiha bi lêv kiriye:

Nezûnem rût û ‘uryanim kî kerde
Xwudem cellad û bî cûnum kî kerde
Bide xencer ke ta sîne kunem çak
Bebînem ‘işq ber cûnum çî kerde (Yıldırım, 2013: 16).

Nizanim kî ez tazî’w uryan kirme
Ez ku cellad im, kî ez bêcan kirme
Xencerkê bidin, ez sîng biqelêşim
Bibînim ku ev eşq, çî bi can kirye (Kara, 2012: 87).

Bernaveke wî ya din jî “lorî” ye (Yazıcı, 2012: 370). Ew, wekî “Baba Tahirê Lorî/Loristanî” jî tê naskirin. Şerefhanê Bedlîsî (1543-1604), di Şerefnameya (wî, vê berhemê di sala 1597’an da qedandiye) xwe da tîne ziman, ku “Lor/Lûr” beşek ji Kurdan in. Sînor û kewşenê Kurdan ku navê wê Kurdistan e, ji ser qeraxên zeryaya Hurmûzê ku dikeve ser zeryaya Hîndî, dest pê dike û ji wir xetek rast dikişîne, tê heta digihîje Meletî û Mereşê (Bedlîsî, 2014: 63). Di pirtûka rêzimanê ya Qanatê Kurdo da di pêşgotinê da gelek agahî derbareyê dîyalektên Kurdî da hene, ku P. Lêrx⁸ zimanê Kurdî li ser pênc dîyalektan dabeş kiriye ku ew wiha ne: Kurmancî, **Lûrî** (Lorî), Kelhurî, Goranî û Zazakî.

⁸ P. Lêrx: Yek ji lêkolînerên Rûsî yê ku li ser ziman û etnografyaya Kurdan xebitîne û lêkolînên xwe di salên 1856-1858’an da li Petersburgê belav kirine ye (Qanatê Kurdo, 2010: 19).

Zimanas Y. Son di sala 1913'an da bi navê rêzimana Kurdî pirtûkek dinivîse û çapdike ku di pêşgotina berhema xwe da zimanê Kurdî li ser çar dîyalektan dabeş dike, ku ew wiha ne: Kurmancî, Goranî, **Lûrî** (Lorî) û Zazakî (Qanatê Kurdo, 2010: 19).

Ji ber ku ew ji Hemedanê ye, ji wî ra “Baba Tahirê Hemedanî” jî dibêjin. Ev bajar bajarekî kevnar û navendeke mutesewîf e, di serdema Medan da paytextê dewleta Medan bûye û di dîrokê da cîhekî kurdnîşîn e ku rûniştivanê vê welatê Arî ango Îranî ne (Rawlinson, 2006: Pêşgotin 7-9,71). Ew di dubeytîyeke xwe da vê bernava xwe wiha dîne ziman:

Mû an espîdebaz em Hemedanî
Lane der kûh darem der nihanî
Be balê xwud perem kûhan be kûhan
Be çengê xwud kerem nexçîrbani (Yıldırım, 2013: 18).

Ez ew bazê spî yê Hemedanî
Mi l' ser çiyê hêlîn heye nihênî
Bi baskê' xwe difirim li ser çiyân
Ez bi çengê' xwe dikim nêçîrvanî (Kara, 2012: 113).

Tê dîtin ku nav û barnavên wî ku ew tahir, baba, uryan, lorî û hemedanî ne, her yekî wan parçeyên nasnameya wî ne, herwiha ev parçeyan wî bi giştî bi me didin nasîn.

3. Helbestvan, Qelender û Baba Tahir

Baba Tahir ji alîyê huner û ramana xwe va helbestvan û ramangêrekî pêşeng bû (Ocak, 2004: 119-127). Ew mirovekî sofî û dildar bû. Ew bi berhemên xwe bingeha wêjeya Îranê ya nivîskî ye (Sağniç, 2002: 69). Ji wî resenên berhemên wî nemane. Li pişt mirina wî berhemên wî belawela û hinekî wan jî winda bûne. Lê dîsa jî ew bi berhemên xwe ji hemû dijarîyên demê ra derbaz bûye û xwe gihandiye roja îro. Derbareyê wî da gelek kêma agahî hatine peydakirin. Gelek dubeytîyên wî li piştî koçdawîya wî bi sedsalan şûnda ji devê mirovan hatine berhevkirin. Nivîskarên tezkîreyên kevn ên Faris di pirtûkên xwe da cih nedane Baba Tahir. Jixwe tezkîreyeke Kurdî hetanî vê gavê nehatîye bidest xistin ku em Baba Tahir di wê da bigerin. Baba Tahirê ku di sala 1010'an da çûye li ser dilovanîya Xwedê, di dawîya sedsala 19'an û sedsala 20'an da bala hin lêkolînerên rojavayî kişandiye û wan derbareyê Baba Tahir da lêkolîn kirine (Yavuzer, 2016: 89). Dema ku em wî didin li ber helbestvanên ji neteweyên cuda yê serdema wî, em dibinin ku berhemên wî bêxwedî mane û di serdema wî da li pişt wî tu patronaj jî tune ye ku wî û berhemên wî biparêzin. Ew ne mîna hin helbestnûsên serdema wî bi qesr û qonaxan va hatibe vexwendin û piştgirîkirin. Şêx, pîr an jî pêşengekî wî tune. Ji agahîyên derbareyê wî da dîyar dibe ku wî xwebixwe gihandiye. Derbareyê vê da Şiwan dibêje; “rêber û pîrekî

Baba Tahir tune. Ew sofîyekî ûyîsî ye, yanê ew xwebixwe fêrkiriye û gihandiye. Ew ji hemû qonaxên sofîgerîyê derbaz bûye û bi yekbûna fenayê ve gihîştîye (2012: 30-31).” Şa Xoşîn⁹ ku ew rêberêkî Yarsan e û di heman demê da ferîştîyekî bawerîya Yarsan e, ji bo Baba Tahir dostekî girîng e. Baba Tahir vê dostanîya xwe di helbestên xwe da anîye ziman ku di serpêhatiyên Yarsanan da jî dostanîya Şa Xoşîn û ya Baba Tahir dîyar e (Xeznedar, 2001: 188).

Sağniç tîne ziman ku helbestnûsên Îranî yê pêşîn Baba Tahir e ku ew wekî bavê wêjeya nivîskî ya Kurdî tê pejirandin (2002: 70). Divê were zanîn ku helbestnûsê herî pêşîn yê Îranê ne Baba Tahir e, ku yê berîya wî helebest nivîsîne jî hene. Nivîskarên tezkîreyan û dîroknasên edebîyatê anîne ziman ku li piştî helbestvan Behram Gûr (?-438) helbestên Farisî nehatîne gotin, heke hatibin gotin jî ji ber desthilatdariya “Ereban ya Îranê û ji ber serdestîya zimanê “Erebî li Îranê helbestên helbestnûsan nehatine tomarkirin. Yekem helbestvanê Farisî yê piştî îslamê Ebû Abdullâh Cafer b. Muhammed Rudekî ye. Rûdekî di sedsala III./IX.’an da li gundekî Semerkandê tê dinê û di sala 940’anda koçadawî dike (N. Yıldırım, 2015:133,146). Yanê ew sê sal piştî rojbûna Baba Tahir diçe li ser dilovanîya Xwedê. Rudekî (940) helbestvanê herî mezin yê Qesra Bûharayê bûye ku ew di wê demê da helbestvanekî dewlemend bûye. Di nav helbestvanên Farisî da yekem xwedî dîwan ew e. Ew dîroka Taberî ya Mezin werdigerîne Farisîyê û wezîrê dewleta Samanî yê bê navê Belamî ku ew hezkerê Rûdekî bûye, ji bo Rûdekî dibêje; di nav helbestvanên “Ereb û Ecemen da manendê wî tune. Helbestvanên bi navên Ûnsûrî (961?-1030/1041), Ferûhî (?-1037), Fîrdewsî (940-1020), Mewlana (1207-1273) û Hafîz (1317-1390) xwe wek xwendekarê Rûdekî dane nasîn û nirxa Rûdekî nîşan dane. Rûdekî bingeha “Helbesta Pesnî ya Şeweya Xorasanê” avêtîye, ku wî zêdetir pesn li emîrên dewleta Samanîyan û kesên qesrê kiriye (N. Yıldırım, 2015:143-145,169). Serdema jîyana Baba Tahir û helbestvanên mîna Rûdekî, Ûnsûrî û Fîrdewsî nêzîkî hev in, lê ev her sê helbestvan ji herêma Xorasanê û Baba Tahir jî ji Lûristanê ye. Di çavkanî û tezkîreyan da em rast li agahîyên ku têkilî bi Baba Tahir û helbestvanên mîna Rûdekî, Ûnsûrî û Fîrdewsî daynin nehatin. Dibe ku hinceta vê ji ber cudatîya zimanê Baba Tahir yan jî teşeya bawerîya wî be jî.

“Navdariya Baba Tahir ji ristina helbesta wî tê (Modarreszadeh, 1392/2013: 96) ku teşeya helbesta wî, helbesta Îranê ye berîya Îslamê ya ku bi navê fehlewîyatê tê binavkirin bi bîr tîne (Ji Zerînkûb neql: h.b: 96). Mehrdad R. Izady dibêje: “Kêşa taybet ya helbestên Baba Tahir ji kevneşopîya helbesta Kurdan ya berîya Îslamê tê û ev kêş li başûr û navîna Kurdistanê ji alîyê helbestnûsên Kurd yê serdema berîya Îslamê hatiye bikaranîn” (2013: 311). Her wiha ew di dîrokê da

⁹Şa Xoşîn: Şa Xoşînê Lûristanî bi helbestên xwe va di edebîyata Kurdî da xwedî cihekî girîng e. Ew kurê Celala Xanima Lorsitanî ye. Hemû helbestên Şa Xoşîn li ser rêbaza yarî hatine rastin û tevî helbestên xwe li ser perdeya Xwedanasînê nivîsîne. Di heman demê da Şa Xoşîn yek ji rêberên bawerîya Yarsan (Ehlê Heq) e (Sagniç, h.b, 91-93).

ji yekem ramangêrên wehdetê wicûdê ye, ku di dîrokê da vê ramanê, wî yekem car anîye di nav helbestê û ramana sofîzmê bi deste wî di nav helbestê da xwe nîşan daye. Xeznedar derbareyê vê wiha dibêje: “Em dikarin Baba Tahir damezirînerê “Helbesta Sofîzimê” bibînin û bipejirînin. Baba Tahir ne tenê damezirînerê Helbesta Sofîzmê ya Kurdî ye her wiha damezirînerê beşeke Sofîzma Îslamî û ya Kozmosî ye jî (2001: 202).” Ew jîyaneke derwêşî domandiye û di dîrokê da yekem car xwe wekî qelender daye nasîn (Azamat, 2001: 253). Qelender, ew kesên ku têkilîya xwe ji dinê birîne û ber bi Xwedê ve beralîbûne ne. Ev nav ji endamên terîqeta Qelenderîyê ra tê gotin (Cebecioğlu, 2004: 343).

Di dîrokê da piranîya terîqetan bi taybet di erdnîgarîya Kurdistan, Xorosan û Anatolyayê da hebûne. Lêkolîner derbareyê vê mijarê da wiha dibêjin: Rêvebirên “Ereban di serdema Emewîyan da dest bi ber bi cîhanê va beralîbûnê kirine, bi tevger û rewîştên nijadperestîyê tevgerîyane. Gelên ne “Ereb li hemberî rewîştên “Ereban ên nijadperestî û derveyî Îslamî, nerazîbûn nîşan dane û ber bi jîyana manevî va beralîbûne. Ekolên tesewîfî, raman û nêrînen heterodoks ên tesewîfî, bi taybet di erdnîgarîya Kurdistan û Xorosanê berbelav bûne. Her wiha mitesewîf û sofîyên ku ji van her du herêman gihîştine ji bo ragihandina ramanên xwe yê tesewîfî çûne Anatolîya, Maweraunehîr û Bexdayê. Şêx û derwêşên ku ji van herêman rabûne hewl dane ku hemberî kirin û rewîştên ku aramî û hizûra gel ji holê radikin, aramî û hizûrê di nav civakê da peyda bikin. Di nav van ekolan da yê herî navdar Melamî û Qelenderî ne ku Melamî nemaze di nav sofîyên Tirkmenan da Qelenderî jî di nav sofîyên Kurdistan da derketine, ku ev her du ekolên tesewîfî ekolên heterodoks in. Şêweya jîyana evdalên ku Îslamîyet belavê rojava û herêman din kirine, li ser bingeha derwêşên Kurd sazûyê. Belam evdalên Kurd ji evdalên Tirkmenan ra jî rêberî kirine (Kerim, 2011: 270-277). Yek ji wan qelenderan Baba Tahir e ku ji helbest û agahîyên derbareyê wî dîyar dibe ku ew rahiştîye ji civakê ra bibe awêne, rêberîya civakê bike û rêya wan ronî bike. Wî li hemberê dijwarîyan hêza tabkirîne nîşan daye. Ew ji bo bigihîje armanca xwe dest ji her tiştî şûştîye, erdê ji xwe ra kiriye cî û nivîn, kevîr jî ji xwe ra kiriye belgî û xwe serdanpê spartîye Xwedê. Yekem car di dîrokê da wek helbestvanek Baba Tahir ji xwe ra “qelender” gotîye û wî hal û jîyana qelenderîyê xwe di helbesta xwe da wiha anîye ziman:

Mû an rindûm ke namim bî qelender
Ne xan dîrum ne man dîrum ne lenger
Çû roz aye begerdem girdê koyet
Çû şew aye be xiştan wanehem ser

Ez ew rind im ku navê min qelender
Ne xan û malên min hene ne lenger

Dema dibe roj li dora mala te digirim

Dema dibe şev kevir datînim bin ser (Yıldırım, 2013: 136).

3. Qewmîyeta Baba Tahir

Di van salên dawî da her ku li ser Baba Tahir lêkolîn zêde bûn, ew bêtir hate nasîn û navdar bû. Dubeytîyên wî yên ku ji hêla hunerê va serkevtî ne û kev in, di qada edebîyatê da Baba Tahir derxistin pêş. Dubeytîyên wî yên resen, hê jî bi dest neketine. Dubeytîyên wî ji devê kesan û ji destnivîsan hatin berhevkirin û çapkirin. Niha di çapên cuda yên dubeytîyan da tê dîtin ku heman dubeytî di çapên cuda da ji alîyê bêjeyan va ji hev cihê ne. Dîyar dibe ku gelên Îranê li gorî ziman û zaravayê xwe dubeytîyan vegotine, herwiha her nivîskarek jî bi teşeya xwe ya edebî û bi çêja zimanê xwe dubeytîyên Baba Tahir nivîsîye. Bi vî awayî dubeytî ji resenê xwe dûr ketine. Ji ber ku resenê dubeytîyan ne li ber dest in, zimanê helbesta wî jî wek pirsgirêkek derdikeve pêş. Lewra zimanê helbesta wî li gorî dubeytîyên ku ji hêla ziman va guherîn derbaz kirine tê kifşkirin. Bi vî kifşkirina zimanê dubeytîyan, qewmîyeta Baba Tahir jî tê dîyarkirin ku ji ber ku resenê dubeytîyan ne li holê ne, ev rêbaz bi xwe ra şaşîyek derdixê holê û rêbazeke ne rast e. Di encama lêkolînên li ser zimanê dubeytîyan da em dikarin bêjin Baba Tahir helbestên xwe ne bi zimanê serdest yê wê serdemê yê Îranê ango zimanê edebîyata Îranê ku ew zimanê Farisî ye, nivîsandiye, ew bi zimanê xwe yê zikmakî dubeytîyên xwe nivîsîye û ev zimanê wî zimanê qewmê wî ye. Wê gavê qewmîyeta Baba Tahir were kifşkirin, zimanê helbesta wî ya resen jî dê dîyar be.

Heta sedsala 20'an ji alîyê Farisan va Kurdbûna Baba Tahir hatiye pejirandin. Lê piştî vê sedsalê ev rewş guherî. Di sedsala 21'an da hin kes derbareyê qewmîyeta Baba Tahir da angaştek anîne holê û dibêjin ku ew Faris e. Bi vê gotinê pirsê, neteweya Baba Tahir kîjan e? hate rojevê. Piştra, pirsê gelo divê Baba Tahir bi berhemên xwe di nav dîroka kîjan edebîyatê da cih bigire? dê were pirsîn. Helbet ji bo bersiva vê pirsê zimanê helbestên wî girîngîya xwe derdixê pêş. Lê ev xebeta me raste rast ne li ser zimanê helbestên wî ye. Ev angaşta ku Baba Tahir Faris e ji bo ku Kurdbûna Baba Tahir birzîne, helbet hewceyê belge û dîyardeyan e. Herwiha bi vê angaşte jî êdî ji Kurdbûna Baba Tahir tiştek tê xwestinê ku ew jî xwe ispat bike. Ji ber ku derbareyê wî agahî gelek kêmtir in, resenên berhemên wî tune ne û ji alîyê hin lêkolînerên Kurdî va hêvî ji dîtina resenên berhemên wî hatine birîn, vê ispatkirinê diwartir dike. Dikare were gotinê ku hewceyê ispatê tune, jixwe ew berê berda Kurd e, ji alîyê piraniya gelê Îranê va wek Kurd hatiye zanîn, ev têra her tiştî ye. Lê ev gotin qada zanistê têr nake. Tê dîtin ku êdî ji herdu alîyan va jî hewceyê ispatê derdikeve holê. Dema ku em vê angaşta ku ji alîyê hin Farisan va hatiye rojevê dinihêrin, dibînin ku li nav Farisan hemû kes vê angaşte nakin, gelek lêkolîner û

mamosteyên zanîngehên Îranê dibêjin; em baş nizanin ew ji kîjan neteweyê ye, an jî hinek ji wan Kurdbûna Baba Tahir dipejirînin. Nivîskar û lêkolînerên ku li ser Baba Tahir xebitîne yê mîna Perwîz Natil Xanlerî, Mêhrdad Behar, Ebdulhuseynê Zerrînkûb, Perwîz Azkaii, Wehîd Destgirdî, Reşîd Yasmî zimanê dubeytîyên Baba Tahir wek Farisî û qewmîyeta Baba Tahir jî wek Faris nîşan nedane. Nivîskarên Kurd û gelê Kurd yekpare dibêjin, ku bê guman Baba Tahir Kurd e, esl û resenê helbestên wî Kurdî ye (Yavuzer, 2016). Dema ku em berê xwe didin lêkolînerên Tirkîyê yek ji wan Fuad Köprülü (1890-1966) ye ku Baba Tahir wek helbestvanekî ku bi lehçeya deverî nivîsandiye daye zanîn (Köprülü, 1980: 186). Lê wî dîyar nekiriye ku ev lehçe/zarava ya kîjan zimanî ye. Qismek lêkolînerên Tirkîyê yê ku behsa Baba Tahir kirine û yê ku helbestên wî bi Tirkî va wergerandine, Baba Tahir wek Faris berhemên wî jî wek berhemên edebîyata Farisî nîşan dane. Bo mînak: Ahmet Faruk Çelik dibêje; helbestên Baba Tahir wek neynûkeke bîrçok ya edebîyata Farisî ye (2015: 247). Lêkolînerên rojavayî yê ku bi awayekî zanistî û bêhinfirêhî li ser Baba Tahir xebitîne yê mîna; Clement Huart, Heron Allen, L. Leszcynski, K. Hadank, E.G. Browne, Edward-Brenton, Elizabeth Curtis û Vladimir Minorsky Baba Tahir wek Faris yan jî zimanê berhemên wî wek Farisî nîşan nedane. Ew zêdetir li ser zimanê berhemên wî rawestiyane û zimanê helbestên wî wek zimanê deverî ya devera Baba Tahir dane zanîn. Hinekên ji wan têkilî zimanê berhemên wî bi Kurdîyê va danîne, hinek gotine zimanê berhemên wî Lûrî ye, hinek ji wan jî gotine zimanê dubeytîyan bi zimanê zaravayên rojavayê Îranê va têkil in (Yavuzer, 2016: 143-bnr). Li Îranê, di ferhenga Dêhxweda¹⁰ da hatiye nivîsandin ku zimanê Baba Tahir dişibe zimanê Lûrî (ذیل باباطاهر :1373 دهخدا). Lêkolîner, zimanê helbestên wî yê ku ne resen in dişibîne Lûrî, lê ew yekrû ne Lûrî ne. Di Meceleya Armaxanê (مجلة أرمان) ya xebata Wehîd Destgirdî ya ku li ser Baba Tahir hatiye amadekirin da tê ziman ku niha jî di navbera Hemedan û Xoremebadê da zimanê deverî gelek zêde ne ku têkilîya zimanê helbestên Baba Tahir bi hîç awayî bi yek ji wan zimanên deverî va nehatiye danîn ku dibe ku bi hemûyê wan zimanên deverî va tevlihev e (Destgirdî, 1928: 578).

Baba Tahir yek ji helbestvanên destpêka edebîyata nivîskî ya Îranê ye. Helbesta wî bi huner e û pêşketî ye. Hêjabûna hunera wî balê dikişîne li ser xwe. Ew bi berhemên xwe aîdê kîjan edebîyata neteweyekê be, ew edebîyat xurtir û rengîntir dibe. Ji ber vê, qewmîyeta Baba Tahir bi pirsgirêk dibe. Dubeytîyên helbestên Baba Tahir yê ku berdest in, yê çapên nû ku ji alîyê Farisan va hatine kirin, ku resenên dubeytîyan jî li holê tune ne û hêj nehatine dîtin, piştgirî dide angaştê Farisîbûna Baba Tahir. Wisa xuya dibe ku dubeytîyên wî yê ku bi awayekî devkî va hatine veguhastin bi awayekî sirûştî guherîn xwarine û yê ku hatine çapkirin jî her cara ku dubeytî hatine çapkirin ber bi zimanê Farisî va guherîn li ser dubeytîyan da qewimîne û di çapên dawîyê da dubeytî êdî nêzikî zimanê Farisîyê bûne. Ev nêzîkbûn piştgirî dide angaştê ku Baba Tahir Faris e.

¹⁰ Dêhxweda: Navê ferhengeke girîng ya Farisîyê ye.

Lê divê neye ji bîr kirin ku zimanê helbestên Baba Tahir yê ku di pirtûka destnivîsî ya Bahaudînê Qumî ya ku di sedsala 15'an da hatiye nivîsîn, ji zimanê helbestên wî yê çapên dawîyê cudatir e, lewra zimanê wan helbestan ji Farisîyê û ji çapên dawîyê dûr in. Herwiha dema ku em dêna xwe didin dubeytîyên ku berdest in, di nav dubeytîyan da komek peyv hene û di Farisîyê da tune ne, ku Faris ji wan peyvyan fêhmakin, herwiha ew peyv peyvên zarava û devokên Kurdî ne. Di dubeytîyan da komek peyv jî hene ku peyvên hevpar ên zimanên Kurdî û Farisî ne. Ev herdu koma peyvyan jî astengî ji bo angaştên ku zimanê dubeytîyên wî Farisî ne nexwe ew jî Faris e, derdidixin holê. Mijareke din li ser "nasnava Baba Tahir ya ku Lûr e yan jî "Lûristanî (Destgirdî, 1929: 577)" ye, rûpelekê ji bo vê niqaşîyê zêde dike. Vê carê ji bo qewmîyet û zimanê Baba Tahir, Lûr û Lûristan dibe mijareke girîng. Li Îranê bayeke nerm ya pişavtin/asîmilasyonê li ser herêma Lor/Lûr û Lekan heye ku yê vê angaştê dînin ziman dibêjin Lûr ne Kurd in, ew şaxeke Farisan e. Xuyê vê angaştê dibêjin zimanê ku Baba Tahir di helbestê da pêk anîye heke Lûrî be, dibêjin Lûrî jî beşek an jî zaravayeke Farisîyê ye û bi vê helwestê, binê angaştên xwe dadigirin. Bi vê awayî, him Lûr him Baba Tahir dibin Faris.

Niha di cîhanê da di qada edebîyatê da bi piranî ya ku tê pejirandin ev e, ku nivîskarek yan jî helbestnûsek bi kîjan zimanê nivîsandibe ew dibe ji wê neteweyê. Lê ev rewş ji bo serdema klasîk hinek diguhere. Derbareyê Mewlana da ev niqaşî di navbera Tirk û Farisan da heye ku her du alî jî Mewlana ji xwe û yek ji helbestvanekî ji edebîyata xwe dizanin. Lê rewşa Mewlana ne mîna ya Baba Tahir e ku zimanê berhemên Mewlana yekrû Farisî ye. Em wisa têdîgihîjin ku hin lêkolîner kakil û qalikê berhemê ji hev vediqetînin. Hinên wan jî li gorî ruhê serdemê tevdigerin. Bo mînak Gürsel Aytaç wiha dibêje; di dîroka edebîyata me (Tirkî) da şopandina edebîyatên neteweyên cuda her tim heye. Edebîyata Tirkî ji ber pirneteweyîbûna dewlata Osmanî, derî ji zimanên din ra jî vekirîye. Bo mînak, wan berhemnivîsandina bi zimanê Farisî, ku di wê serdemê zimanekî xweşik û kurwate bû da tu arîşe nedîtine. Îro, ev rêgeza ku dîyarkirina edebîyata neteweyî, bi zimanê berhemê va dîyar dibe, di rabirdûyê da bi awayekî cuda hatiye pêkanîn. Ji ber vê çima ku Mewlana Mesnewîya xwe bi zimanê Farisî nivîsandîye, gelek zanyarên edebîyata rojavayî rahiştine ku Mewlana di nav edebîyata Farisî da nîşan bidin, ev jî dibe sedemê gelek şaşîtîyan (2019: 33-34). Tê dîtin ku Aytaç di warê edebîyatê da serdema netewew-dewletê û ya împaratorîyê ji hev vediqetîne û rêgaza niha ya ku nivîskar bi kîjan zimanê nivîsandibe bi berhemên xwe dibe malê wê edebîyatê, ji bo serdema klasîkê napejirîne. Yanê ew, di serdema berîya netewew-dewletê da zimanê berhemê na, qewmîyeta nivîskar/helbestvan derdixe pêş. Wê gavê helbestnûsekî/ê berîya serdema netewew-dewletê bi zimanê berhema xwe na, bi aîdîyeta/nasnameya netewetîya xwe di nav edebîyata neteweya xwe da cih digire. Ev ramana Aytaç e ku rexne li rêgezê dike. Niqaşîya ku em derbareyê

qewmîyeta Baba Tahir dikin ew eslê xwe ji kîjan neteweyê ye û zimanê wî yê resen kîjan e. Zimanê berhemên wî yên destnivîsa kevn vê angaştê ku zimanê helbestên Baba Tahir Farisî ye pûç dike ku zimanê wan helbestan ji yên çapên nû cudatir in ku ew îspateke guherînxwarina dubeytîyên wî ye. Helbestên wî yên ku gihîştîne roja me, yên herî kevn di sedsala 15'an da ji aliyê Bahaudînê Qûmî va hatine nivîsîn ku (Bahaudînê Qûmî, Pirtûka Destnivîsî, Mevlana (Etnografya) Müzesi İhtisas Kütüphanesi, h. 848), ew du bend û heşt çarîn in. Divê were gotin ku Qûmîyê ku ew Faris e, wan dubeytîyan ji ku wergirtîye û li ser van helbestên Baba Tahir li gorî çêja xwe ya edebî guherîn pêk aniye yan na, nayê zanîn. Dema ku em van helbestan diniherin, em dibînin ku ev helbest ji Farisîyê dur in, ji aliyê ziman va ji helbestên wê serdemê yên ku bi Farisî hatine nivîsîn jî cudatir in, yanê zimanê wan helbestan ne Farisî ne. Zêdetir nêzikî zarava û devokên rojavayê Îranê ne.

Nikitin (1885-1960) derbareyê edebîyata nivîskî da, di edebîyata klasîk ya Kurdî bi taybet helbesta lîrîk da, li Bakûr wek bingeh Elî Herîrî û li rojhilatê başûr jî Baba Tahir dibîne. Nikitin dîne ziman ku helbesta lîrîk ya Baba Tahir di hawîrdora başûrê rojhilata Kurdistanê di nav gelên wir bi awayekî berfireh berbelav bûye. Ev helbest li Îranê, ji aliyê zimanê modern ya Îranê bi temamî nehatîye helandin û mihandin. Helbestên Baba Tahir ji aliyê herêmekî hê jî tê pejirandin, gelek nêzikî rêzikên axaftinên Kurdîyê ye û hinek taybetîyên diyalektên Kurdîyê diparêzin (2013: 473-475). Challiand, di pirtûka xwe ya "Helbesta Tirkî û Kurdî" da tîne ziman ku edebîyata kurdî ya klasîk di nav çanda Îslamê da xwedî cihê girîng e û ji bo vê jî wek mînak Baba Tahir dide nîşan (Ji Challiand neql: Gökpınar-Geliş, 2016: 59). Piştî van agahîyan, em berê xwe bidin hinek diyarde û belgeyên ku derbareyê qewmîyeta Baba Tahir in.

'Elî Şerî'etî (1933-1977) di pirtûka xwe ya "Hubut der Kevir" da dibêje: "*Baba Tahirê Uryan ku ew yekî Kurd bû. Çû kete binê avê û serî ji binê avê derxist, bû arîf. Arîfek him jî çî arîfek, di hundir da bi qasî cîhanan ronahî, bi qasê asoyan merîfet, zerya bi zarya zanîn, hestîyarî ji derûnîya wî derbû û kelîya*" (Shariati, 2009: 180). Bi vê gotina xwe 'Elî Şerî'etî, Baba Tahir wekî arîf, xwedî merîfet, ehlê nûr û ronahîyê û bi qasî zeryayan zana dibîne. Her wiha diyar dike ku Baba Tahir ji rastîya hebûnê fêhm kiriye û têgihîştîye. Ew, derbareyê qewmîyeta Baba Tahir da agahî dide û dibêje ev arîfê zana Kurd e.

Îbrahîm Ehmed Şiwan secereya Baba Tahir wiha diajo: "Baba Tahir birayê Baba Yusif e. Baba Yusif bavê Baba 'Elî ye. Baba 'Elî jî bavê Şêx Îsa û Musayê Berzincî ye. Seyidên Berzincî jî ji neviyên Şêx Îsa ne û ew jî Kurdên sûnî ne" (2012: 23).

Gotina Baba Tahir ya ku "Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu 'Erebîyyen" (Ez ketim xewê Kurd bum û sibehê hişyar bûm "Ereb im) li hawîrdora ku lê jîyaye gelek navdar e. Lê derbareyê vê gotinê da angaşteke din heye ku ev gotin ya Ebû'l-Wefayê Kurd (1026-1107) e (Cuneydê Şîrazi, 1328: 510-516). Ji bo vê

angaştê wekî diyarde û belge jî pêşgotina mesnewîya Mewlana nîşan dane. Lê divê were zanîn Mewlana di mesnewîya xwe da navê Ebû'l-Wefayê Kurd neaniye ziman. Mewlana (kd. 1273) di pêşgotina mesnewîya xwe da pesnê Hesên Husemeddîn Çelebî dide û dibêje:

Hesênê kurê Muhammedê kurê Hesên, Beyazîdê wextê û Cuneydê demê, Siddîqê kurê Siddîqê kurê Siddîq e, Xwedê ji wî û ji wan xweş/razî be. Ew eslê xwe ji bajarê Urmîyeyê ye û ew ji nesla şêxê rêzdar ê xwedîyê gotina “Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu “Erebîyyen e. Xwedê rihê wî û yên xelefên wî pîroz bike. Çi serborîyek delal û bav û bapîr û çî delalîyeke xelef û kur! Xwedîyê nijada ku ji alîye tavê va qeftan (cil û berg) li wan hatiye kirin e. Ji esleke ku tîrêjênstêrkan li cem wan xuya nakin e (Mevlâna Celâleddîn Rûmî, 2004: 36).

Bi vê gotinê Mewlana him pesnê Çelebî dide û him jî pesnê neslê wî dide. Hesên Husemeddîn Çelebî Kurd e û ew li cem Mewlana mirovekî gelekî qenc e. Li gorî hin nivîskaran qesda Mewlana ya ku Çelebî ji nesla wî ye Ebû'l-Wefayê Kurd e. Lê di pêşgotina Mesnewîya xwe da Mewlana ne navê Ebû'l-Wefayê Kurd (1026-1107) û ne jî navê yekî din ji bo xwedîyê vê gotinê aniye ziman. Divê neyê ji bîr kirin ku ew nivîskarê ku ji mesnewîyê derketiyê rê û gotiyê gotina “Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu “Erebîyyen” dibe ku ya Ebû'l-Wefa ye (Cuneydê Şîrazî, 1328: 510-516), dibe ku nizane gotinê ji mêjva ne ji aliyê Îranîyan va tê zanîn ku ya Baba Tahir e (Şiwan, 2012: 23).

Pirtûka “Dîwanî Kamil Baba Tahir Hemedanî” ya ku ji neşrîyata Mecerleya Armaxanê (مجله آرمغان) ye ku ew behsa Baba Tahir dike dibêje ew, ji bo xwendinê dikeve hewza qeşemgirtî û di sibehtirê nûrek ji ezmana tê dikeve devê wî û ew dibêje “Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu “Erebîyyen” (Baba Tahirê Hemedanî, 1932: كد-كه). Destgirdî di kovara Armaxanê da ku derbareyê Baba Tahir da agahî daye û dubeytîyên wî weşandiye, dibêje Heron Allen û Zukuskî vê gotina navborî wek gotina Baba Tahir dane nîşan (Destgirdî, 1929: 586).

Di pirtûka Cuneydê Şîrazî (kd. 801/1399?) ya bi navê Şeddu'l-'Izar (Şeddu'l-'Izar fî hattî'l-'evzar 'an zuvvarî'l-mezar / سَدَّالْاِزَارُ فِي حَطِّ الْاَوْزَارِ عَنْ زُوَارِ / المزار) ê da ku wî vê berhema xwe di sala hicrî şemsî 791 / mîladî 1389'an da qedandiye (Bilgin, 1993: 125), li ser gotina “Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu “Erebîyyen” hatiye rawestan. Dema ku em pirtûkê dinihêrîn, em dibînin ku di pirtûkê da li ser gotinê ya kê ye tê rawestan û navên kesên mîna Îbn Yezdanyar, Ebu Ebdullahê Babûyî, Tacûlarîfîn Ebû'l-Wefa û Baba Tahir derbaz dibin. Di pirtûkê da têkilîya Hesên Husemettîn Çelebî bi hin kesan va tê danîn û li ser Kurdbûna Hesên Husemettîn Çelebî û wan kesan tê rawestan. Di dawîyê da derbareyê Tirkbûnê û Kurdbûna Çelebî da tê gotin ku Çelebî ji Urmîyeyê (Wirmîye) ye, ew di serdema Mewlana da li Konyayê jîyayeye, li wê serdemê li Konyayê her kes wî wekî Kurd zanîye, Mewlana jî wî wekî Kurd daye nişandan. Nivîskar dibêje, ji ber vê jî ew bi awayekî Eşkere Kurd e. Di pirtûka Şeddu'l-'Izar'ê da, Nivîskar gotina navborî wekî ya Baba Tahir jî nîşan dide, lê li ser

Kurdbûn an jî Kurdnebûna Baba Tahir ranaweste. Di vir da balkêşîyek derdikeve der ku wekî mînak nivîskar çira derbareyê Kurdbûn yan jî Tirkbûna Çelebî nîqaşî dike û dema ku mijar tê li ser Baba Tahir li ser qewmîyeta wî vê nîqaşîyê nake. Raterast têkilîya gotinê bi Baba Tahir va dadîne. Wisa tê dîtîne ku nivîskar di Kurdbûna Baba Tahir da tu guman nabîne ku li ser qewmîyeta wî ranaweste. Nivîskar dema ku li ser vê gotinê nîqaşî dike dikaribû bigota ji ber ku Baba Tahir ne Kurd e, ev gotin ne ya wî ye. Lê di encama nîqaşîya vê gotinê da nivîskar vê negotiye, nexwe dikare were gotin ku nivîskar bê guman Baba Tahir wekî Kurd dizane. Mewlanayê Romî di mesnewîya xwe da nîşan bi vê gotinê kiriye û bi şêweyê biraz, şîroveya vê gotinê kiriye (Muînuddîn Ibnu'l Qasim Cuneydê Şîrazî, h. 1328: 510-516):

راز صبحنا عربیا بخوان

سرامسینا لکردیا بدان

(Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Gelenek, 2004: 428)

Raza ku min şevê wekî Kurd derbaz kir bizane.

Raza ku em wekî “Ereb derketine berbangê bixwîne.

(Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Yeni Şafak, 2004: 149).

206

Mawlana di Mesnewîya xwe da li ser gotina: “Ez ketim xewê Kurd bum û sibehê hişyar bûm “Ereb im” helbesta jor nivîsandiye. Ev gotin, di mesnewîya Mawlana da di nav rêzên helbestên wî da derbaz dibe ku em di nav wan rêzan da şîroveya bûyera Baba Tahir ya bi xwendakarên medreseyê û hewza qeşemgirtî bi ramanên tesewîfî va dibînin. Mawlana derbareyê razê û ilma veşartî da agahî dide û bendên li jor wiha didomîne: “Ew, ilma ku bêpirtûk, bêmamoste û bêhinker di dil da peyda dibe vedibêje. Ev ilma nepen a biraz a ku di Baba Tahir da peyda bûye, ku Mawlana diyar kiriye, ilma pêxemberan e” (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Yeni Şafak, 2004: 148-149).

Derbareyê vê mijarê da Ansîklopedîya Îslamê wiha dibêje: Çawa derbareyê kerametên helbestvanên sofî ên mîna Attar, Celâleddînê Rumî û Hafîzê Şîrazî gotinên balkêş hene, bi heman awayî derbareyê jîyan û kerametên Baba Tahir da jî gelek gotinên balkêş hene. Li gorî gotinan, ji rojan rojekê Baba Tahir, ji feqîyên medreseya Hemedanê pîrsa; “ji bo bidestxistina zanîne divê çî bê kirin” dipirse. Feqî henekên xwe bi wî dikin û ji wî ra dibêjin, divê tu şeveke zivistanê di nav ava hewza qeşemgirtî da bimînî. Baba Tahir, şîreta wan pêk tîne û di nav ava qeşemgirtî da heta sibehê dimîne. Berbangê ronahîyek tê dikeve devê wî, qêrîn jê diçe û wiha dibêje: “Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu “Erebîyyen” (Ez ketim xewê Kurd bum û sibê hişyar bûm “Ereb’im). Bi vî awayî ew bi ronîya zanîne ronî dibe. Tê gotin ku ji wê rojê pê da êdî hemû rêyên zanîne li ber Baba Tahirê Uryan vedibin û pêdivîyên zimanan jî pêk tên. Li piştî vê bûyerê, ew dibe xwedîyê ilmeke bilind û bi xwendekarên medreseyê ra

axaftinên felsefî û tesewîfî dike (Minorsky, 1997: 171). Em di vê buyera Baba Tahir da hîn dibin ku ew xwedîyê ilmekî biraz e ku vê ilmê ji mamoste û pirtûkan negirtiye. Di vê bûyerê da xuya dibe ku ilm di Baba Tahir da bê vîna wî peyda bûye ku ev cure ilm, ilma biraz e. Dema ku em bûyera Baba Tahir û gotinên Mewlana yên helbesta wî didin berhev, dibînin ku di navbera bûyera Baba Tahir û gotinên Mewlana da têkilîyeke xurt heye ku helwest bûyer, gotina Baba Tahir û gotinên Mewlana hev û du tamam dikin. Di vê têkilîyê da eşkere dibe ku helbesta Mewlana ya jor derbareyê gotina Baba Tahir û bûyera wî agahî dide. Mewlana him behsa ilma biraz dike û him jî Kurdbûna xwedîyê gotinê tîne ziman.

Di vê gotina, “Ez ketim xewê Kurd bum û sibê hişyar bûm “‘Ereb’im” da tê dîtî ku di derûnîya Baba Tahir da guherînek qewimîye. Herwiha di pirtûka Ömer Uluçay ya “Ehl-i Hak Baba Tahir Uryan Zerdûşt” da tê gotin ku ji ber ku di serdema Baba Tahir da êrîşên “‘Ereban li ser erdê Kurdan va qewîmîne û ji ber zext û zor û desthilatîya “‘Ereban ya li ser Kurd û erdê Kurdan pêk hatîye, Baba Tahir vê gotinê anîye ziman (Uluçay, 2010: bnr). Herwiha li ser vê gotinê, şîroveyeke wiha jî heye; dibe ku di vê gotinê da Kurdbûn mirovekî ji rêzê, nezan û cahil temsîl dike, “‘Erebûn jî meşayiqê seyr û silûkê, qewmê bi edeb, fezîlet û zanebûn û misilmanîyê sembolize dike be (Cuneydê Şîrazi, 1328: 516). Tê dîtî ku gotina Baba Tahir ya navborî di van her du nêrînê da jî hatiye nirxandin. Lê em van herdu şîroveyan jî napejirînin. Lewra dema ku em Baba Tahir ji berhemên wî yên helbest û Kelîmatu’l Qisar ya ji gotin û aforîzmên tesewîfî nasdikin, ji fikr û ramana wî, felsefeya hebûna wî, eşqa wî ya Xwedayî û nirxnedayîna wî ya mal û milken cîhanî têdigihîjin, Baba Tahir ne ew kes e ku ji ber êrîşên tirsnaq yên ‘Ereban guherîna xwe ya ji Kurdî bi ‘Erebî bîne ziman, herwiha ew ne ew kes e ku navê qewmê Kurdan bi cahilî û nezanîyê teşbîh û sembolîze bike. Em li ser wê bawerîyê ne ku guherîna ku Baba Tahir di gotina xwe da anîye ziman, guherîneke têgihîştinî ye û ev guherîn di hiş û derûnîya wî da qewimîye. Heron Allen ew kes e di mêjûya 1900’an da li ser Baba Tahir lêkolîn kiriye û ew tîne ziman ku “Emseytu Kurdîyyen ve esbehtu “‘Erebîyyen” li bajarê Hemedanê wekî gotina Baba Tahir bi nav û deng e (Allen-Brenton, 1902: 16-20). Xêncî van, lêkolîner Jûkûskî dibêje ku min li bajarê Tehranê bihîstiye ku ev gotin ya Baba Tahir e (Şiwan, 2012: 24). Tê dîtî ku Ansîklopedîya Îslamê û lêkolînerên ku me bi çavkanîyên wan nîşan dane têkilîya vê gotina navborî bi Baba Tahir dadînin yan jî wek ya Baba Tahir didin nîşandan û bi vê nîşandanê qewmîyeta wî jî dîyar dikin.

Me’rûf Xeznedar dibêje: Em dikarin Baba Tahir heta cihekî wekî Goran hesab bikin. Her çî qas zaravayê wî yê devera Hemedanê be jî ew Goranî dizane û heta niha dergevanê gora wî bi zaravayê Goranî diaxivin (2004: 28). Izady dîyar dike ku Baba Tahir helbestvanê xwezayê ye û xwedîyê zimanê Lekî/Goranî ye. Ji ber ku Baba Tahir di nav xwezayê de jiyaye û hakimê zimanê Lekî/Goranî û

Farisîyê ye, jî bo mirovên her du neteweyan (Kurd û Faris) xwediyê nirxekî bilind e. Kêşa taybet ya helbestên wî jî kevneşopîya helbesta Kurda ya berîya Îslamê ya ku di başûr û navîna Kurdistanê belav bû da tê. Îlahiyên pîroz ên pirtûka Cîlve ya Şêx Adî ku ew rêberê Êzdiyan e, bi Şêweyê helbestên Baba Tahir hatine nivîsîn (Izady, 2011: 311). Zaravayê Goranî zimanê helbestên irfanî û mezhebî yên Kurdan e. Di heman demê da ev zarava di erdnîgarîya Kurdan da bûye zimanê wêjeyê. Helbestvan û arifên Kurdan bi zaravayê Goranî berhemên xwe nivîsandine. Helbestvanên mîna; Şa Xoşîn, Baba Bozorg, Fatime Lore, Molla Perîşan, Xan Elmas, Torke Mîr ku ew di herêma Lekan da jîyane, Xolam Rêza Erkevazî, Şake, Xan Mensûr, Seyyêd Yeqûbê Mahîdeştî û Seyyêd Salêhê Mahîdeştî ku ew jî bi zaravayên Kelhorî û Feylî axivîne, bi zaravayê Goranî helbest nivîsandine. Têkilîya Baba Tahir jî bi devok û zaravayên Kurdî yên din ra heye ku ew di dubeytîyeke xwe da dibêje ez Lek im. Di dubeytîyên Baba Tahir da peyvên ku di Kurdîya Goranî û Lekî da tên bikaranîn hene (Abbarîkî, h. 1392: 29).

Baba Tahir di helbesteke xwe da xwe wekî “Lek” dide nasîn ku Lek jî ji hozeke / êleke Kurdan in. Baba Tahir berîya Hemedanê, heyamek li Girînê jîyaye ku niha zêdetirîn mirovên Girînê bi zaravayê Lekî diaxifin (Abbarîkî, h. 1392: 30). Baba Tahir wiha dibêje:

Mu derwêş im Lek im îcaz dîrim
Mu dosê çu Xoşîn hewraz dîrim
Mu maşûqê bi namî Fatime Lor
Sînew ber qametê pir naz dîrim (Şiwan, 2012: 28).

“Ez derwêş im, Lek im, xwedî îcaz im
Dostê çu Xoşîn, xwedîyê razê hevpar im
Ez maşûqê ya bi navê Fatime Lor
Xwedîyê sîneya ber qameta pir naz im”

Baba Tahir di dubeytîyeke xwe da xwe wekî niştêcihê çiyayê Girînê dide nîşan:

مه تاهر ساکن پای گرینم مه درویش مسلک و اگر درینم

(Abbarîkî, h. 1392: 25)

“Ez Tahir im niştêcihê Girîn im
Karê min derwêşî û hundir agirîn im”

Girîn (گرین), navê çiyayê Nûrabadê ye Loristanê ye. Li gorî vê helbestê Baba Tahir li wir jîyaye. Li gorî ravekirina Hemzê Êsfehanî û Şîrvîyê Bin Şehirdar, ev

her du cih jî (Girîn û Elwend) herêmên zimanê Pehlewî ne (Abbarîkî, h. 1392: 25), ku Çiyayê Elwend li Hemedanê ye û xelwetgeha Baba Tahir e. Dema ku em nivîsên lêkolînerên Lek yên derbareyê Baba Tahir dinihêrin têdigihîjin ku Baba Tahir ji herêma Lekan, wekî Lek û zaravayê wî jî wekî Lekî dipejirînin û helbestên wî jî bi Lekî û Lûrî tevlihev dibin. Di pirtûka “Salnamê Bihar” ya ‘Elî Muhammed Sakî da hatiye nivîsandin ku “ji ber ku Baba Tahir li Hemedanê jîyaye divê em wî wekî Hemedanî bizanin.” Di serdema Baba Tahir da Hemedan ji hewzeya Hekerañî (علی شکر / حکرانی) bû ku ev hewze ji Kirmanşah, nivê Kurdistan û Lûristanê pêk dihat. Zaravayê Lekî bi tevî Lûrî ji zaravayên rojavayê Îranê ne û zaravayên Kurdî ne. Di çavkanîyeke Lekan da tê gotin ku di destnivîseke ku ji destê Îmamxan Rostemî va tê destxistin ku ew ji herêma Celalevend ya ostanê Kirmanşahê bû û mezinê Ehlê Heq (Yarsan) ê wê herêmê bû, di wê destnivîsê da nameyek derbareyê Baba Tahir hebû û di wir da agahîyeke wiha hebû: Baba Tahir ji derwêşên Ehlê Heq yê herêma Delfan (دلفان) ya Lûristanê ye. Di gundê Zengîvend (زنگیوند) ya Delfana Nurabadê (نورآباد دلفان) jîyaye. Bi navê Mehmûd kurekî wî hebûye û ew xwedî mektebxane bûye û bi tadrîsê ra mijûl bûye. Di havînan gûndê navborî a damenê çiyayê Girînê û zivistana jî li Xoramabadê bûye ku niha navê taxekî Xoramabadê Baba Tahir e û tirbeke wî jî li wir e. Di heman deme da li Xoramabadê xaneqaheke wî hebûye (<https://lakistan.persianblog.ir>). Di helbesteke wî da navê Delfan (دلفان) wiha derbas dibe:

ز شهر بیوفایان میگریزم

مه اژدامان هجران میگریزم

بزون تا خاک دلفان میگریزم

اژای ماتم سرا با پای عریان

(<https://lakistan.persianblog.ir>).

Erdnîgarîya ku Kurdên Lek lê rûdinin û ji wir ra Lekîstan hatiye gotin, di nav erdnîgarîya dewleta Kurd Kasît (bz. 1680-1160) da bû (Ji Minorsky Neql: Gökpinar-Geliş, 2016: 22). Axa Lekîstanê di heman demê da di dilê dewlata Kurd ya Med/Mad (bz. 727-549) an da bû (Izady, 2013: 32). Herwiha Lekîstan û hawîrdora wê Kermanshah, Dînar û Hemadan ji aliyê Selçûkîyan va wek Kurdistan hatiye navandin (Ji Zekî û Le Strange neql: Gökpinar-Geliş, 2016: 23). Li Lekîstanê zêdetir zaravayê ku wek binbeşeke Kurdîya Goranîyê ye tê axaftin ku ev herêm navenda bawerîya Yarsan e. Bi rêjeyeke kêr Kurdên kelhor li vir hene. Ev herêm di bin bayê nerm yê asîmilasyona Farisî, Lûrîyê da ye (Ji Chevalier neql: Gökpinar-Geliş, 2016: 23).

Baba Tahir di nav pirtûkên derbareyê ewlîya û şêxên wê deme da cihê xwe negirtibû ku sedemê vê yekê jî ji alîye Zerînkûb va hatiye dîyarkirin ku ji cudabûna koma wî ye, lê di pirtûka ‘Aynu’l-Quzzat-ê Hemedanî (kd. 1131) ya bi navê “Nameyan” (h. 520-525) da navê wî wekî Tahir derbaz dibe lê bernava wî ya Baba derbaz nabe ku di pirtûkê da Bereke û Fethe wekî murîdên Tahir hatine nasandin ku bi tevî amaje û dîyardeyan xuya dibe ku ev Tahirê ku tê behs kirin, Baba Tahir e (Zerrînkûb, h. 1376: 192-193). Murîdên wî Bereke û Fethe li ser bawerîya Yarsan in. Yarsan jî bawerîyeke Kurdan e. Baba Tahir di bawerîya Yarsan da ferîşteyeke ku heyama wî ya Şa Xoşîn heman e û ev heyam di bawerîya Yarsan da wiha ye: Heyama Xoşîn, Baba Bozorg, Baba Faqih, B. Hesên, **Baba Tahir**. Di Helbestên Baba Tahir da navê Şa Xoşîn derbaz dibe ku Baba Tahir ji bo wî ra girîngî, nîrx û hezkirineke berz nişan dide, di serpêhatî û helbestên Şa Xoşîn û Yarsanan da navê Baba Tahir bi awayekî rêzdar derbaz dibe. Di vê bawerîyê da Baba Tahir ferîşteyekî Yarsan e û puxteya Xwedê di wî da tecelî kiriye. Di helbesteke pêgirtiyên Yarsan yê bi navê Farix da Behsa Baba Tahir û Elî Qelender hatiye kirin. Wî di helbesteke xwe da navê ‘Elî Qelender û Tahir Qelender anîye ziman ku her dû mezinên bawerîya Yarsan in. Her wiha di helbestê de tê dîtîn ku ji alîyê manewî va rihê Baba Tahir û ‘Elî Qelender heman in, yanê yek in. Ev mezinê Yarsanê yê bi navê ‘Elî Qelender behsa Şa Xoşîn dike û dibêje ku Şa Xoşîn bi nehsed kesî ve çûye Hemedanê serdana Baba Tahir. Li ser vê mêvandarîya Şa Xoşîn bi çûyîna wî ya bi Hemedanê, bi mêvandarîya wî ya ‘Elî Qelender ev helbest hatiye nivîsîn: (Xeznedar, 2001:188).

210

Şam bî ve mîhman, şam bî ve mîhman
Alî nan Alî şam bî ve mîhman
Çenî nohsed baş qelenderan
Baba Tahir bîm, mêrdî Hemedan (Xeznedar, 2001:189).

“Şa bûye mêvan, Şa bûye mêvan
Ez im ku mirovê mezin Şa bûye mêvan
Nehsed kes ji qelenderan bûne mêvan
Ez Baba Tahir im xelkê Hemedan”

Piştî mirina Baba Tahir (1010), Selçûkî radihêjin ku li ser erdnîgarîya Îranê bibin desthilat. Rojhilata Îranê bi dest dixin ber bi navîn û rojavayê Îranê ber alî dibin. Çav dikûtin bajarên kurdan ku yek ji wan bajaran Hemedan e. Di wê serdemê da Kurd li Hemedanê xurt bûn û esas şênîyê Hemedanê Kurd in. Îbn Fadlullah el-Ömerî û dîroknûsên din, Hemedanê wek navendeke girîng ya Kurdan dinavînin û dibêjin Hemedan (Ekbatana) navenda dewleta Kurdan ya Medyayê bûye¹¹ (Ji Kazvînî, el-Ömerî, Diagu, Doski neql: Demircan-Akbaş,

¹¹ Ev agahî ji alîyê edîtorê pirtûkê Mehmet Akbaş va, ji Fevziye Yûnus Fettah, ji zimanê ‘Erebî bi tirkî va hatiye wergerandin.

2015: 132). Sultan Sencerê (1118-1157) Selçûkî navê Kurdistanê li cî warê Kurdan dike, êdî Hemedana ku Baba Tahir dibêje ez xelkê wir im, ji herêma ku wek Lûristan dihate navandin, di serdema Sûltan Sencer dibe yek ji navendeke eyaleta Kurdistanê (Blau, 2012: 9). Navenda vê eyaletê jî kela Bahar e ku ev kel dikeve bakûrê rojhilata Hemedanê (Nikitin, 2013: 56).

Xeznedar tîne ziman ku li ser hevdîtina Baba Tahir û Şa Xoşên lêkolînek ji aliyê lêkolerê Rûs ê bi navê V. Îvanov hatiye kirin. Di wê lêkilînê da axaftinek di navbera Baba Tahir, Şa Xoşên û Fatmelere da heye. Bi vê axaftina xweşik mirov dihele. Bi taybet ev jin xwediyê baweriyêke pak û pêroz e û li gel Baba Tahir e (Xeznedar, 2001: 189). Navê Fateme Lor di helbesteke Baba Tahir da wekî “Mu maşûqê bi namî Fatime Lor” derbaz dibe ku Fateme herwekî ku tê zanîn Kurd e û xwedî helbestên zaravayê Goranî ne ku me li jor dabû zanîn. Di heman demê da helbestên Baba Tahir di kêlekên rûpelên pirtûka Yarsan a Serancamê da nivîsar in (Zerrînkûb, h. 1376: 194). Tê dîtîna ku têkilîyên Baba Tahir bi Lekan ra heye herwiha têkilîyên wî bi Yarsanan ra jî xurt in ku wisa dîyar e ku Baba Tahir bi wan ra bi heman zimanê va axivîye ku ew ziman, zimanê qedîm û kevna yê rojhilata navîn yê Mezopotamya û Îranê ye.

Zimanê Kurdî zimanekî dewlemend e, xwedîyê zarava û devokan e. Abbarîkî tîne ziman ku, “Reşîd Yasmî zimanê Kurdî bi çar zaravayan va dabeş kiriye: Goranî, Kurmancî, Lûrî û Kelhorî. Moradê Êreng jî wekî Soranî, Hewramî, Badînanî, Lûrî û Bextîyarî dabeş kiriye” (Abbarîkî, h. 1392: 28). Lûr, wekî civakeke Kurd ji Lûlû, Kaşî û Gutîyan pêk hatine. Lûr, navê xwe ji navê herêmeke newala Lûr girtine. Newala Lûr li gundê Kurd û li bajarê Mîyanrûdê ye (Yıldırım, 2013). Tewfîq Wehbî di sala 1951’an da nexşeya dabeşkirina dîyalektên zimanê Kurdî weşandiye ku ev nexşeya zimanê kurdî hemû herêmên Kurdan dihundirîne. Wi zaravayên Kurdî wiha dabeş kirîye: Kurmancî, Lorî, Goranî, Zazakî. Lûrî/Lorî jî wiha dabeş kiriye: Bextîyarî, Lekî, Feylî, Kelhorî, Mamesanî (Qanadê Kurdê, 2013: 25).

Berava Baba Tahir ya “lûr” ku ev carinan jî wek “lûristanî” tê gotin jî derbarêyê qewmîyeta wî da nîşaneyek din e. Xeznedar tîne ziman; rojhilatnasê bi navê Mînorsky anîye ziman ku, Baba Tahir ji aliyê Lûrî va Kurd e (2001: 191). Herçiqas Lek, Baba Tahir wekî Lek dizanin, Lûr jî wî wekî Lûr û zaravayê wî jî wekî Lûrî dipejirînin. Baba Tahir ji alîye giştîyê lêkolîneran va him ji ber berava wî ya Lûrî, him ji ber zimanê helbestên wî yê nêzikî Lûrî û him jî herêma ku lê jîyaye Hemedan û Lûristan in, wî wekî Lûr dipejirînin. Di heman demê da Lekî hin caran wekî zaravayê Lûrî hin caran jî wekî zaravayê Goranî hatiye dabeşkirin. Dîsa jî em dikarin bêjin ku Lûrîbûna wî ji ber jîyana wî ya Hemedanê tê û ji aliyê kesên din va ji wî ra Baba Tahirê Lûrî hatiye gotin, lê wî Lekbûna xwe di dubeytîyêke xwe da bixwe anîye ziman. Herwekî tê zanîn di Kurdbûna Lekan da tu arîşe tune lê Sağniç dibêje; Kurdbûna Lûrîyan heta

dawîya çarîka yekem a sedsala bîstan ajotiye. Heta sedsala bîstan hemû Farisan kurbûna Lûrîyan pejirandine. Di vê sedsala me da, ji bo neyê gotin ku wêjeya Îranê ya pêşîn ji aliyê yekî Kurd va (ku Baba Tahir e) hatiye nivîsandin; beşek ji Farisan înkara kurbûna Lûrîyan dikan. Lê belê Lûr Kurd in û berî navê Kurdistanê navê erdê wan hebû û ew Lûristan bû (Sağniç, 2002: 69). Di pirtûkên girîng yê dîrokî û yê serdemên cuda da derbareyê Lûran agahî wiha ne:

Erdnîgarnas û geryarê Îslamî, Îbn Havkal ku ew berîya sala 320/932'an hatiye dinê (Şeşen, 1999: 34-35) dîne ziman ku "el-Lûr cihêkî xwedî axake bi bereket e û li vê bajarê hewayê çîyayî bi bandor e. Ev der berê girêdayê Hûzîstanê bû û niha bi Cîbalê va hatiye girêdan. Li vir Kurd zêdetir in. Îbn Havkal behsa erdnîgarîya cîbalê dike û dibêje ev der bi taybet başûrê Kurdistanê û rojavayê Îranê digire di nav xwe, herwiha ev bajar bi Kurdên Hezbanîye, Larîye, Humeydîye, Şehrezûr û Suhreverd va binecih in (Ji Îbn Havkal neql: Çetin, 2013: 25-26).

Yâkût el-Hamevî (575/1179-626/1229) dine ziman, ku Lûr eşîreke Kurdan e ku di navbera Esbehan û Huzîstanê li çîyayan dijîn. Ev herêm bi wan va tê zanîn. Ji vê herêmê ra el-Lûr an jî Lûristan tê gotin (Ji Yâkût neql: Çetin, 2013: 25).

Ebu'l-Fîda (701/1301-774/1373) derbareyê Huzîstanê wek mijareke girîng cih dide Lûr û çîyayê Lûristanê, ew dine ziman ku li çîyayên Lûristanê civakên mezin yê Kurdan dijîn ku hukûmdarê Lûran ji nav wan yê bijarte ne (Ji Ebu'l-Fîda neql: Çetin, 2013: 37).

Şerefxanê Bedlîsî (kd. 1603) di pirtûka xwe ya "Şerefname"yê da êl û eşîrên Kurdan ên sereke wiha dabeş kiriye: Kurmanc (Kirmanc), Lûr, Kelhor, Goran (2014: 63).

Nivîskarê Osmanî yê navdar Şemseddîn Samî (1850-1904) di pirtûka xwe ya bi navê "Kamûsu'l-A'lam"ê da derbareyê Kurdan, Lûristan û Lûran da agahî dide û dibêje; Lûr li rojavayê Îranê rûdinin û milekî Kurdan in, Ji ber navê wan, ji vê herêmê ra Lûristan hatiye gotin (1316/1898: 4011-4012).

Ziya Gökalp (1875-1924) yê ku damezirînerê Tirkperestîya modern e, di navbera salên 1900-1910'an lêkolînên civaknasîyê dike û pirtûkek bi navê "Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler" dinivîse. Ew di bin sernivîsa "Kürtlerin Sınıflandırılması" da Kurdan wiha dabeş dike: "Kurmanc, Zaza, Goran, Lur û Soran". Gokalp bahsa van beşên Kurdan û zimanê Kurdî dike, herwiha behsa zarava û devokên wan beşan dike û dibêje ev hemû ji Kurdîya qedîm ya kevn derketine. Ew dîne ziman ku Kurdên Lûr li Îranê ne û Baba Tahirê Uryan bi Lurî nivîsandîye (2013: 5, 30-32).

Di demajoya dîrokê da tê dîtin ku Lûr milekî Kurdan in û axa Lûristanê jî axa gelê Kurdan e. Baba Tahir li axa Lûristanê navdar bûye ku jê ra Baba Tahirê Lûrî yan jî Baba Tahirê Lûrîstanî hatiye gotin. Lê Baba Tahir di dubeytîyên xwe da vê nasnava xwe bi kar neanîye. Lûrî yan jî Lûrîstanî wek nasnavek, li wî

kirine. Her çiqas di serdema me ya îroyîn da derbareyê Lûran da yên ku dibêjin Lûr Faris in, yan jî Lûr qewmeke cuda ye hebin jî, ev gotin mijara me tevlihev nake ku, em mecbur in qewmîyeta Baba Tahir di serdema wî da bigerin û nîşan bikin. Dibe ku di roja me ya îroyîn da ji ber mezheba Şiîtîyê yan jî bi sedemên cûda Lûr xwe wek Faris bihesibînin, yan jî Faris ji ber hin sedeman wan ji xwe bihesibînin. Dîsa dibe ku ji ber sedemên civaknasî û polîtîk, Lûr ji Kurdan dûrçûbin, herwiha ji aliyê çand û ziman va ji Kurdan cudatîyên kifş nîşan dabin û xwe wekî neteweyek cûda hîs bikin jî. Lê li gorî belgeyên dîrokî û bîra dîrokî, Lûr wek milekî Kurdan derdikevin pêş û Lûristan wek navendeke girîng ya gelê Kûrdan xwe nîşan dide. Bi vî awayî Baba Tahir di serdema xwe da ji aliyê nasnava xwe ya Lûrî/Lûristanî va wek helbestvanekî Kurd derdikeve pêş.

Derbareyê zimanê wî nîşaneyek din ev e ku Baba Tahir di dubeytîyeke xwe da xwe wekî ustadê zimanê Pehlewî navandiye û wiha gotiye:

Ez ustadê zimanê pehlewî me
Ji kitêba evîne re mester im
Ey Xweda eşqa Tahir bînîşan e
Ku ji eşqa seneman bê pî û ser im (Sağniç, 2002: 70-71).

Sağniç tîne ziman ku: Zimanê pehlewî maka zimanê Kurdî ye û jê ra Kurdîya Kevn jî tê gotin. Zimanê Pehlewî ku zimanê serdema Part û Sasanîyan bûye dişibe zimanê Kurdî ku nêziktirîn ku zaravayên Kurdî dişibin zimanê Pehlewî zaravayên Goranî û Lûrî ne. Gîw Mukrîyanî gotiye ku “Kevintîrîn pirtûka Kurdî ya bi navê “Dînkêrd” bi zimanê Pehlewî hatiye nivîsîn ku dişibe zaravayên Kurdî yên wekî Lûrî û Kelhorî. Mamoste Merdux jî anîye ziman ku “Pehlewî yek ji zaravayên Kurdî ye.” Îhsan Nûrî Paşa di pirtûka “Mêjûya bi navê Binc û regeza Kurd” da anîye ziman ku: “Zimanê Pehlewî ku di nav part û Sasanîyan da navdar e, her ew şêwe û zarava ye ku di nav Goranîyan da bi nav û deng e û niha jî jê ra Goranî dibêjin (Sağniç, 2002: 32-33, 71).

Abbarîkî dîyar dike ku hin nivîskarên berê, bajarên Farisîziman ji bajarên Pehlewîziman veqetandine. Wekî mînak; Hemzê Êsfehanî (mîladî 883?-971?) anîye ziman ku pênc heb zimanên Îranîyan hene: Pehlewî, Derî, Farisî, Xuzî û Suryanî (التنبيه على حدوث التصحيف). Padîşah serdemên kevn yên Îranê di qesr û civînan da bi zimanê Pehlewî axaftine. Ew dibêje di nivîsên nivîskarên berê ên mîna: Hemzê Êsfehanî, Şîrvîyê bîn Şehrdar û Îbn Mûqf'e da dîyar dibe ku zimanê Pehlewî li rojavayê Îranê hatiye axaftin, ku niştecihên wir jî Kurd in. Abbarîkî dibeje, îro jî ez dibînim ku gelek peyvên Pehlewî di zaravayên cuda yên Kurdî da tên bikaranîn (Abbarîkî, h. 1392: 25).

Şemsê Qeys dibêje “ji ber taybetîyên dubeytîyên ku wek yên Baba Tahir hatine nîşandan dikare were gotinê ku ew di eslê xwe da ne Farisîya Derî ne, belku ew Fehlevî bin (<https://wikifeqh.ir/>). Firdewsîyê ku di serdema Baba Tahir da

jiyaye, ji bo ku berhema xweya “Şehnameyê” binivîse wekî çavkanî hewcedarî bi berhemên zimanê Pehlewî dîtîye û ji bo ji wan berheman sûd wergire, piştra zimanê Pehlewî hîn bûye. Ji xwe çavkanîyên zimanê Pehlewî ji bo nivîsîna Şehnameyê ji çavkanîyên bingehîn in (Lugal, 2009: 22-25). Baba Tahir û Firdewsî hemdem in. Baba Tahir tîne ziman dibêje, ez ustadê zimanê Pehlewî me, Fidewsîyê Faris jî ji bo ji çavkanîyên zimanê Pehlewî sûd wergire piştra zimanê Pehlewî ji rahîbên Zerdûştîyan hîn dibe (Firdevsi, 2009: 15-16). Ev jî ji alîyê ziman va cudabûna Baba Tahir ji helbestvanên Farisan yê serdema wî nîşan dide.

Azkaii tîne ziman ku ji zimanê Pehlewî ra Farisîya naverast jî tê gotin. Lê dewsa vê gotinê ji zimanê Pehlewî ra zimanê “Medîya Naverast” bê gotin rastir e (tê dîtî ku senifandina zimanê Farisî ya ku Pehlewîyê ji xwe ra dike bingeh nayê pejirandin). Olz Hewzin Îrannasekî Almanî ye ku yekem car wî gotiye ku ziman û nivîsîna Pehlewî dewama zimanê Medî ya kevnare ye. Diakonoff dibêje ku peyva “part û pars” navên Medî ne. Peyva ‘pars’ di zimanê Medî da tîne wateya cînarîyê. Her du jî cînar in (Azkaii, 1995: 167-171). Di vir da dîyar dibe ku Medan nav li wan kirine. Zimanê ku li ser axa Îranê hatiye axaftin nabe ku hemû wekî Farisîya kevn, ya naverast û ya nû bê dabeşkirin û ne rast e ku zimanê Kurdî yan di nav vê dabeşê da bê hesibandin û yan jî tune were hesibandin, ku ev helwest dûrî rewîşt û zanistê ye. Lewra Kurd xwedîyê zimanê qedîm yê cîhanê ne û li ser axa Îranê bi Farisan ra cînar in. “Di dîrokê da Kurd wek “arî” hatine navandin ku bêjeya “îran”ê ji bêjeya “arî/arîyan”ê tê. Kurd jî “arî” ne ku Firdewsî di Şehnameya xwe da Kurdan wek “arî” dide nasîn (Aydınlu, 2012: 15). Kurd parçayê girîng ya axa Îranê ne û wek qewm ji şaristanîyên kevn yê cîhanê ne. Elî Şerîatî Kurdan ji alîyê şaristanîyê va ji Yewnanan kevntir nîşan dide ku ew Kurdan wek çavkanîya medenîyet û çandê dide zanîn (1998: 71).

Baba Tahir di dubeytîya jor da zimanê xwe wekî Pehlewî navandiye. Izady dîne ziman ku zimanê zikmakî yê Kurdan ji du beşên bingehîn pêk tîne. Ya yekem Kurmancî (Bahdînanî-Soranî) ye, ya duyem Pehlewanî (Dimilî/Zazakî-Goranî) ye. Bahdînanî, Soranî, Dimilî û Goranî xwedîyê gelek devokan in. Di helbestên Baba Tahir da gelek peyvên Goranî hene. Her wiha gelek berhemên wêjeyî yê nivîsî yê ji 1000 salî jortir hene. Peyva Pehlewî ji peyva “Pahla”yê tê ku ew jî ji peyva “Pahlawand”ê derketiye. Pahla bi îhtîmaleke mezin herêma ku ziman ji wir derketiye holê, ji Kurdistana Başûr û bakûrê Lûristanê pêk hatiye. Peyva Pahla bi awayekî xirab bûye, bi peyva Feylî va guherîye û Feylî niha navê êleke / eşîreke Kurdan e, ku ev êl niha li başûrê Kurdistanê di herêma Pahlayê dijîn (Izady, 2011: 299). Zimanê Pehlewî di serdema şahên Sasanîyan de fermî bûye. Farisîya naverast, Farisîya nû û bi giştî zimanên Îranî ketine bin bandora Pehlewîyê (Xeznedar, 2001: 184-203). Di encama vê bandorîyê peyvên Pehlewî di nav zimanên Îranî da cih girtine û ev peyvên ji bo tevî zimanên Îranî bûne peyvên hevpar. Ev peyvên hevpar ên ku di dubeytîyên Baba Tahir da hene, zimanê dubeytîyan nake zimanê Farisî û ji alîyê qewmîyetê va Baba Tahir jî

nake Faris. Dema ku li dubeytîyên wî, agahî û çavkanîyên girîng yê derbareyê wî tê nêrîn derbareyê Farisî û Farisbûna wî tu agahî bi dest neketine.

3- Encam

Dîroka edebîyata Kurdî û ya Farisî bi qasî xwe dewlemend in. Her du edebîyat jî xwedîyê gelek berhemên giranbûha ne. Hevparîyên Kurd û Farisan ji aliyê erdnîgarî, ziman, dîrok û edebîyatê va gelek in û ev her du qewm/netewe nêziktirînê hev in. Di vê xebatê da me li ser qewmîyeta Baba Tahirê Îranî yê ku bi jîyan û berhemên xwe ji bo Kurd û Farisan xwedî nirxeke bilind e, lêkolînek pêk anî. Herwiha me di vê xebatê da rahişt ku li ser qewmîyeta wî bi belge û şîroveyan bigihîjin encamekê.

Ji bo sofîyekî mîna Baba Tahir çawa ku ‘Elî Şerî’etî anîye ziman yê ku di hundirê wî da bi qasî cîhanan ronahî, xwedî merîfet û bi qasî zeryayan xwedî zanîn û ji rastîya hebûnê têgihîştîye ra netewetî ne girîng be jî, lê çawa ku Xwedê mirovan qewm bi qewm afirandîye û her qewmek xwedî zimanekî ye, di heman demê da ji bo mirovekî mîna Baba Tahir qewmîyet girîng e jî. Ji ber vê Şerî’etî li kêleka taybetîyên wî, ji aliyê qewmîyetê jî wî daye nasîn û gotîye ew Kurd e (Shariati, 2009: 180) ku nasnameya wî temam kiriye û wî daye nasîn. Lewra her helbestvan, wêjevan û zanyar ji neteweyekî ye û li ser çand û rastîya wê neteweyê teşe digire û digihîje. Herwiha bi berhemên xwe bandor li ser neteweya xwe pêk tîne û teşe dide wê. Ew, bi hebûna xwe di nav neteweya xwe da û bi berhemên xwe di nav dîroka edebîyata neteweyekî da cih digire.

Angaşta Farisîbûna Baba Tahir wiha hatiye palpiştîkirin: “Baba Tahir Faris e, ji ber ku di nav helbestên wî da peyvên Farisî pir in” yan jî “zimanê berhemên Baba Tahir Lûrî ye ku Lûrî zaravayeke Farisî ye, yan jî Lûrî, Farisîya kevn e û hwd.” Lê dema ku angaştek were kirin divê bi awayekî zanistî were ravekirin. Ji lêkolînan dîyar dibe, ji ber ku resenên helbestên Baba Tahir negihîştîne roja îro û helbestên wî bi rêya devkî hatiye veguhaztin, di van veguhaztînan da helbest guherîn xwarine û peyvên Farisî ketine nav helbestan, bi domara demê ra kesên ku helbestên wî xwendine yan jî nivîsîne li gorî çêja huner û zimanê xwe, helbestan nêzîkî zimanê Farisî kirine, ku çapên dawîyê yê helbestên wî gelek nêzîkî zimanê Farisî bûne. Lê helbestên çapên cuda û helbestên Baba Tahir yê di pirtûka destnivîsî ya Qumî (sedsala XV) da hene vê guherîna û guhartîna radixe li ber çavan. Herwiha derbareyê guhertîna zimanê helbestên wî lêkolînerên ku li ser helbestên wî xebat kirine, bi giştî lihev kirine.

Gotina Baba Tahir “Emseytu Kurdîyyen va esbehtu “Erebîyyen” (Ez ketim xewê Kurd bûm û sibehê hişyar bûm “Ereb im) wek gotineke Baba Tahir hatiye tomarkirin, ku ev gotin ji mêj va di nav gelên herêma Baba Tahir û hawirdora wê herêma da wek gotina Baba Tahir hatiye pejirandin. Di dîwana Baba Tahir ya ku ji aliyê Wehîd Destgirdî hatiye amadekirin, ew dîwana ku herî muteber tê

dîtin da ev gotin wek ya Baba Tahir hatiye tomarkirin. Ji aliyê lêkolînerên rojavayî wek gotina Baba Tahir hatiye nasandin. Ev gotin di pirtûka Şeddu'l-'Izarê da bi çend kesan va hatiye nîsbetkirin ku du kesên girîng ji wan Baba Tahir û Ebul Wefayê Kurd in. Yanê gotin li ser du kesên Kurd hatiye nîqaşkirin. Encama nîqaşê ji aliyê qewmîyetê va Kurdbûna Baba Tahir nîşan dide.

Baba Tahir di helbesteke xwe da dibêje: “Ez derwêş im, Lek im, xwedî îcaz im”. Ev derbareyê nasnameya wî da dîyardeyêke din e, ku Lek Kurd in. Baba Tahir ji vê herêmê ye, piştî demekê ji vê herêmê diçe Hemedanê, lê ew li Hemedanê navdar dibe. Bernavên xwe yên Lûrî/Lûrîstanî û Hemedanî li wir digire.

Ew zimanê pehlewî baş dizane û di helebsteke xwe da dibêje: “Ez ustadê zimanê Pehlewî me”. Helbestnûsên serdema wî bo mînak Firdewsî, ji bo mesnewîya xwe binivîse û ji çavkanîyên pehlewî sîd werbigire Pehlewîyê piştra hîndibe. Lê Baba Tahir xwe wek pisporê vê zimanê dide nîşandan. Cihê zimanê Pehlewîyê rojavayê Îranê ye ku Kurd li wir ji mêj va ne nişîn in. Dîsa zimanê helbestên wî ji zimanê helbestnûsên Faris yên serdema wî cudatir e ku ev ji cudatîya wî bi helbestnûsên Farisan nîşan dide.

Bernava wî ya Lûrî jî nîşaneyek ji nasnameya wî ye. Lûrîstan parçeyêke erdnîgarîya Kurdan e û berfîreh e. Di dîrokê da her tim Lûr wek zaravayêke sereke ya zimanê Kurdî hatiye tomarkirin ku ew kesên tomar kirine me bi çavkanîyên dîrokî û yên serdemên cuda di xebata xwe da anî ziman. Lê niha pêleke nerm ya asîmîlasyonê li ser wê herêmê heye. Hin kes angaşt dikin ku Lûrî zimanê serbixwe ye ku yên ku berevajîyê vê radibin jî hene. Ev nîqaşî him li ber bayê pişavtinê, him jî bi çavên îro yê zimanasîyê pêk tî. Lê di dîrokê da di serdema Baba Tahir da Lûr Kurd in û Lûrî zaravayêke Kurdîyê ye.

Helbestvan di helbesteke xwe da dibêje “Ez Tahir im niştecihê Girîn im” ku Gîran di serdema wî da herêmeke Kurdan e. Di serdema Baba Tahir da navendeke Kurdan e. Herêma ku helbestvan hatiye dinê ji bo nasnameya wî girîng e û nîşaneyêke nasnemaya wî ye.

Têkilîyên Baba Tahir yên ku bi Kurdên Yarsanan ra hene jî derbareyê ziman û nasnameya wî da dîyarde ne. Baba Tahir di vê bawerîyê da ferîşteyêk e. Kurdên Yarsan wî yek ji xwe û wek ferîşteyêkî bawerîya xwe pejirandine.

Giştîyê lêkolînerên rojavayî û yên Faris yên ku li ser Baba Tahir bi rêbaza zanistî xebitîne, derbareyê qewmîyeta wî da yan bi guman û ihtîyat nêzîkî vê mijarê bûne, yan jî gotine ew Kurd e. Lê Farisbûna wî neanîne ziman. Ji aliyê zimanê helbestên wî yan gotine zimanê helbesta wî Lûrî ye, yan jî gotine Lûrî ye û Lûrî zaravayêke Kurdî ye, herwiha yan jî gotine helbestên wî bi zimanê devera wî ye (deverî ye) û bi peyvên zaravayên Kurdîyê va tevlihev in.

Wekî gotina dawî, ji agahiyên dîrokî û lêkolînan dîyar dibe ku zimanê resen yê helbestên wî bi zimanê ku li rojavayê Îranê hatiye axaftin ra pêwendîyêke xurt

dihewîne ku ev ziman zêdetir bi zarava û devokên Kurdî va, yên Lûrî/Lekî/Goranî va, têkil e. Herwiha dîyar dibe ku Baba Tahir ji aliyê qewmîyetê va Kurd, ji aliyê milên Kurdan va Lûr û Lek, ji aliyê herêma ku navdar bûye ve Hemedanî/Lûrîstanî derdikeve pêş.

Çavkanî

- Abbarîkî, S. A. H. (H. 1392). “Nêgahî Tazê Be-Zebanê Şê‘Rê Baba Tahêrê Hemedanî”, *Kêtabê Mah Edebîyat*, j. 80, Azermah.
- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî Ya Klasîk*, İstanbul: Nûbihar.
- Aydınlu, S. (2012). *Firdevsi'nin Şehnâmesi'nde Kürtler*, Çeviri: Erkan Çardakçı, İstanbul: Avesta.
- Aytaç, G. (2019). *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, 2. Baskı, Ankara: Doğubatu.
- Azamat, N. (2001). “Kalenderiyye”, *Dia*, XXI, İstanbul: Tdv Yayınları.
- Azkaii, P. (1995). *Baba Tahir-Name*, Tehran: Tus.
- Baba Tahirê Hemedanî (1932), *Dîwanî Kamil Baba Tahir*, ç. 2, Tehran: Neşrîyata Meceleya Armaghan.
- Bahaudînê Qûmî (848 /1469), *Pirtûka Destnivîsî*, Konya: Mevlana (Etnografya) Müzesi İhtisas Kütüphanesi.
- Bilgin, O. (1993). “Cüneyd-i Şîrâzî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8. İstanbul: Tdv.
- Blau, J. (2012). *La Littérature Kurde*, Fondation-İnstitut Kurde De Paris 106, Paris: Rue La Fayette.
- Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları.
- Çelik, A. F. (2015). “Bâbâ Tâhir-İ Hemedânî Divanının Mehdî-İ Hamîdî Nüshasında Geçen Dobeytleri Ve Türkçe Tercümesi”, *Doğu Esintileri*, (3), 247-293.
- Çetin, S. (2013). *Yâkût El-Hamevî'nin Mu‘Cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*, Teza Lîsansa Bilind, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Demircan, A.-Akbaş. M. (2015). *Kürtler (Tarih)*, Ç. 2, İstanbul: Nida.
- Destgirdî, W. (1929). “Baba Tahirê Uryan”, *Mecelle Armaghan (مجلة آرمغان)*, s. 9, اسفندماه 1307, j. 10.
- Firdevsi (2009). *Şahnâme*, Wer. Necati Lugal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökpınar, M.; Geliş, A. C. (2016). *Lek Küretleri Çukurova Lekvanikleri, Haymana Lek Şahbazanları, Bingöl Bermeki Lekleri*, İstanbul: Do.
- Gökalp, Z. (2013). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, 2. Baskı, İstanbul: Toker.
- Heron-Allen, E.-Brenton, E. C. (1902). *The Lament Of Babatahir Being The Rubaiyat Of Baba Tahir Hemedani (Uryan)*, London: Gilbert And Rivington Ltd.

- Izady, M. R. (2011). *Kürtler Bir El Kitabı*, Ç. 4, (Wer.: Cemal Atila), İstanbul: Doz.
- Kara, S. (2012). *Dubeytî Baba Tahirê Uryan*, Ç. 3, Stenbol: Nûbihar.
- Kemikli, B. (2013). *Türk İslâm Edebiyatı*, “Din ve Edebiyat” Editör: Hasan Aksoy, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Kerim, A. H. (2011). *Balkan Yarımadasında Kürtler*, İstanbul: Evrensel Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Amadekar: Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mevlâna Celâleddîn Rûmî (2004). *Mesnevî*, (Amd.: Adnan Karaismailoğlu), c. I, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- _____, (2004). *Mesnevî-İ Şerîf Şerhî*, (Çeviri ve Yorum: Ahmed Avni Konuk), İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Minorsky, V. (1997). “Baba Tâhir ‘Uryan”, *İslâm Ansiklopedisi*, Ç. 5, I-XII, Eskişehir: M. E. B. Yayınları.
- Muñuddîn İbnu’l Qasim Cuneydê Şîrazî (Şemsî 1328). *Şeddu’l-‘Izar Fî Hattî’l-Evzar ‘An Zuvvarî’l-Mezar*, B. 3, Tehran: Mohles.
- Modarreszadeh, A. (1392/2013). “Mergê Endîşêhayê Baba Tahir”, *Feslnamê ‘İrfanîyat Der Edebê Fairsî (Edeb Ve ‘İrfan Edebistan)*, Serdem 4, J. 15, 95-108.
- Nikitin, B. (2013). *Kürtler Sosyolojik Ve Tarihi İnceleme*, 6. Baskı, İstanbul: Deng.
- Ocak, A. Y. (2004), *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztürk, M. (2014). “Divan Şairinin Nimet Ve İktidar Ekseninde Ulusları Ötekileştirmesi”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed]*, s. 51, 63-88, Erzurum.
- Rawendî, (Muhemmed Bîn ‘Elî Bîn Soleyman) (H. 473). *Rahetu’s-Sudûr We Ayetu’s-Surûr Der Tarîxê Alê Selçûq*, Têhran: Asatîr.
- Rawlinson, G. (2006). *Medya Krallığı*, İstanbul: Doz.
- Sağniç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Stenbol, Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê.
- Sâmî, Ş. (1316/1898). *Kâmûsu’l-A’Lâm*, c. VI, , İstanbul: Mihran Matbaası.
- Secadî, ‘E. (1391). *Mêjûy Edebî Kurdî*, Weş. Sine: Bilavkirdnewey Kurdistan.
- Sefa, Z. (1369/1990). *Tarîxê Edebîyat Der Îran*, b. 2, ç.10, Tehran.
- Şerefhanê Bedlîsî (2014). *Şerefname (Dîroka Kurdistanê)*, (Wer.: Ziya Avcı), Mersin: Azad.
- Şeriati, A. (2009). *Hubut Der Kevîr*, <http://Shariati.Nimeharf.Com/>.
- (1998). *Medeniyet Ve Modernizm*, Ç. 5, (Wer.: Ahmet Yüksek), İstanbul: Birleşik Yayınları.
- Şeşen, R. (1999). “İbn Havkal (ابن حوقل)”, *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, c. XX, 1999.
- Şiwan, Î. E. (2012). *Edebê Kownî Kurdî*, Hewlêr: Zankoy Selehedîn.

- Temo, S. (2013). *Kürt Şiiri Antolojisi. II*, İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.
- Tenik, A. (2015). *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf Ve Tarikatlar*, İstanbul: Weş. Nûbihar.
- Uluçay, Ö. (2010). *Ehl-İ Hak Baba Tahir Uryan Zerdüşt*, Adana: Gözde.
- Xeznedar, M. (2001). *Mêjûy Edebî Kurdî*, Weş. Aras.
- _____ (2004). *Yekemîn Rojên Edebiyatê Li Diyarbekirê, Gotarên Konferansa Edebiyata Rojhilata Navîn û Pirçandiyê*, 4-6 Sermawez 2003, Stenbol: Weş. Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê.
- Xodayî, Î. (1397/2013). *Baba Tahirê Hemedanî Ve Ş'irî Amixtê Farisî-Lorî*, <http://Loor.Ir/باباطاهر-همدانى-و-شعر-آميخته-فارسى-لورى/>; Gihîn: 01/06/2020.
- Qanatê Kurdo (2010). *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî*, Ji Kurdîya Soranî Zülküf Ergün, İstanbul: Nûbihar.
- Yavuzer, M. N. (2016). *Baba Tahir Di Wêjeya Kurdî De*, Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Yüzüncü Yıl, Enstîtuya Zimanên Zindî, Van.
- Yazıcı, T. (2012). “Baba Tâhir-İ Uryân”, *Dia*, IV, İstanbul: Tdv. Yayınları,
- Yıldırım, K. (2013). *Baba Tahirê Uryan Hayatı Görüşleri Dîwanı*, Stenbol: Avesta.
- Yıldırım, N. (2015). Rûdekî-Yi Semerkandî (Ö. 329/940). *Doğu Esintileri* , (3), 133-194.
- Zerrînkûb, ‘E. (H. 1376). *Custucû Der Tesewifê Îran*, Ç. 5, Weş. Tehran: Muesese-Ê Intişarat Emîrkebîr.
- <https://Lakistan.Persianblog.Ir>, “باباطاهر عريان لك؟ يا همدانى”
- “Dêhxweda” [<http://Parsi.Wiki/Dehkhodasearchresult-Fa.Htm>), Gihîn: 15/02/2020.
- <https://Ku.Wiktionary.Org>, Gihîn: 15/06/2020.
- <https://Wikifeqh.Ir/باباطاهر> , Gihîn: 10/05/2020.

<https://doi.org/10.35859/jms.2020.732530>

SÎSTEMA DÎYARKIRINA ZAYENDA NAVDÊRAN DI KURDÎYA KURMANCÎ DE*

Mehmet YONAT¹

PUXTE

Zayend di gelek qadên jîyana însanan de hêmaneke dîyarker e. Ziman jî ji wan qadan e ku zayend xwe di nav de nişan dide. Xebatên zayenda di zimanan de li ser du mijaran kûr dibin; sistemên rêkvekirina zayenda navdêran û sistemên dîyarkirina zayenda navdêran. Di vê xebatê de sistema dîyarkirina zayenda navdêran di Kurdîya Kurmancî de bi awayeke sistematîk hatîye analîzkirin. Xebatên li ser sistema dîyarkirina zayenda navdêran di Kurdîya Kurmancî de gelek kêr in û yê heyî jî yan tatmînkâr nînin an jî tenê li ser dîyarkirina zayenda navdêrên jîndaran sekinîne. Kêmasiya xebateke sistematîk ya di vê qadê de bû sebebê vê gotarê. Di xebatên li ser zayendê de, nêrînên Corbett (1991) bîgeh in ku di vê gotarê de jî ew nêrîn hatine şopandin. Di wê xebatê de hin pîvan hatine dîyarkirin bo dîyarkirina zayenda navdêran û di vê xebatê de jî ew pîvan ji bo Kurdîya Kurmancî hatine tetbîqkirin. Di encamê de, sistemeke rêk û pêk ya sistema dîyarkirina zayenda navdêran hatîye bidestxistin ku bi wê ve zayenda hemû navdêrên Kurmancî li ser mantiqekê dikare were danîn. Dîsa, di devokeke Kurmancî ya Qefqasyayê de navdêrên bi awayekî pirjimar kêşandî maruzê senifandineke cuda dibin ku li ser însanbûn û neînsanbûnê ava bûye. Ev senifandin jî di vê gotarê de hatîye analîzkirin.

Peyvên Sereke: Kurmancî, Sistema Dîyarkirina Zayenda Navdêran, Navdêrên Nêr, Navdêrên Mê, Navdêrên Cotzayend, Navdêrên Jîndaran, Navdêrên Nejîndaran.

* Bu çalîşma yazarın Türkçe yazılan "Kurmancî Kürtçesi Ağzları Hakkında Sosyolinguistik bir İnceleme" adlı doktora tezinden alınıp genişletilerek Kürtçe yazılmıştır.

¹ Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

E-mail: mehmetyonat49@mail.com

ORCID: 0000-0001-8576-7486

Article Type/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 05.05.2020 - **Accepted / Makale Kabul Tarihi:** 29.08.2020

Kurmancî Kürtçesi'nde Cinsiyet Belirleme Sistemi

ÖZ

Cinsiyet insan hayatının birçok alanında belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil de bahsedilen bu alanlardan birisidir. Dilde cinsiyet çalışmaları, cinsiyet uyum sistemleri ve cinsiyet belirleme sistemleri şeklinde iki alan üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada Kurmancî Kürtçesi'nin cinsiyet belirleme sistemi sistematik bir şekilde incelenmiştir. Kurmancî Kürtçesi'nde cinsiyet belirleme sistemi üzerine çalışmaların sayısı çok azdır. Var olan çalışmalar da ya tatmin edici boyutlarda değildir ya da yalnızca canlı isimlerin cinsiyetinin belirlenme sistemi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu alandaki sistematik bir çalışmanın eksikliği bu makalenin oluşmasına sebep olmuştur. Corbett'in (1991) bu alandaki çalışmalarda temel alınan bakış açısı dildeki cinsiyet üzerine yapılan bu çalışmada da temel ölçüt olarak alınmıştır. İsimlerin cinsiyetinin belirlenme sistemine dair bahsi geçen çalışmada bazı kriterler belirlenmiş ve bu kriterler Kurmancî Kürtçesi'ne uygulanmıştır. Çalışmanın sonunda Kurmancî Kürtçesi'nin tüm isimlerinin cinsiyetlerini bir mantığa oturtan derli toplu bir cinsiyet belirleme sistemi elde edilmiştir. İsimler çoğul çelimplendiğinde insan olma – insan olmama kriteri üzerine dayanan bir isim sınıflandırma sistemi Kurmancî Kürtçesinin Kafkas bölgesinde konuşulan bir altlehçesinde keşfedilmiştir. Bu sınıflandırma da elinizdeki makalede analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kurmancî, İsimlerin Cinsiyet Belirleme Sistemi, Eril İsimler, Dişil İsimler, Çift-Cinsiyetli İsimler, Canlı Varlık İsimleri, Cansız Varlık İsimleri.

Gender Assignment System in Northern Kurdish

ABSTRACT

Gender is a characteristic element in a range of areas of human life. Language is one of these areas in which gender appears. Gender studies specify on two topics; gender agreement systems, and gender assignment systems. In this article, gender assignment system in Northern Kurdish has been analysed systematically. Studies on gender assignment system in Northern Kurdish are limited and they are either far from satisfaction of the topic or they just focus on animate nouns assignment system. Deficiency of a systematical study on the topic leads to this study. The approach of Corbett's (1991) key source of gender studies has been followed in this article. In the Corbett's (1991) study, some criteria have been identified to assign nouns gender. In this study, these criteria have been applied to Northern Kurdish. What is acquired in the end of this article is a clear-cut gender assignment system which could rationalize all nouns of Northern Kurdish in terms of gender assignment. Last but not least, in a Caucasian sub-dialect of Northern Kurdish, It has been realised a different kind of noun's classification which is based on human-nonhuman criteria when a noun is inflected plurally. In this study, the mentioned classification has been analysed too.

Keywords: Northern Kurdish, Gender Assignment System, Male Nouns, Female Nouns, Double-Gender Nouns, Animate Nouns, Inanimate Nouns.

Destpêk

Têgeha zayendê di hemû civatên dinyayê de wek têgeheke girîng dertê pêşiya me. Lewra di hemû zimanên dinya de, peyamên bi zayendê re eleqedar bi rêyên cuda ve têne dayîn. Lê herçiqas bikaranîna zayendê di hin zimanên dinyayê de gelek berfireh be jî di hin zimanên din de gelek teng e. Hin ziman peyamên bi zayendê ve eleqedar, tenê di qada leksîkî de didin. Lê hin zimanên din yê dinyayê jî ev peyam hem di qada leksîkî de hem jî di qada rêzimanî de didin. Ev ziman navdêran li gor zayendên wan diseniffnin. Cureyên bêjeyan wek rengdêr, lêker, cînavk û hwd. dibe ku li gor zayenda navdêrê bi navdêrê re bikevin nav rêkkestinê (agreement) (Haig, 2000: 2). Hebûna zayendê di zimanekî de ji bo axêverên wî zimanî hêsanîyan çê dike. Mesela, zayend wê îmkânê dide ziman ku navdêrên wek hev tên nivîsîn lê me'na wan cuda ne, ji hev cuda bibin (Akin, 2005: 2). Mesela di Kurmancî de peyva "mal"ê eger di mena "cihê ku lê tê jîyîn" were bikaranîn wek *mê* tê nîşankirin (mala min), lê eger di mena "tiştên ku kesek xwedî ye" de were bikaranîn wê demê jî *-nêr* tê îşaretkirin (malê dinyayê).

Xebatên li ser zayenda rêzimanî hatîne kirin, li bin du serenavan têne senifandin; (1) xebatên ku li ser rêkkestina zayendî ya navdêran bi beşên axaftinê re disekine (2) xebatên li ser sîstema dîyarkirina zayenda navdêran disekinin. Di vê xebatê de em ê li ser sîstema dîyarkirina zayenda navdêran ya di Kurmancî de bisekinin.

Di zimanekî xwedîzayend de bikaranîna zayendê pêvajoyeke otomatîk e. Lewra, wextê axêverekî zimanê zikmakî, zimanê xwe yê xwedîzayend diaxive, ji bo zayenda navdêran bîne bîra xwe tu hewlan nîşan nade. Yanê zayenda navdêran bi awayekî otomatîk tê bîra wî axêverî. Disa di xebatên li ser zayenda navdêran hatine kirin de pirseke din ev e ka gelo di dîyarkirina zayenda navdêran de tu zagon hene an na? Xebatên li ser zayendê yê ewil wek Bloomfield (1993: 280) îddîa kirine ku tu zagonên zayenda navdêran dîyar bike tunene. Lê xebatên pey wê bersivên erênîtir dane vê pirsê. Li gor van xebatên nûtir hin delîl hene ku nîşan didin zayenda navdêran li gor hin zagonan dîyar dibe. Delîl ev in; (1) Axêverên zimanekî yê zikmakî wextê zimanê xwe diaxivin tu xeletiyê di bikaranîna zayendê de nakin, (2) wextê ji zimanekî bîyanî bêje têne qerzkirin, ev qerzkirin li gor hin zagonan pêk tînin, (3) wextê bêjeyeke nû di zimanê xwedîzayenda rêzimanî de tê afirandin, hemû axêverên vî zimanî vê bêjeya nû bi heman kategoriya zayendê ve diseniffnin. Nexwe dikare were gotin ku axêverên zikmakî yê zimanekî xwedî zayend senifandina navdêran li gor hin krîteran dikin. Ji bo vê sîstemê jî "sîstema dîyarkirina zayendê" tê gotin (Corbett, 1991: 7).

Ji bo fêmkirina sîstema dîyarkirina zayendê di zimanekî de, divê nêrîn û fêmkirina jîyanê ya wê civatê were zanîn. Mesela, berîya ku xebatên bi hurgilî li

ser zimanê Anindilyakwa hatine kirin, dihate gotin ku sîstema dîyarkirina zayendê di vî zimanî de tesadufî ye. Lê pey xebatên Worsley (1953-54) û Leeding (1989: 221-87) hate fêmkirin ku sîstema dîyarkirina navdêran di wî zimanî de li gor nêrîna jîyanê ya wê civatê şikil girtîye (Corbett, 1991: 29).

Zimanên xwedî zayenda rêzimanî dikare navdêran têxe nav herî kêma du û herî zede bîst senifan. Yanê hin ziman navdêran dixine nava du sinifan, mesela di Kurmancî de nêr û mê, û hinekên din jî navdêran dikarin ji dudu heta bi bîst awayî bisenifandin. Di gelek zimanên dunyayê de bi taybetî zimanên Hind-Ewrûpî de, navdêr li gor zayenda xwe ya bîyolojîk tene senifandin, loma ji bo senifandina navdêran bêjeya “zayend” (gender) hatîye bikaranîn. Lêbelê, senifandina navdêran tenê li gor zayenda navdêran ya bîyolojîk nayê kirin. Ji bilî krîtera zayenda bîyolojîk hin krîterên din jî hene ku hin zimanên dunyayê qismeke kêma ya van krîteran bi kar tînin û hinên din qismeke zêde ya van krîteran bikar tînin. De La Grasserie (1898: 614-15) di xebata xwe ya berfireh de, krîterên senifandina navdêran li bin heft serenavan dabeş kirîye;

Jîndar - Nejîndar (animate/inanimate)

Bimantiq - Bêmantiq (rational/non-rational)

Însan - Neînsan (human/non-human)

Însanên Nêr – Yên Din (male human/other)

Biquwet – Lawaz (strong/weak)

Mezinkirî - Piçûkkirî (augmentative/diminutive)

Nêr – Yên Din (male/other)

Nêr – Mê - Bêzayend (masculine/feminine/non-sexed)

Corbett (1991) du krîterên din jî li van krîteran zêde kirine; (1) krîter li jorê hatî behskirin, di hin zimanan de dibe ku bi hev re werin bikaranîn û krîterên nû derxine meydanê. Mesela, di hin zimanan de hem senifandina însan – neînsan heye û hem jî senifandina “nêr – yê din” heye. Di encama yekbûna van herdu krîteran de krîtera Însanên Nêr – Yê din derdikeve meydanê. Krîtera duyem (2) jî ew e ku herçiqas di gelek zimanên dunyayê de *nêrtî* wek krîtereke dîyarker derkeve pêşberî me jî di hin zimanan de *mêti* jî wek krîtereke dîyarker xwe nîşan dide (Corbett, 1991: 30). Krîterên li jorê hatî behskirin, krîterên me’neyî ne ku ji bilî van krîteran krîterên şiklî jî hene. Yanê dibe ku hin gireyên li bêjeyan zêde dibin zayenda navdêran dîyar bikin. Wek gireya biçûkkirinê (diminutive) ku di gelek zimanan de navdêran dike mê (Corbett, 1991).

Beriya ku dest bi mijarê bête kirin bi awayeke kurtasî behskirina hebûna zayendê di Kurmancî de wê kêr bê. Di Kurmancî de navdêr li bin du zayendan tene senifandin; yê *nêr* û yê *mê*. Eger navdêr di rewşa tewandî yan jî rewşa bangkirinê de, yan jî di nav îzafeyê de wek yekjimar neyêne bikaranîn, di derbarê zayenda navdêrên kurmancî de tu agahî dest nakeve (Haig, 2000: 4).

Yanê, navdêr bi serê xwe û di rewşa rasterast de tu agahî di derbarê zayenda xwe de nadin. Dîsa cînav û rengdêrên zayend-dîyarker jî ji wan bêjeyan in ku derbarê zayendê de agahî didin. Eger em bikaranîna paşgirên zayendê yê kurmançî di nav tabloyekê de bidin wê wiha be (Tan, 2015; Bedîr Han û Lescot, 2004; Taş, 2013; Ekîncî, 2007; Adak, Aydın û yê din, 2016; Samûr, 2012; Komxebata Kurmancîyê, 2016):

Tablo 1: Di Kurmançî de Paşgirên Zayendê²

	Rewşa Tewandî		Rewşa Bangkirinê	Îzafe	
	Dîyar	Nedîyar		Dîyar	Nedîyar
Nêr	-î	-î	-o	-ê	-î
Mê	-ê	-ê	-ê	-a	-e/-a

Ji bilî paşgirên zayendê cînav û regdêrên zayend-dîyarker jî di Kurmançî de derbarê zayenda navdêra refere lê tê kirin de agahî didin. Ev jî bi vî awayî ne:

Tablo 2: Cînav û Rengdêrên Zayend-Dîyarker

Zayend	Cînav û rengdêrên zayend-dîyarker
Nêr	vî / wî
Mê	wî / wê

Di vê xebatê de di serî de wê li ser çend taybetîyên bingehîn yê sîstema dîyarkirina zayenda navdêran bê sekinin. Ev taybetî, (1) bermayîyên me'neyî (Semantic Residue) û (2) serhevduvebûn (overlapping) in. Dû re, wê li ser sîstema dîyarkirina zayenda navdêrên Kurmançî bê sekinîn. Di vê beşe de, pêşî wê sîstema dîyarkirina navdêran di bin du kategorîyan de bê senifandin; sîstema dîyarkirina navdêran ya me'neyî, sîstema dîyarkirina navdêran ya şiklî û ev ê bi rêzê ji bo dîyarkirina zayenda navdêrên Kurmançî werine bikaranîn. Paşê jî, wek dawî wê li ser rêkkeftina zayendî ya navdêrên pirjimar hatî kişandin were sekinîn.

² Her çiqas di Kurmançî de paşgira nedîyarîyê paşgira “-ek(-)” jî be lewra ev paşgir tu bandora xwe li ser zayendê tune û dîsa lewra ne ji paşgirên zayendê ne li vê derê de nehatine dayîn.

1. Çend Taybetiyên Bingehîn yên Sîstema Dîyarkirina Navdêran

Sîstema dîyarkirina navdêran di hin zimanan de pêvajoyeke kompleks e û di hinekên din de nîsbeten kêmtir kompleks e. Beriya ku dest bi terîfa sîstema dîyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de were kirin, hin taybetiyên vê sîstemê yên ku di gelek zimanên dinyayê de têne dîtin, were kirin wê ev mijar rihettir zelal be. Ev taybetî (1) bermayîyên me'neyî (Semantic Residue) û (2) serhevduvêbûn (Overlapping) in.

1.1. Bermayîyên Me'neyî (Semantic Residue)

Zagona “bermayîyên me'neyî” (Semantic Residue) ew tişt e ku navdêrên ku bi zagonên pozîtîf ve têne senifandin, dikevîne nav wê senifa zayendê ku bi zagonên pozîtîf ve têne dîyarkirin û navdêrên ku bi zagoneke pozîtîf ve nayêne senifandin jî dikevîne nav wê senifa zayendê ku di wî zimanî de ji bo vê senifê senifek heye. Mesela, Bedir Han û Lescot (2005: 67-68) derbarê sîstema dîyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de wiha dibêje; di Kurmancî de, navdêrên ku tiştên şênber yên tûj, bilind nîşan didin zayenda *nêr* distînin û navdêrên şênber yên kûr, qul an jî rast nîşan didin jî zayenda *mê* distînin. Ev herdu zagon zagonên pozîtîf in. Yanê, zagonek heye ku senifa zayendê nîşan dide. Lê hin navdêr hene ku bi tu zagoneke pozîtîf ve nikarin di nav senifeke zayendê de werin bicihkirin. Ev navdêr di nav gruba “bermayîyên me'neyî” (Semantic Residue) de cih digirin. Di Kurmancî de navdêrên bermayîyên me'neyî wek *mê* têne îşaretkirin. Ji bo vê Bedir Han û Lescot (2005: 60) dibêje, eger navdêrekê bi riyeke mantiqî (bi te'rîfa me bi zagoneke pozîtîf ve) ve nikaribe were terîfkirin ew navdêr *mê* tê qebûlkin.

1.2. Serêkvebûn (Overlapping)

Zagona serêkvebûn ew tişt e wextê navdêrekê ji krîtereke pozîtîf zêdetir bi krîteran ve bê dîyarkirin, yanê wextê ev krîterên pozîtîf bavêjin ser hevdu, jî van krîterên pozîtîf ew krîtera pozîtîf tê hilbijartin ya ku ji hêla wê civakê ve bihêztir tê dîtin. Mesela, di Kurmancî de endamê laşê însanan dikevîne nav senifa zayendê ya *nêr*. Ev krîtereke pozîtîf e. Di vê rewşê de divê her endama laşê însanan *nêr* be. Dîsa, krîtereke pozîtîf ya din jî ev e ku di Kurmancî de tiştên bêhêz û bêparastin *mê* ne. Bêjeya “pişt” ew bêje ye ku di nêrîna jîyanê ya Kurmancan de bi van herdu krîterên pozîtîf ve dikare were senifandin. Yanê eger em bi krîtera pozîtîf ya ewil vê bêjeya “pişt” binirxînin, divê ev bêje *nêr* be lê eger em bi krîtera pozîtîf ya duyem ve vê bêjeyê binirxînin, divê ev bêje bibe *mê*. Di vê derê de ev herdu krîter ser yek ve bûne (Overlapping). Di encama vê serêkvebûnê de, di nêrîna jîyana Kurmancan de krîtera duyem zêdetir giran hatiye û ev bêje wek *mê* hatiye hesibandin. Divê ev jî bê gotin ku ev krîter cudahîyên zayenda navdêran ya di navbera devokan de heyî dikare heta radeyekê te'rîf bike. Yanê hin devok dikarin di encama serêkvebûnê de krîterekê

hilbijêrin û devokeke din jî krîtera din ya pozîtîf hilbijêre. Mesela, di hin devokên Kurmancî de “mû” wek *nêr* û di hinan de jî wek “*mê*” tê bikaranîn.

2. Sîstema Dîyarkirina Navdêran di Kurmancî de

Zayenda navdêran di zimanan de bi du awayî dîyar dibin; bi agahiyên me’neyî (Semantic) yê navdêran û bi agahiyên şiklî (form) yê navdêran. Agahiyên şiklî yê navdêran di nav xwe de dibin du beş; agahiyên derbarê morfolojîya dariştinî ya navdêran û agahiyên derbarê fonolojîya navdêran (Corbett, 191: 7-8). Yanê, sîstema dîyarkirina navdêran bi agahiyên me’neyî yê navdêran û bi agahiyên şiklî yê navdêran ve tê bidestxistin.

2.1. Sîstema Me’neyî ya Dîyarkirina Zayenda Navdêran

Di zimanên xwedîzayend de me’na navdêrekê di dîyarkirina zayenda navdêrê de roleke gelek mezin hildigire. Ev rewş di hin zimanan de gelek bandordar e lê di hinekan de zêde bandordar nîne. Di dîyarkirina zayenda navdêrekê de bandortirîn taybetiya me’neyî ya navdêrekê ew zayenda bîyolojîk e ku bi wê navdêrê ve tê qestkirin. Lê aşîkar e ku piranîya navdêrên di zimanekî de nejiNDAR in û navdêrên nejiNDAR xwedî zayenda bîyolojîk nînin. Yanê navdêrên hebûnên nejiNDAR nikarin bibin nêr an jî mê. Loma ji bo dîyarkirina zayenda navdêrên nejiNDAR hin krîterên din hene. Yanê, gelo çima di Almanî de “Gabel” (çetel) mê ye, “Messer” (kêr) notr e û “Löffel” (kevçî) nêr e? Dîyarkirina van navdêrên nejiNDAR pêvajoyeke kompleks e (Haig, 2000: 3-4).

Di Kurmancî de sîstema dîyarkirina zayenda navdêran bi piranî bi krîterên me’neyî ve derdikevin meydanê. Ji bilî krîterên me’neyî hin krîterên şiklî yê bi morfolojîyê ve eleqedar jî di dîyarkirina zayenda navdêrên Kurmancî de bandordar in. Ji bo dîyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de divê pêşî navdêr di nav xwe de wek yê jîNDAR û yê nejiNDAR werin senifandin. Paşê jî ev navdêr di nav xwe de wê werine senifandin.

1.1.1. Sîstema Me’neyî ya Dîyarkirina Zayenda Navdêrên JîNDARAN

Navdêrên jîNDAR navdêrên însan û heywanan in. Di dîyarkirina van herdu grubên navdêran de sê hêman bandorê li ser dîyarkirina zayenda navdêran dikin. (1) Dîyarkirina zayenda navdêran bi awayeke leksîkî, (2) dîyarkirina zayenda navdêran bi awayeke referansî û (3) benda cudabûyîna zayendê.

a. Sîstema Leksîkî ya Dîyarkirina Zayenda Navdêran

Dîyarkirina zayenda navdêran bi awayeke leksîkî ew tişt e ku zayenda navdêrên jîNDAR ji bêjeyan xwe têne fêmkirin. Mesela, ji me’neya bêjeyên wek *bav*, *bira*, *ap*, *xal*, *zava*, *pismam*, *hevling*, *kal*, ... hwd. zayenda wan a rêzimanî tê fêmkirin. Lewra ev navdêr jîNDARÊN însan yê ji hêla bîyolojîk ve nêr nişan didin û loma navdêrên nêr in. Heman tişt ji bo navdêrên însan yê ji hêla bîyolojîk ve mê jî

derbasdar e. Wek, dê, xwîşk, jinap, jinxal, bûk, dotmam, jintî, dapîr, hwd. Ev rewş di navdêrên heywanan nîşan didin de jî heye. Mesela, navdêrên wek *conege, dîk, beran, hesp, nêrî, kopek, nêrekew, nêrker*, ... hwd. hem ji hêla bîyolojîk ve, hem ji hêla gramatîk ve û hem jî ji hêla leksîkal ve nêr in. Ji aliyê din ve, navdêrên wek *çelek, mirîşk, mî, mehîn, bizin, dêlik, mêkew, manker*, ... hwd. jî dîsa wek navdêrên berîyê hatî dayîn ji hêla bîyolojîk, gramatîk û leksîkî ve mê ne.

Di derbarê navdêrên jorê yê ji hêla leksîkî ve zayenda wan dîyar de du husus hene ku divê bêne zanîn. (1) Navdêrên însanan yê ji hêla leksîkî ve zayenda wan tê zanîn hema bêje bi temamî di navenda xwe de navdêrên nêr digirin. Yanê navdêrên nêr yê mervantîyê nîşan didin yê wek *ap, xal, bira*, ... hwd. ji bo formên van yê mê bingeh in. Weku, navdêra mê ya “jinap” ji navdêra nêr ya “ap”, disa, “jinxal” ji “xal”, “jinbira” ji “bira” tê çêkirin. Di Kurmancî de êksê vê rewşê mumkun nîne (Haig û Öpengin, 2014: 6). Yanê ji navdêra mê ya “met”ê navdêreke nêr wek “mêrmet”^{*} nikare were çêkirin.

Hususa duyem (2) jî derbarê navdêrên heywanan de ye yê ku ji hêla leksîkî ve zayenda wan tê zanîn. Hin ji van navdêran ji bo nîşandana cureyeke heywanan tê bikaranîn wek, gur, ker, kewhwd. Ev wextê bi vê awayî têne bikaranîn zayendan wan yan di nav çarçoveya cotzayendî de tê nirxandin û bi awayeke referansî zayenda wan tê dîyarkirin³ yan jî bi hin pêşgir, paşgir an jî bêjeyan ve zayenda wan bi awayeke leksîkî tê dîyarkirin. Mesela, navdêra “kew” bi pêşgirên {mê-} û {nêr-} ve dibe “mêkew” û “nêrekew” û zayenda wê bi awayeke leksîkî dîyar dibe. Heman tişt jî bo bêjeya “ker”ê jî dikare were gotin ku ew jî dibe “manker” û “nêreker”.

b. Sîstema Referansî ya Dîyarkirina Zayenda Navdêran

Di Kurmancî de hin navdêr hem ji bo jîndarên nêr hem jî yê mê bînan bikaranîn. Mesela, *heval, xwendekar, mamoste, doxtor, xwarzî, birazî, ker, kew, şêr, piling, mişk*, hwd. ji van navdêran in. Ev navdêr her wekî tê dîtin hem navdêrên însanan hem jî yê heywanan in. Dîsa regdêr wextê wek navdêran têne bikaranîn ew jî ji bo du zayendan têne bikaranîn, wek, “delal”, “xweşik”, “çeleng”, “kurmî”, “beredayî”, ... hwd. Mesela, yek dikare ji yekê re hem bêje “delala min” û hem jî “delalê min”. Di ya ewil de kesa delal kesê jin e û ya duyem de kesê delal kesê mê e û bi vî awayî mînakên din jî dikarin werin bikaranîn.

Berîya behsa hurgilîyên vê beşê bê kirin, divê çarçova teorîk ya van navdêran bê danîn ku bi awayeke referansî zayenda wan dîyar dibe. Bedir Han û Lescot (2005: 69) navdêrên referansî wek navdêrên nêr qebûl kirine û ji bo bikaranîna van navdêran ya bi awayeke mê jî îddîa kirine ku ev bikaranîna mê tenê ji hêla rêkkekî ve pêk tê. Lê Haig û Öpengin (2014) û Haig (2000) ev navdêr wek

³ Li jêrê wê behsa dîyarkirina zayenda navdêran ya bi awayeke referansî û cotzayendîyê were kirin.

cotzayend⁴ terîf kirine. Yanê ev navdêr ne navdêrên nêr in ne jî yên mê ne. Li gor zayenda bîyolojîk ya jîndara ku nîşan didin, zayenda wan navdêran diguhere. Ji bo vê îddîayê jî Haig (2000: 9) du delîlên xwe hene: (1) navdêreke zimanekî eger di nav grubeke zayendê de hatibe senifandin mecbûr e rêkkeftinê bi wê zayendê ve bike. Yanê eger mesela bêjeya “heval” nêr be mecbûr e tenê rêkkeftina nêr nîşan bide. Lê “heval” hem rêkkeftina nêr wek “hevalê min” hem jî rêkkeftina mê wek “hevala min” nîşan dide. Argumenta duyem (2) ya Haig û Öpengin (2014: 7) jî kêmbûna nîşanên morfolojîk an jî fonolojîk yên ku zayenda navdêrên referansî nîşan didin. Yanê tu îşareteke morfolojîk an jî fonolojîk tune ku nîşan bide ka gelo “heval” navdêreke nêr e an mê ye. Lê mesela di Zazakî de ev îşaret hene. Bêjeya “heval” an jî “embaz” ji bo hevalên nêr û bêjeya “hevale” an jî “embaze” jî ji bo hevalên mê tê bikaranîn (Malmîsanij, 2015: 67; Gruba Xebate ya Vateyî, 2013: 23; Bîngol, 2020). Dîsa Kerîmî (2019: 7) jî wek terîfa Haig (2000) û Haig û Öpengin (2014) terîfekê ji bo navdêrên cotzayend bikar anîye. Lê ew bêjeya *navdêrên mobil* li navdêrên cotzayend kirîye.

Navdêrên cotzayend yan jî yên referansî her wekî me li jor got, divê pêşî li bin du gruban werin senifandin; (1) Navdêrên însanan û (2) Navdêrên heywanan. (1) Navdêrên insan, her wekî behsa wê hatibû kirin disa li bin du gruban dikare were senifandin: (a) yên navdêr û (b) rengdêrên wek navdêr têne bikaranîn. (a) Yên navdêr bi piranî ji bo navên pîşeyan têne bikaranîn wek, *doxtor, xwendekar, mamoste, karmend* hwd. ev navdêr jî di nav xwe de dibin du grub;

(I) navdêrên ku bi giranî refereyê zayendekê nakin

(II) navdêrên ku bi giranî refereyê zayendekê dikin.

Ji bo gruba (I); mesela, navdêra “heval” bi giranî refereyê zayendekê nake loma jî li gor navdêra refere dike zayenda xwe hildide. Wextê kesê refere lê tê kirin jin be wek “hevala min” û wextê kesê refere lê tê kirin mêr be wek “hevalê min” tê kişandin. Wextê zayenda refere lê tê kirin nedîyar be wê çaxê di nav çarçoveya nêrtîya gelenper (generic masculines)⁵ de wek nêr tê kişandin. Ji bo gruba (II) jî navdêrên “hemşîre” û “seyda” dikare wek mînak were dayîn. Her çiqas mêr jî bikaribin bibin “hemşîre” û jin jî bikaribin bibin “seyda” lê wextê ev navdêr têne bikaranîn bi piranî li gor wê zayenda bîyolojîk têne kişandin ku ew zayend vê pîşeyê bi giranî dike. Derbarê vê de McConnell, Cinet (2011: 11) dibêje, pîşeyên ku bi giranî ji hêla mêran ve dihatine kirin lê niha ji hêla jinan ve

⁴ Bêjeya cotzayend di bêrehemên behsa wan hatî kirin de wek “common gender” (zayenda gelenper), “double gender” (cotzayend), “multiple gender” (pir zayend) hatine dayîn. Em ê di vê xebatê de ji bo van bêjeyan “cotzayend” bikar bînin.

⁵ Nêrtîya Gelenper (generic masculines) ew tişt e ku wextê navdêreke cotzayend an jî cînavkeke rêkkeftina zayendî li ser tê xwîyanê (wî, wê, vî, vê) navdêrek nîşan bide ku zayenda wê nayê zanîn, wê çaxê ev navdêra cotzayend an jî cînavk wek nêr tê kişandin. Wek; “Zaroka kurd, kurd e. Diya wî kurd e, bapîrê wî kurd e (Haig, Öpengin, 2014a: 9).

jî têne kirin, dibine sebebê tevlihevîyê di zayenda kesa/ê referebûyî de. Dîsa Haig û Öpengin (2014) ji bo nav navdêrên bi zayendeke bîyolojîk ve zeliqîne bêjeya “termên yekzayendî” (gender exclusive terms) bikar anîne. Mînakeke ji bo van navdêran di kilama Şakiro ya bi navê “Sînem” de derbas dibe ku wuha ye;

Lewra tu şêxê min î ez mirîdê te me,
Tu seydayê min î ez suxtayê te me (Şakiro, Sînem Heyran)

Li vê derê kesê kilam dibêje mêr e û xîtabê jinekê dike û ji jinikê re dibêje “tu şêxê min î” û “tu seydayê min î”. Her çiqas di van hevokan de bêjeyên “şêx” û “seyda” refereyê jinekê bikin û divê rêkkestineke mê nîşan bidin jî, lê rêkkestin bi awayekî nêr e. Ji ber ku pîşeyên şextî û seydatîyê ji hêla mêran ve bi giranî têne kirin, loma jî her çiqas kesê refere lê hatî kirin jin be jî rêkkestina nêr hatiye bikaranîn.

Gruba duyem ya navdêrên însanan yên refereyê du zayendan dikin jî ew navdêr in ku eslê wan rengdêr in. Mesela, delala/ê min, şêrê/a min, kevoka/ê minhwd. Zayenda van navdêran jî li gor sîstemekê dîyar dibe. Kesa/ê ku refere lê tê kirin eger were zanîn jixwe li gor wê tê kişandin. Mesela;

Nenas û xerîbê welatan ez im
Pepûkê serê koh û latan ez im (Tîrêj, 2015: 31)

230

Her wekî di vê rêzika Seydayê Tîrêj de tê xwîyanê, bêjeya “pepûk” hem dikare refereyê navdêreke nêr hem jî navdêreke mê bike. Lê di vê derê de Seydayê Tîrêj bi vê bêjeyê ve xwe nîşan daye. Loma jî rêkkestina nêr pêk hatiye.

Lê eger kesê refere lê tê kirin neyê zanîn wê gavê yan li gor nêrtîya gelemper tê kişandin, yan jî li gor taybetîya rengdêrê tê kişandin. Ji bo nêrtîya gelemper em dikarin vê mînakê ji helbesta Feqîyê Teyran ya bi navê “Ey Av û Av” bînin;

Bê rahat û bê sekne yî
Yan ‘aşîqê baxwê xwe yî?
Yan Şubhetê Qelbê me yî
Ji işqa kê natebixî (Sadinî, 2011: 111)

Di vê çarînê de bi bêjeya “aşîq” ve tiştê qestkirin esas av e û zayenda bêjeya “av”ê mê ye. Lê di çarçoveya nêrtîya gelenper de bêjeya “aşîq” wek nêr hatiye bikaranîn.

Ji bo taybetîya rengdêrê ev dikare wek mînak bê dayîn; eger em bêjeyên “egîd” û “delal” bi awayekî kesê/a refere lê tê kirin neyê zanîn bikêşin wê wiha be;

Li vî welatî egîd pir in. Elbet *egîdekî* wê rastê te were.

Li vî memleketî delal pir in. Elbet tu yê evîdarê *delalekê* bibî.

Di van mînan de navdêrên “egîd” û “delal” ku eslê xwe de rengdêr in, bi giranî ji bo kîjan zayendê hatine bikaranîn bi wê zayendê re rêkkestinê danîne. “Egîd” bi piranî ji bo kesên egîd û mêr tê bikaranîn loma jî wek nêr û “delal” jî ji bo kesên xweşik ên jin tê bikaranîn loma jî wek mê hatîye bikaranîn.

Zayenda navdêrên cotzayend yê heywanan bi du awayî dîyar dibe. Yan zayenda wê navdêra cotzayend ya ku refere lê tê kirin dîyar e û li gor wê tê kişandin, wek, “kera me” ji bo kera mê û “kerê me” ji bo kerê nêr tê bikaranîn; yan jî zayenda wê navdêrê ya ku bi navdêra cotzayend ve tê îşaretkirin nayê zanîn. Di vê rewşa duyem de zayenda van navdêran bi wan kirîteran ve tene dîyarkirin ku ji bo navdêrên nejinîdar tene bikaranîn.⁶ Mesela, wextê zayenda “şêr” û “kevok” neyê zanîn û di nav hevokê de werin bikaranîn, lewra çima “şêr” hêzdar e, loma jî wek nêr tê îşaretkirin; wek “şêrê wehşî” û çima “kevok” hessas û rindik e, loma jî wek mê tê îşaretkirin “kevoka li ser darê”.

Tablo 3: Sîstema Referansî ya Dîyarkirina Zayenda Navdêran

Navdêrên Însanan	Navdêr	Navdêrên bi giranî refereyê zayendekê <i>nakin</i>	Zayenda navdêrê tê zanîn	Li gor zayenda referans lê tê kirin	Hevalê min Hevala min
			Zayenda navdêrê nayê zanîn	Li gor nêrtîya gelenper	Hevalê min Doxtorê min
		Navdêrên bi giranî refereyê zayendekê <i>dikin</i>	Zayenda pîşeyî		Seydayê min Sînem e. Hemşîra min Elî ye.
	Navdêrên ji rengdêran hatî çêkirin	Zayenda navdêrê tê zanîn	Nêrtîya Gelemper		‘aşîqê baxê xwe ...
		Zayenda navdêrê nayê zanîn	Li gor zayenda navdêrê	Li gor taybetiya rengdêrê	Egîdekî Delalekê
Navdêrên Heywanan	Zayenda navdêrê <i>tê</i> zanîn	Li gor zayenda navdêrê			Kerê me Kera me
	Zayenda navdêra referebûyî <i>mayê</i> zanîn	Kîrîterên zayendê yê navdêrên nejîndar			Şêrê jêhatî kevoka xweşik

Di vê tabloyê de senifandina zayenda navdêrên referansî hatiye kirin ku li jorê bi hurgili behsa wê hate kirin.

⁶ Li jêrê wê bi berfirehê behsa van kirîteran were kirin.

c. Benda Cudabûyîna Zayendê

Di gelek zimanên xwedîzayend de navdêrên jîndarên biçûk wek “dergûş” û “heywanên biçûk” muemela zayendî ya navdêrên din yê jîndar nabînin. Mesela di zimanê Zandeyê de, navdêrên mêran nîşan didin nêr û yê jinan nîşan didin jî mê têne îşaretkirin. Lê ji bo zarokan wê zayendê bi kar tînin ku ji bo zayenda heywanan tê bikaranîn (Corbett, 1991: 14-15). Gelo heta çendsalîyê zayenda navdêrên însanên biçûk û heta çiqas mezintîyê zayenda navdêrên heywanên biçûk di nav senifên însan û heywanên mezin de nayê senifandin? Bersiva vê pirsê li gor civatan diguhere. Ji bo vê benda dîyarbûna zayenda navdêrên jîndar bêjeya “benda cudabûyîna zayendê” (threshold sex-differentiality) tê bikaranîn.

Ji bo “benda cudabûyîna zayendê” dibe ku ji Almanî jî mînak bê dayîn. Mesela, bêjeya ‘Mädchen’(Keçik) her çiqas navdêreke jîndarên mê be jî û divê zayenda wê mê be, lê zayenda wê notr e. Lê hin caran wek mê jî tê bikaranîn. Braun û Haig (2019: 2) vê rewşê bi faktora ‘emir ve terîf dikan. Yanê eger “Madchen” (Keçik) ji bo keçikên bi emir biçûk were bikaranîn wek notr û ji bo keçikên mezin were bikaranîn wek mê tê bikaranîn.

Di Kurmancî de “benda cudabûyîna zayendê” heye. Ev bend hem di navdêrên însanan de hem jî yê heywanan de heye. Ji bo navdêrên însanan bêjeya “dergûş” dikare wek mînak were dayîn. Di kilama Şakiro ya bi navê “Ferzende Beg” de ji bo vê rewşê mînak heye,

232

Asyayê digot Besrayê dardayê *dergûşa* milê te *lawîn* e
Tu bi destê *Elfesya* bigrê ji navê derkeve here. (Yildiz û
Taşkin, 2018: 72; Şakiro, Ferzende Beg: 4.38-4.41)

Di vê dere de her çiqas “dergûş” *lawîn* yanê kurik be jî lê “dergûş” wek mê hatîye kişandin. Dîsa navê *dergûşê* “*Elfesya*”ye ku ev nav navê mêran e.

Hin navdêr hem ji hêla leksîkî ve hem jî ji hêla rêkkestina zayendî ve her çiqas di nav sînorên zayendekê de bin jî dikarin bi firehbûna meneyê ve ji bo zayenda din jî bêne bikaranîn. Her çiqas di Kurmancîya standart de ev rewş tine be jî, bi taybetî di devoka Bohtan⁷ de mînakeke bi vî awayî heye. Mesela, bavek dikare ji keça xwe re bêje “kurê min”. Di vê derê de bêjeya kur hem ji hêla leksîkî ve û hem jî ji hêla rêkkestinê ve nêr e lê kesa refere dike mê ye. Sebebê vê bi me berfirehbûna me’neya bêjeya nêr a “kur” ber bi bêjeya cotzayend “ewlad” ve ye. Lê wextê me’ne fireh bûye, zayenda bêjeyê neguherîye.

Dibe ku *benda cudabûyîna zayendê* ne tenê ji bo navdêrên însanan lê ji bo navdêrên heywanan jî wek krîterek derkeve pêşberî me. Bedir Han û Lescot (2005: 65) wiha dibêjin; gelek navdêrên heywanan wek nêr û mê têne senifandin. Mesela “rovî” û “şêr” nêr lê “kew” û “qijik” mê ne. Di dîyarkirina

⁷ Li gor axêverê Behdînî Şehmûz Kurt di devoka Behdînî de jî ev rewş heye.

zayenda navdêrên hewanan de biçûkbûn û mezinbûn jî krîterek e. Krîterên heywanên mezin li jorê hate behskirin, Heywanên biçûk jî lewra îşaretên derbarê zayenda wan ya bîyolojîk kêr in, yanê ji şiklê wan nêrîtî an jî mêyîtîya wan nayê fêmkirin loma jî heywanên ji aliyê girseya xwe ve biçûk in bi piranî mê têne qebûlkirin. Lê di vê xususê de tiştê heye ku divê bête zanîn, hin heywanên biçûk jî ber hin krîterên din dikarin têkevîne nav senifa navdêra nêr. Di vê rewşê de krîtera serêkvebûna (overlapping) dibe sebeb ku ev navdêr nêr bêne qebûlkirin. Mesela, “mişk” her çiqas mê be jî “mişkê kor” wek nêr tê qebûlkirin. Lewra, “mişkê kor” heywaneke zerardar e û lewra tiştên xeternak nêr in, loma jî ew nêr têne qebûlkirin.

2.1.2. Dîyarkirina Zayenda Navdêrên Nejdîndaran

Di zimanên xwedîzayend de pêvajoya dîyarkirina zayenda navdêrên nejdîndaran li gor navdêrên jîndaran zehmettir e. Her wekî lêkolînerên wek Haig (2000: 11), Haig û Öpengin (2014: 60-61) û Blau û Barak (1999: 31) gotine dîyarkirina zayenda navdêrên nejdîndaran di Kurmancî de pêvajoyeke tevlihev e. Li gor wan zayenda gelek navdêrên nejdîndaran yê Kurmancî li gor sîstematîkekê nikare were dîyarkirin.

Xebatên li ser dîyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de bi piranî li ser navdêrên jîndaran hatine çêkirin. Xebateke ji xebatên herî girîng û ya ewil ya li ser dîyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de xebata Emir Djaledet Bedir Khan û Roger Lescot ya bi navê “Grammaire Kurde (Dialecte Kurdmanji)” ya di sala 1971an de çapbûyî ye. Di vê xebatê de hem li ser dîyarkirina zayenda navdêrên jîndaran û hem jî li ser yê nejdîndaran sekinîye. Dîsa, Kurd (2011) bi awayeke berfireh lê ne bi awayeke sîstematîk li ser vê mijarê sekinîye.

Di vê beşê de wê krîterên dîyarkirina zayenda navdêrên nejdîndaran yê di zimanên dinde hatî qebûlkirin bo Kurmancî jî bê tetbîqkirin. Ev krîter li bin heft serenavan kom bûne.

1. **Hişkahi û Bihêzbûn:** Hişkahi û bihêzbûn di zimanan de krîtereke dîyarkirina zayenda navdêran e. Mesela di zimanê Objîbwayê de ev krîtereke gelek girîng e. Dîsa ji hêz û hişkahiye çî tê fêmkirin ew jî girîng e (Corbett, 1991: 21). Ev fêmkirin li gor nêrîna heyatê ya wê civatê diguhere. Di Kurmancî de jî ev krîtereke girîng e. Navdêrên hişk û bihêz nêr in û yê nerm û bêhêz mê ne. Mesela, *kevîr, zinar, demîr, çîya, hestî, şêr*, hwd.” navdêrên hişk û bihêz in lewra jî nêr in lê *xwelî, hirî, çemûr, ax, xezal*, hwd. jî navdêrên nerm û bêhêz in loma jî mê ne.
2. **Tiştên Erênî (Tiştên Bifayde):** Di Kurmancî de tiştên li gor civata Kurmancan wek erênî têne dîtin nêr û yê neyînî têne dîtin jî mê ne. Mesela, berhemên ji heywanan têne destxistin wek tiştên erênî dikarin bêne terîfkirin. Wek *mînak, şîr, mast, rûn, dew, to, penêr, goşt* hwd. Ji bo tiştên

neyînî jî tiştên neyînî yên ji heywanan dertên dikarin wek mînak bêne dayîn; mesela, *rêx, bişgul, mîz*, hwd. Eger were pirsin, “gû” navdêreke neyînî ye lê çima nêr e? Bersiva wê bi krîtera “serêkvebûn”ê (overlapping) ve dikare were vegotin. Ev bêje her çiqas tişteke neyînî be jî di Kurmancî de bi piranî ji bo sixêfan tê bikaranîn. Ev rewş jî meneyeke hêzdarîyê li vê bêjeyê zêde dike ku li jorê hate gotin navdêrên hêzdar nêr in. Di encama serêkvebûna van herdu krîteran de krîtera duyem ya hêzdarbûyînê li ser ketiye. Loma jî wek nêr hatiye qebûlkin.

3. **Bilindahî:** Tiştên bilind û mezin di Kurmancî de nêr û tiştên çal û biçûk mê ne (Bedir Han û Lescot, 2005). Mesela, *çîya, zozan, kaş*, hwd. mezin û bilind in loma jî nêr in û *deşt, çal, newal, herq, morîstang*, hwd. jî çal, rast û biçûk in loma jî mê ne.
4. **Perçe û Tevahî:** Têkilîya perçe û tevahîyê di gelek zimanan de xwe wek krîtereke dîyarkirina zayendê nîşan dide. Mesela di Almanî de navdêrên navên gruban nîşan didin dibin notr û navdêrên di nav wê grubê de ne mê ne. Wek mînak, “Instrument” (enstiruman) notr e lê “guitarre” (gîtar) mê ye. Dîsa, “Obst” (Meywe) notr e lê “Apfel” (sêv) mê ye (Corbett, 1991: 84). Ev rewş di Kurmancî de jî heye. Navdêrên navê grubê nîşan didin nêr in lê navdêrên endamên an jî perçeyên vê grubê ne, ew jî mê ne. Mesela, bêjeya “wext” nêr e lê bêjeyên “*roj, şev, esir, sibe, duşem, payîz, zivistan, sal*”, hwd. ku perçeyên gruba “wext” ne ew jî mê ne.⁸ Dîsa, bêjeya “bajar” nêr e lê endamên vê grubê yên wek “Dîyarbekir, Mûş, hwd.” mê ne. Dîsa “welat” nêr e lê “Kurdistan, Tirkîye, Almanya, Iraq, hwd.” mê ne. Malbata gîyayan jî dikeve nav vê grubê. Jina Kurd (2001) dibêje; “Gîya jî malbatek heye, û gîha bi xwe serokê wê malbatê ye, zayenda gîyê nêr e. Lê gîyagelaşên mirov an ajel wan dixwin, zayenda wan mê hatiye; vê tuzikê, vê pûngê, vê sebanixê, ...”.
5. **Xeternaktî:** Di Kurmancî de navdêrên xeternak nêr in. Her wekî li jor behsa wê hatibû kirin hin navdêrên heywanan li gor krîterên navdêrên nejdîndar tene dîyarkirin. Mesela, “mişk” her çiqas biçûk be jî çima “mişkê kor” tişteke xeternak e ji bo çandînyê loma jî wek nêr hatiye senifandin. Dîsa, “mêş” mê ye lê çima “moz” xeternak e wek nêr hatiye senifandin. “Cin”, “şeytan” çima tiştên xeternak û xirab in loma jî wek nêr hatine senifandin. Ev rewş di zimanên Ojibwa û Dyirbal de jî heye (Corbett, 1991: 24-25).
6. **Bêjeyên Dînî û Mîtolojîk:** Bêjeyên mitolojîk di civatê de li gor rola hilgirtîye ser xwe tê senifandin (Corbett, 1991: 16). Ev rewş di Kurmancî

⁸ Di hin devokan de hin caran bêjeya “wext” an jî hem me’neyên wî “dem” “zeman” wek mê jî dikarin werin bikaranîn. Sedemê vê ew e ku “wext” û hem me’neyên wî eger bi me’neya gelenperî de were bikaranîn wek nêr tê bikaranîn lê eger di me’neyeke taybet de were bikaranîn wek mê tê bikaranîn. Mesela, “wextê wê derbas bûye” di vir de wext ne dîyar e loma nêr e lê “wexta tu hatî em çûn” di vê derê de jî wext dîyar e.

de jî heye. Mesela, *Xwedê, pêxember, reb, ruh, qelb*, hwd. nêr in û *merhemet, riza*, hwd. jî mê ne.

7. **Têkilîya Tasawurî:** Li gor vê krîterê eger navdêrek bi navdêreke din re di nav têkilîyeke bihêz de be wê gavê zayenda wê navdêrê distîne. Di Kurmancî de jî ev krîter heye. Mesela, kincên ku însan li xwe dikin çima bi însana re eleqedar in loma jî nêr in, *wek, kinc, pantolon, şal, îşlik, atlêt, kîlot*, hwd. Di vê mînakê de her çiqas krîtera perçe tevahî hebe jî, yanê kinc wek navê grubê û nêr, û endamên vê grubê *wek cakêt, îşlik, atlêt*, hwd. jî wek mê divê were senifandin jî, lê ji ber krîtera serêkvebûnê krîtera têkilîya tasawurî ji ya perçe tevahî girantir hatiye. Dîsa bêjeya “şar/şarpe” çima bi jinan re ji hêla tasawurî ve di nav têkilîyeke zexm de ye loma jî mê ye. An na ew jî wek cureyên din yê kincan divê nêr biba.

Diyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de bi giranî bi krîterên me'neyî ve tene kirin. Ji bo vê jî pêşî navdêr li bin du beşan tene senifandin; navdêrên jîndaran û yê nejîndaran. Navdêrên jîndar wek yê nêr, mê û yê cotzayend tene senifandin. Navdêrên nejîndaran jî wek nêr û mê tene senifandin. Yê nêr li gor krîterên pozîtîf; yê mê li gor krîterên pozîtîf û li gor krîtera bermayîyên me'neyî ve yê din ve tene senifandin. Eger di tabloyekê de ev sîstem bê dayîn wê wiha be;

Tablo 2: Di Kurmancî de Sîstema Diyarkirina Zayenda Navdêran bi awayekî Me'neyî ve

Navdêrên Jîndaran						Navdêrên Nejîndaran		
Nêr		Cotzayend		Mê		Nêr	Mê	
Însan	Neînsan	Însan	Neînsan	Însan	Neînsan	Krîterên Pozîtîf	Krîterên Pozîtîf	Bermayîyên Me'neyî
Sinan, xalo, bira, ...	Beran, dîk, nêreke r, ...	Heval, doxor, seyda, ...	Gur, ker, kew, ...	Elif, xaltî, xwişk, ...	Mih, Mirîşk, manker, ...	çîya, penêr, dest, ...	deşt, ax, mêş, ...	radyo, înternet, organîzasyon, ...

Wextê ev krîterên li jorê li navdêrekê bêne tetbîqkirin û dîsa jî zayenda navdêrê bi awayeke rast dernekete pêşberî me, wê çaxê yan ev navdêr bi awayeke morfolojîk tê diyarkirin an jî di dewreke dîrokê ya nedîyar de wê navdêrê zayenda xwe ji ber hin sedemên nayên zanîn guherandiye.

2.2. Sîstema Morfolojîk ya Dîyarkirina Zayenda Navdêran

Di dîyarkirina zayenda navdêran de li pey taybetîyên me'neyî yên navdêran, rêya duyem ya dîyarkirina zayenda navdêran taybetîyên şiklî yên navdêran e. Ev jî li bin du serenavan tê nirxandin; taybetîyên morfolojîk û yên fonolojîk. Taybetîyên fonolojîk di dîyarkirina zayenda navdêran Kurmancî de xwedîyê tu bandorê nînin (Haig û Öpengin, 2014a: 4). Loma jî wê tenê li ser taybetîyên morfolojîk bê sekinîn.

Sîstema morfolojîk her wext bi sîstema semantîk ve eleqedar e. Mesela, di gelek zimanan de , me'na biçûkkirinê wextê li bêjeyekî tê zêdekirin, ev xwe di qada morfolojîk de jî nîşan dide. Di Kurmancî de jî sîstema morfolojîk di sê cihan de li ser dîyarkirina zayendan bandordar e. (1) wextê navdêrekê bi paşgira {-î} / {-tî} / {-anî} / {-ahî} ve me'neya razberîyê bi dest dixê; (2) wextê lêker dibine navdêr û (3) wextê navdêr paşgirên biçûkkirinê hildidin. Di van her sê rewşan de jî navdêr di nav senifa zayenda mê de cih digirin (Haig û Öpengin, 2014a: 5; Bedir Han û Lescot, 2005: 68).

Mînak ji bo kirîtera ewil (1); *mêr-anî-ya te, kur-tî-ya wî, xirab-î-ya wan, egîd-î-ya wî kirî, ...* hwd. Qismek ji van navdêran her çiqas navdêrên nêr bin jî çima paşgira {-î} / {-tî} yê girtine, loma jî bûne mê.

Mînak ji bo kirîtera duyem (2); *hatin-a te, birin-a te, çûyîn-a te, ...* hwd. Ev navdêr ji lêkeran hatine çêkirin û hemû navdêrên ji lêkeran hatî çêkirin mê ne.

Ji bo kirîtera sêyem (3) divê pêşî paşgirên biçûkkirinê yên Kurmancî bêne zanîn; {-ik}: *mêr-ik, jin-ik, berx-ik, zar-ok...* hwd. Di vê derê divê ev were gotin ku navdêrên bi awayekî leksîkî nêr in her çiqas paşgira biçûkkirinê bigirin jî dîsa nêr dimînin; *wek, mêrik, kurik, ...*

{-îvk}, {-îfk} / {-îşk}: *gul-îfk, germ-işk, ...* hwd.

{-o}, {-ok}, {-oke}: *mirov-ok, axa-yok, ...* hwd.

{-olek}, {-olik}: *gul-olik, çinç-olik, ...* hwd.

{-or}: *gul-or, ...* hwd.

{-onek}: *tirs-onek, (Bedir Han ve Lescot, 2005: 289).* Di vê derê de ev navdêr dikare refereyê herdu zayendan bike. Loma jî divê bi krîterên navdêrên cotzayend ve zayenda wê were dîyarkirin.

2.3. Sîstema Dîyarkirina Navdêrên Qerzbûyî

Li ser sîstema dîyarkirina navdêrên qerzbûyî gelek hipotez hene. Lê gelek ji van hîpotezan li ser bingehên saxlem nehatine danîn. Sîstema herî rehet û bi bingeh ew e ku wextê navdêrekê ji zimanekî din tê qerzkirin, li gor sîstema zayendê ya zimanê qerzhildayî zayenda xwe digire (Corbett, 1991: 71). Mesela, her çiqas bêjeya "hubr"ê di Erebi de nêr be jî di Kurmancî de mê ye. Dîsa bêjeya "şîmendîfer" di Fransîzî de her çiqas nêr be jî di Kurmancî de mê ye. Nexwe

dikare were gotin ku zayenda navdêrên qerzbûyî li gor sîtema dîyarkirina zayenda zimanê qerzhildayî dîyar dibe.

Mijareke din ya di sîstema dîyarkirina zayenda navdêrên qerzbûyî de mijara analojîya semantîk (semantic analogy) e. Yanê hin caran jî zimanên din hin bêje qerzdibin lê ev bêje di zimanên qerzhildayî de hene (Corbett, 1991: 75). Mesela, “rûn, kum û derî” bêjeyên xwerû Kurmancî ne. Lê di hin devokên Kurmancî de di ber van bejeyan de wergerên wan yên Tirkî yên “yax, şepqe, û qapî” jî têne bikaranîn. Ev bêje çima di Kurmancî de nêr in loma jî wergerên wan yên Tirkî jî wek nêr hatine senifandin.

Her çiqas sîstema zimanê qerzhildayî zayenda navdêra qerzbûyî dîyar bike jî, hin caran navdêra qerzbûyî zayenda xwe ya zimanê qerzdayî diparêze. Mesela, bêjeya Fransîzî ya “cache-nez” ya nêr wek “kaşne” derbasê Rûsî bûye. Li gor sîstema dîyarkirina zayenda navdêran di Rusî de divê ev navdêr notr ba, lê ev navdêr di sed sala nozdehemîn de di Rûsî de wek nêr dihate bikaranîn. Sebebê vê jî li gor Thomas (1938: 169) zivirîna kodan (code-switching) e. Ev rewş di gelek civatên cotzimanî de heye (Corbett, 1991: 80). Gelo ev rewş dibe ku di Kurmancîya civatên Kurmancan yên axêverên hem Erebi hem jî Kurmancî de hebe. Lewra di Erebi de jî zayenda navdêran heye. Lê lewra Kurmancên Tirkîyê, Tirkî wek zimanê duyem bikar tînin ku di Tirkî de zayenda navdêran tuneye, loma jî em nikarin behsa rewşeke wiha ji bo civata Kurmancên Tirkîyê bikin. Ev xebateke berfirehtir dixwaze, loma jî dervayê sînore vê gotarê ye.

2.4. Sîstema Dîyarkirina Zayenda Navdêrên Pirjimar Kêşandî

Senifandina navdêran di Kurmancîya Standart de tenê wextê navdêr bi awayeke yekjimar têne kişandin dertê meydanê. Lê navdêr wextê bi awayeke pirjimar têne kişandin, maruzê tu senifanidinekê nabin. Lê di hin zimanan de wextê navdêr bi awayeke pirjimar têne kişandin maruzê senifanidê dibin. Ev rewş di Erebi de heye. Navdêrên Erebi bi awayeke cotjimar û pirjimar dibine pirjimar. Mesela eger bêjeye “معلم muellim” (mamoste) ya nêr û bêjeya “معلمه muellime” (mamoste) ya mê bi awayeke cotjimar û pirjimar werin kişandin wê wiha be (Hamdelsayed, MA û Atwell, 2016);

(1) “معلم muellim” (mamoste) (Nêr)

Yekjimar	Mamoste (Nêr)	معلم	muellim
Cotjimar	Du mamoste (Nêr)	معلمين / معلمان	Muellimîn/muelliman
Pirjimar	Mamoste (pirjimar) (Nêr)	معلمين / معلمون	Muellimîn/muellimûn

(2) “معلمه muellime” (mamoste) (mê)

Yekjimar	Mamoste (mê)	معلمه	Muellime
Cotjimar	Du mamoste (mê)	معلمتان	Muellimetan
Pirjimar	Mamoste (pirjimar) (mê)	معلمات	Muellimat

Her wekî ji vê mînakê jî tê dîtin, di hin zimanên dunyayê de wextê navdêr bi awayeke pirjimar têne kişandin dikarin li gor zayenda navdêrê cuda werine kişandin.

Di devokeke Kurmancî ya Qafqasyayê⁹ de navdêr wextê pirjimar têne kişandin jî marûzê senifandineke cuda dibin. Her wekî li jorê jî behsa wê hate kirin, navdêr ne tenê li gor zayenda xwe ya bîyolojîk lê li gor hin krîterên wek, însan-neînsan, jîndar-nejîndar, ... hwd. jî dikarin marûzê senifandinan bibin. Di vê devoka behskirî de wextê navdêr di nav avanîya îzafeyê de bi awayeke pirjimar têne kêşandin, li gor însanbûn û neînsanbûnê paşgirên cuda digirin. Navdêrên însanan û endamên laşê însanan pagira {-ên} dîstînin û navdêrên neînsanan jî paşgira {-êd}ê distînin.

Berîya mînakên vê bêne dayîn, divê behsa paşgirên pirjimarîyê yên Farisî bê kirin ku hema bêje wek hev e li gel senifandina li paragrafa jorîn de behsa wê hatiye kirin. Wextê navdêr di Farisî de bi awayekî pirjimar têne kişandin, paşgirên {-ha} û {-an}ê distînin. Paşgira {-ha}yê dibe ku li pey hemû navdêran bê bikaranîn. Lê paşgira {-an}ê li pey navdêrên însanan wek “doxter-an” (keç. Pirjimar), “nivîsendeg-an” (nivîskar. Pirjimar); pey navdêrên heywanên mezin wek “esp-an” (hesp. Pirjimar); pey endamên laşê însanan wek “leb-an” (lêv. Pirjimar), “çeşm-an” (çav. Pirjimar) û pey hin navdêrên din yên edetî wek “soxen-an” (gotin. Pirjimar), “axtar-an” “setereg-an” (strêk. Pirjimar) tê bikaranîn (Perry, 2007: 980).

Cudahîya paşgirên pirjimar yên di Farisî de, nîşan dide ku di zimanên Îranî de senifandineke din ya li ser însanbûn û neînsanbûnê hatiye avakirin heye. Mînakên vê senifandinê di Kurmancî de jî heye ku mînakên ji Pirtûka Emerîkê Serdar ya bi navê “Êdî Dereng Bû” bi vî awayî ne;

Mînakên paşgira {-ên}ê ku pey navdêrên însanan, endamên laşê însanan tê bikaranîn:

çavên te (r. 147), *çogên* xwe û *lingên* xwe (r. 193), *lingên* min (r. 211), *neferên* malê (r. 154), çend *lawikên* me (r. 155), *birayên* hev (r. 156), *zarên* wî (r. 159), *nasên* wî yên nezîk (r. 160), bi *merivên* kesîb re (r. 160), ew her sê *cîranên* me (r. 161), rehet li *çuyîyên* we be (r. 188), *gundîyên* me (r. 191), *zarên* xwe (r. 193), çî qas *merivên* şêher î zane (r. 195), *xapxapokên* wisa (refereyê însanên xerîb

⁹ Di vê beşê de wê ji bo vê devokê ji pirtûka Emerîkê Serdar ya bi navê “Êdî Dereng Bû” mînak bêne dayîn.

dike) (r. 195), ji *zarên* xwe (r. 206), çend *kulfetên* cîran (r. 209), *pêşîyên* min (r. 213).

Her wekî ji van mînakên jî tê dîtin, navdêrên însanan û navdêrên endamên laşê însanan di nav avanîya îzafeyê de bi awayekî pirjimar hatine kişandin û paşgira {-ên}ê standine.

1. Mînakên paşgira {-êd}ê ya ji bo navdêrên neînsanan tê bikaranîn.

şîêrêd xwe (kendi şîirleri) (r. 147), *destlihevixistinêd* haziran (r. 148), di *salêd* 30î de, pakêteke *şîêrêd* Etar î teze (r. 150), *qanûnêd* nivîsarî (r. 152), *poemêd* Etarê Şero yî tezenivîsî (r. 155), *efîrandînêd* wî (r. 155), *fîkrêd* cure bi cure (r. 155), ev *bîranînêd* biçûk (r. 157), *mecalêd* vekirina wan (r. 159), tu gilî û *gotinêd* mayîn (r. 164), *tekerêd* wan, *tekerêd* pêşîn (r. 166), *îzbatîyêd* konkrêt (r. 175), *qewimandinêd* bûyî (r. 182), qise û *mijûlîyêd* xweş (r. 182), *salêd* axirîyê, *rojêd* zarotiya min (r. 207), di nava *bîranînêd* min de (r. 209).

Her wekî ji mînakên jorîn jî tê dîtin navdêrên neînsanan paşgira {-êd}ê ve di nav avanîya îzafeyê de bi awayekî pirjimar hatine kêşandin.

Her çiqas ev senifandina me behskirî hebe jî di hin cihan de ev krîter hatiye binpêkirin wek; di nava *kaxezên* min î nivîsar de (r. 153), te çi anîye serê *şîêrên* min (r. 149), çend *gilîyên* tûj (r. 156), çiqas *hereketên* min (r. 156), çend dest *kincên* zaran î teze (r. 163), çend *melumanîyên* di der heqa kuştî û *tekerên* avtomaşîne de (r. 159), vê gavê *pirsên* min tune ne (r. 162), li ser van *xeberên* xwe yî axirîyî (r. 166), Van *gilîyên* han (r. 182), *şevên* payîzan û zivistanan î dirêj (r. 182), *dewetên* gundê me (r. 211).

Bêjeyên jorîn her çiqas neîsan in û divê bi paşgira {-êd}ê ve bibine pirjimar jî, ew bi paşgira {-ên}ê ve bûne pirjimar. Ji bo van îstîsnayan em dikarin vê bêjin; di serî de, her wekî li jorê jî hate dîtin bêjeya Farisî ya (soxen-an) (gotin. Pirjimar) di nav gruba navdêrên însanan de cih gitibû. Wextê em li van îstîsnayên jorê dinihêrin em dibînin ku piranîya van bêjeyan bi gotinê ve eleqedar in; me'lumanî, pirs, xeber, gilî. Dîsa, her wekî li jor hatiye behskirin, hin krîterên dîyarkirina zayenda navdêran dibe ku bibe sebep grubên zayendan berfireh bin an jî teng bin. Loma jî ev îstîsna dikarin werin tolerekirin.

Çawa ji gruba {-ed}ê hin navdêr derbasî nav gruba {-an}ê bûne, her wekî wê rewşa dijber jî pêk hatiye. Mesela, “di nav civateke sêksîya *nivîskarêd* Kurdan de (r. 155), ez ew qasî ji *zarêd* xwe hez dikim (r. 206).” Ev îstîsna jî her çiqas zêde nebin jî dîsa bi firehbûn û tengbûna senifa zayendê ve dikare were terîfkin.

Encam

Sîstema dîyarkirina zayenda navdêran di hin zimanan de gelek zehmet e lê di hinekên din de nisbeten kêmtir kompleks e. Kurdîya Kurmancî ji wan zimanên

xwedîyê zayenda gramatîk e. Di vê xebatê de li ser sîstema dîyarkirina zayenda navdêran hatîye sekinîn û hatîye îddîa kirin ku bi vê sîstemê ve zayenda hemû navdêrên Kurmancî bi awayeke mantiqî dikarin bêne dîyarkirin. Yanê bêjeya “mase” çima mê ye û bêjeya “ling” çima nêr e, bi vê sîstemê bersiva van pirsan hatîye dayîn. Dîsa di vê xebatê de li ser zayenda navdêrên bi awayekî pirjimar kêşandî hatîye sekinîn û di devokeke Kurmancî ya Qafqasyayê de senifandineke li ser însanbûn û neînsanbûnê avabûyî hatîye tespîtkirin.

Her çiqas hin xebat li ser sîstema dîyarkirina zayenda navdêran di Kurmancî de hatibin kirin jî hin ji wan ne sîstematîk in û hin ji wan jî tenê li ser sîstema zayenda navdêrên jîndaran sekinîne. Bi taybetî sîstema zayenda navdêrên nejiandar ji hêla gelek nivîskarên ve wek mijareke tevlihev hatîye dîtin. Di vê xebatê de, bi rêberîya xebata Corbett (1991) ya bi navê “Gender” ve krîterên ji bo sîstemên dîyarkirina zayenda navdêran yê zimanên dunyayê yê xwedîzayend ji bo Kurmancî jî hatîye tathîqkirin. Di encamê de sîstemeke bi rêk û pêk hatîye destxistin ku ev sîstem armaca vê xebatê bû.

Ev sîstema hatî behskirin dibe ku ji hin aliyên xwe ve kêm be an jî hin xeletî di nav de hebin. Bi taybetî senifandina navdêran bi wayeke pirjimar kêşandî mijareke nû ye ku li lîteratura xebatên Kurdolojîyê zêde bûye. Loma jî pêdivî her cure xebatan heye ku li ser vê mijarê ve eleqedar ku kêmasîyên vê xebatê nîşan didin an jî tiştên nû li vê mijarê zêde dikin. Dîsa, hemû bêjeyên zimanê Kurdî yek û yek nehatine analîzkirin lê sîstem pêşî hatîye dayîn û paşê ziman di nav wê sîstemê de hatîye bicîhkirin. Dibe ku ev wek problemeke metodolojîk were dîtin lê bi me ev sîstema han eger bi awayeke rêk û pêk were fêmkirin û were tathîqkirin bo navdêrên Kurmancî, wê were dîtin ku ji bo dîyarkirina zayenda navdêran sîstemeke gelek bibandor e. Wek dawî dikare were gotin ku divê konseptê dunyayî ya axêverên Kurdîya Kurmancî were zanîn. Xebateke kûrtir ya ku bêjeyan hemû analîz dike wê hem fêmkirina konseptê dunyayî ya Kurdîya Kurmancî derxe meydanê hem jî wê hêza vê sîstema hatî pêxistin nîşan bide.

Çavkanî

- Adak, A. û yê din. (2016). *Fêrkera Kurdî (Asta Destpêkê)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Akin, S. (2005). *Têkçûna Zayendê di Zaravayê Kurmancî de*. Dinav Gotarên Konferansa li ser Zimanê Kurdî. İstanbul: Weşanên Înstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Bedir Han, C. û Lescot, R. (2004). *Kürtçe Gramer*. (Paris Kürt Enstitüsü Gözetiminde Türkçeye Çevirilmiştir.) İstanbul: Avesta Yayınları.
- Bingöl, İ. (2019). *Zazaca Ders Notları 1*. (Yayımlanmamış Ders Notları).
- Braun, F. & Haig, G. (2019). *When are German 'Girls' Feminine? How the Semantics of Age Influences the Grammar of Gender Agreement*.

- Bieswanger, Markus, Motschenbacher, Heiko & S. Mühleisen (Ed.). *Di nav Language in its socio-cultural context: New explorations in global, medial and gendered uses.* (1-12). Tübingen: Narr.
- Corbett, G. (1991). *Gender.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Ekici, D. (2007). *Kurmanji Kurdish Reader.* Hyattsville (USA): Dunwoody Press.
- Gruba Xebate ya Vateyî. (2013). *Ferheng/Sözlük (Türkçe-Kirmanca / Kirmanckî-Tirkî).* İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Haig, G. (2000). *The Gender System in the Kurdish Language: Structural and Sociolinguistic Aspects.* Musweddeyeke ji komxebata Kurdish Gender Studies ya li Katzowê û ji xebata di navbera dîrokên 23-25.09.2000 hatî kirin. Ev gotar bi Almanî; Haig, G. (2004). *Das Genussystem in der kurdischen Sprache: strukturelle und soziolinguistische Aspekte.* Hajo, S. Borck, C., Savelsberg, E. & D. Şukriye (Ed.). *di nav Gender in Kurdistan und der Diaspora* (33-58). Münster: Lit.
- Haig, G. & Öpengin, E. (2014a). *Gender in Kurdish: Structural and Socio-cultural Dimensions.* Hellinger, M. & H. Motschenbacher (Ed.). *Di nav Gender Across Languages* Sayı. IV, (247-276). John Benjamin.
- Haig, G. & Öpengin, E. (2014b). *Regional Variation in Kurmanji: A Preliminary Classification of Dialects.* *Di nav The Journal of Kurdish Studies* S. 2, No. 2, (143-176).
- Haig, G. & Öpengin, E. (2014c). *Kurdish: a Critical Rresearch Overview.* *Di nav The Journal of Kurdish Studies*, j. 2, No. 2, r. (99-122).
- Hamdelsayed. û Atwell. (2016). *Using Arabic Numbers (Singular, Dual, and Plurals) Patterns To Enhance Question Answering System Results.* *Di nav IMAN'2016 4th International Conference on Islamic Applications in Computer Science and Technologies* (20-22 Dec 2016). Dîroka Gihîştinê: 05.04.2019, (http://eprints.whiterose.ac.uk/112954/1/a_dany16iman.pdf)
- Hoffmann, K. (2012). *Avestan Language i-iii.* *Di nav Encyclopædia Iranica*, III/1. (47-62). Dîroka Gihîştinê (03.04.2019), <http://www.iranicaonline.org/articles/avestan-language>
- Kerim, A. H. (2019). *Di Zimanê Kurdî de Zayendê Bizavdar (Mobîl).* Dîroka Gihîştinê: 11.03.2019, <http://dirokakurdistan.com/krd/wp-content/uploads/2018/11/Zayenda-mobil.pdf>
- Komxebata Kurmancîyê. (2016). *Rêbera Rastnivîsînê.* Dîyarbekir: Weqfa Mezopotamyayê.
- Kurd, K. (2011). *Zayenda Mê û Nêr (Masculine and Feminine Genders in Kurdish Grammar).* Berlin: Free University of Berlin Publishers.
- MacKenzie, D.N. (1954). *Gender in Kurdish.* *Di nav Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16/3 (528-541). London: University of London.

- Malmîsanij, M. (2015). Kurmanca ile Karşılaştırmalı Kirmanca (Zazaca) Dilbilgisi. Vate Yayınevi: İstanbul.
- McConnell-Ginet, S. (2011). Gender and Its Relation to Sex: The myth of 'Natural' Gender. Corbett, G. G. & De Gruyter. (Ed.). Di nav The Expression of Gender. Dîroka Gihîştinê: 04.02.2019 <http://ebookcentral.proquest.com/lib/ub-bamberg/detail.action?docID=1121623>.
- Perry, R. J. (2007). Persian Morphology. Alan S. Kaye (ed) di nav Morphologies of Asia and Africa, Eisenbrauns. Dîroka Gihîştinê: 20.03.2020. https://www.academia.edu/42846867/Persian_Morphology
- Sadinî, M.X. (2011). Feqîyê Teyran (Jîyan, Berhem û Helbestên Wî). İstanbul: Weşanên Nûbiharê.
- Samûr, A. (2012). Kurdîya Kurmancî. Stenbol: Weşanên Nûbiharê.
- Serdar, E. (2015). Êdî Dereng Bû. Diyarbakır: Weşanên Lisê.
- Şakiro. Ferzende Beg. Dîroka Gihîştinê: 11.10.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=IldTfTPr3Uw>
- Şakiro. Sînem. Dîroka Gihîştinê: 01.09.2018 <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=IWgyAPA6dJU>
- Tan, S. (2015). Rêzimana Kurmancî. (3.Baskı). Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Taş, Ç. (2013). Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî. İstanbul: Weşanên Dîwanê.
- Tîrêj, S. (2014). Dîwan (Xelat – Zozan – Cûdî). Remezan Alan (Redeksiyon). İstanbul: Peywend.
- Yildiz A. û Taşkin H. (2018) Şakiro (Kewê Ribat). İstanbul: Weşanên Nûbiharê.

<https://doi.org/10.35859/jms.2020.768958>

رەسوول مەستی (1908-1823)

ژیان و بەرهمی لە نەرشیفی عوسمانیدا

RESUL MESTÎ (1823-1908) JIYAN Û BERHEMÎ LE ARŞÎVÎ OSMANÎ DA

Hemîn OMAR AHMAD¹

پوخته

لە نێو میژووی ئەدەبیاتی کوردیدا هێشتا زۆر نووسەر و شاعیر هەن، تەنیا ناو و شتیکی ئەوتۆ سەبارەت بە ژیان و بەرهمەکانیان دەست ناکەوێ. ئەم لیکۆلینە بە سایەیی گەران لەنێو نەرشیفی عوسمانیدا، تیشک دەخاتە سەر چەند لایەنیکی ژیانێی رەسوول مەستی ی ئەدیب، پەرور دەکار، زانا و فیزیاناسی کورد، تێیدا بۆ جاری یەکەم بە زمانی کوردی چەند لایەنیکی تاریکی ژیانێی لەبەر سنیبەری بەلگەنامەکانی عوسمانی روون دەکاتەوە و لەگەڵ ئەوەشدا هەر لە رێی نەرشیف و سەرچاوەکانەوە، کتێبە چاپکراو و ونبووەکانی دەخاتە روو، هەروەها ئەزمونی شیعری و پەڕۆندی شیعری ئەم لەگەڵ شێخ رەزای تالەبانی و رۆلی وەک شاعیرێک لە رێی کۆکردنەوەی ئەو چەند شیعرییەکانی دەدات. وێرای ئەوەش لە هەوڵی داھێنەرانی زانستی و وێستگە جیاوازییەکانی ژیانێی لە بواری پەرور دە دەکوێتەوه و لەو رێگەیەوه میژووی پەرور دە لەنێو کۆمەڵگەی کوردیدا بە شێوەی نووسین وێنە دەگری.

وشەیی کلیلی: رەسوول مەستی، شیعری، فیزی، پەرور دە، بەلگەنامەیی عوسمانی

¹ Dr. Soran Üniversitesi / Soran /IKBY

Bingöl Üniversitesi Kürt Dil ve Edebiyatı Misafir Öğretim Üyesi

مامۆستای زانکۆی سۆران، هەولێر، مامۆستای میوان لە زانکۆی بینگۆل

ORCID: 0000-0003-1985-9512

E-Mail: hemin.ahmad@soran.edu.iq

Article Type/Makale Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Makale Geliş Tarihi: 15.08.2020 - Accepted / Makale Kabul Tarihi: 19.08.2020

Osmanli Arşiv Belgelerine Göre Resûl Mestî'nin (1823-1908) Hayati ve Eserleri

ÖZ

Kürt edebiyatı tarihinde birçok yazar ve şair halen birer isimden ibaret olup onların hayat ve eserlerine dair kayda değer bulgular elde edilememiştir. Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgelerinin incelenmesi sayesinde Kürt edebiyatçı, eğitimci, alim ve fizikçi Resûl Mestî'nin hayatının kimi yönlerine ışık tutulmuştur. Osmanlıca belgelere istinaden ilk defa onun hayatının karanlıkta kalan kimi yönleri aydınlığa kavuşturulmuş ve tümüyle belge ve kaynaklara bağlı kalınarak onun basılı ve kayıp eserleri gün yüzüne çıkarılmış ve benzer şekilde onun şiir denemeleri, Şeyh Rızâ Tâlabânî ile olan edebî münasebetleri ve derlenen birkaç şiiri vasıtasıyla bir şair olarak oynadığı rol gösterilmiştir. Öte yandan onun bilimsel mucitlik çabaları ve hayatının eğitim sahasını alakadar eden önemli aşamaları incelenmiş ve bu yolla Kürt toplumu içerisinde eğitim tarihinin ne suretle şekillendiği betimlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Resûl Mestî, Şiir, Fizik, Eğitim, Osmanlı Belgeleri.

Rasul Masti (1823-1908) His Life and Works in Ottoman Archives

ABSTRACT

In the history of Kurdish Literature, there are so many authors and writers who are still known by their names, that is, not so much information of their lives and works can be obtained. In this paper, based on the searches in Ottoman Archives, some aspects of Rasul Masti's life are described. Rasul Masti was a Kurdish tutor, educator, scientist, and physicist. The paper attempts to shed a light on his life and works relying on Ottoman Archive documents and references. Also, according to these references and documents, the paper demonstrates his published books and lost works. It also shows his poetic experience, his relation with the poet, Sheikh Razay Talabani through collecting some of his poems. Despite of all that, the paper studies his creative scientific efforts and various stages of his life in education, in this way, it depicts in writing style, the history of education in Kurdish society.

Keywords: Rasul Masti, Poetry, Physics, Education, Ottoman Documents

پێشەکی

لەنێو میژووی نووسراوی کوردیدا، چ میژووی روشنبیری بەگشتی یان میژووی ئەدەبیاتدا، هێشتا نووسەر و کەسایەتی کاریگەر هەن، تەنیا ناویان دیارە و شتیکی ئەوتویان لەبارەو نازانرێ. تەنانت لەو بەرھەمانە نووسبویانە، زۆر جار یان دیار نین، یانیش تەنیا ناوی هەندێ لە بەرھەمەکانیان تۆمار کراوە. لەنێو میژووی دەولەتی عوسمانیدا زۆر

كەسایەتی كورد پلەو پایەى كارگێرییان هەبوو و بەو ھۆیەو بەشێك لە ژیان و بەرھەم و چالاکییەكانیان لەنێو نەرشیفخانەى عوسمانیدا پارێزران. یەكێك لەو كەسایەتیانەى كە لە بواری كارگێرى، پەرودەیی، ئەدەبى و زانستییەو رۆلێكى دیارى هەبوو رەسول مەستى ئەفەندى بوو. لەو سۆنگەییەو ئەم توێژینەوێه تیشك دەخاتە سەر وێستگە گرنگەكانى ژیان و بەرھەمەكانى لە چوارچۆیەى نەرشیفى عوسمانیدا.

ھۆكارى ھەبژاردنى ئەم بابەتەش بۆ ئەو گەراپەو كە تا ئیستا بە زمانى كوردى لەناوھێنانى بترازى، توێژینەوێهێكى سەر بەخۆ لەسەر ئەم كەسایەتیە نەووسراو، وێرەى ئەوێش لە بارەى وێستگە گرنگەكانى ژیانى ناوبراو تەنیا بۆچوون هەبوو، بۆ ئەوێ ھێچ بەلگەنامەى پشتراستى زانیاریەكان بەكاتەو. بۆیە گرنگى ئەم بابەتە لەوێدایە بۆ یەكەم جار ئەو كەمە شیعراى كۆ دەكاتەو و شەن و كەوى بەرھەمە چاپوو و ونبووھەكانى بەگۆرەى بەلگەنامەكانى عوسمانى دەكات و چەند لایەنێكى ژیانى كارگێرى و مامۆستایەتى و زانیاریەكەى لە بواری داھێناندا دەخاتە روو. سەرچاوە سەرەكییەكانى توێژینەوێهەكەش بەلگەنامە و نەرشیفى عوسمانیە و لەگەڵ ئەوێشدا بۆ پشتراستکردنەوێ بۆچوونى نێو بەلگەنامەكان و كۆکردنەوێ شیعراى، پشت بەو سەرچاوانە بەستراو كە لە بواری فەرھەنگى كەسایەتى و شاعیرەكان لەنێو كورددا نووسراون.

باسەكە سێ تەوێرى سەرەكی لەخۆ دەگرت، لە تەوێرى یەكەمیاندا بەكورتى لەسەر ئەو بەرھەمانە رادەووستى كە لەبارەى مەستییەو نووسراون، ئەگەر چى زۆر بەیان فەرھەنگ و كتیبى ژياننامەن، بەلام بە ریزبەندى مێژووییەو ناویان دەھێنێ و وەسفیان دەكات.

ھەرچى تەوێرى دووھەمە بۆ ژیان و مردنى تەرخان كراو و تیبیدا بەوردى لەبەر تیربێژى بەلگەنامەكانەو، ناو و لەدايكبوون و خوێندنى و زمانزانییەكەى دەخاتەروو، پاشان لەسەر وێستگە گرنگەكانى ژیانى لە بواری وەزىفەدارییەو لە ھەر یەكە لە رەواندۆز، موسل، كەركوك، بەسەر، ئەستەنبول و وان دەووستى و بە گۆرەى بەلگەنامەكان چى زانیارى ھەبى لەو قۆناغاندا باس دەكات. وێرەى خزمەتەكانى، ھۆكارى لەكارلادانى و ھەولێ گەراپەوێ بۆ سەر كار و داھێنانەكەى لە بواری فیزیا و سەفەرەكانى بۆ میسر و ئەوروپا دەخاتە بەر باس.

تەوهری سنیهم بو بەرھمەکانی تاییەت کراوە، تیییدا بەرھمەکانی وەك کتیب، جا چ چاپکراو یان بەرھمی ونبوو، بە گوێرە ی بەلگەنامە و سەرچاوەکان دەناسینی و پاشان لە بەرھمە شیعرییەکانی و پەپوهندیی شیعری لەگەڵ شیخ رەزای تالەبانی دەکوڵیتەوہ. لە کۆتایییدا بە چەند خالێک ئەنجامەکانی توێژینەوہکە خراونەتە روو، لەگەڵ نیشاناندانی نمونە ی ھەندئ لەو بەلگەنامە و وینە ی بەرگی کتیبەکانی ناوبراو.

1. چی لەبارە ی مەستیەوہ نووسراوہ؟

تا ئیستا بە شیوہ ی سەر بەخۆ ھیچی لەبارە وە نەنووسراوہ، ئەو ھەندە ھە یە یەکەمین سەرچاوە کە لەنیو میژووی ئەدەبی کوردیدا ناوی مەستی تیدا ھاتیب، شیعەرەکانی شیخ رەزای تالەبانییە، چ لە دەستخەت یان دیوانە چاپکراوہکە ی لە چەند شوێنیکدا ناوی ھاتووہ (مستەفا، 2010). بەلام وەك نووسین سەبارەت بە ناوبراو لەنیو کتیباندا، کتیبی (تاریخی سلیمانی و وەلاتی) ی (ئەمین زەکی بەگ) ھ (زەکی بەگ، 2006) و ئەو دوو لاپەری کتیبەکە ی بو مەستی تەرخان کردووہ و وێرای خویندن و وەزیفە ی ئیداری، باسی تەنیا دوو کتیبی ناوبراو دەکات ئەوانیش ھەر یەك لە (حوادث عناصر) و (سیر زلزلة) ن. ھەر ناوبراو لە کتیبی (مشاہیر الکرد و کردستان) کورتە ژیانەکە ی مەستی دەنووسیتەوہ و چەند زانیارییەکی تر لەبارە ی زیدی دەخاتە روو (زکی، 2005: 217). دواتر ئەو کتیبانە ی بو میژووی ژیان ی زانیان نووسراو²، ھەموویان پشتیان بە کتیبەکە ی ئەمین زەکی بەگ بەستووہ، تەنیا کتیبی (گولچنی گیو) ی گیوی موکریانی (موکریانی: 2019) کورتە ی ژیان ی نووسیوہ و پشتی بە زانیارییەکانی رەشید مەستی کوری و توفیق وەھبی کچەزای مەستی بەستووہ. بە زمانی تورکیش تا ئیستا ئەو ھەندە ی ناگادار بین تەنیا ریسالە ی (سپر زلزلة) لە لایەن د. نوح ئەرسلانتاشەوہ (Arslantaş, 2007) کراوہتە لاتینی و لە پێشەکییەکەدا بە پشت بەستن بە تۆماری عوسمانی کورتە یەکی ژیان ی نووسیوہ.

2. ژيان و کار و مردنی:

1.2. ناو و لەدایک بوون و خویندنی:

2 لەوانە: میژووی ناوداران ی کوردی بابەشیخ ئەمین رۆحانی، میژووی زانیانی کوردی مەلا تاهیر بەحرکەیی، الموسوعة الكبرى لمشاهير الكرد عبر التاريخ ی محمد علی عونی، ناوداران ی کورد ی میر بەصری و اعلام الكرد ی جمال بابان.

رەسوول مەستی ئەفەندی کوری مەحمود بەگ. لەنیو بەلگەنامەکانی عوسمانی بە مەلا عەبدولرەسوول و رەسوول مەستیش ناوی هاتوو. سالی 1240ی کۆچی لە قەسەبەیی سلیمانیهی سەر بە ویلايهتی موسل³ لە گوندی سەر او گوندی دەقەری هەلەبجە هاتۆتە دونهیاوه⁴، لە دە سالیدا باوکی نەماوه، کەوتۆتە دەست زرباوکەوه، چەند سال شوانی و بەرخەوانی و کارەوانی پێ کردوو، ژيانی مندالی زۆر بە ناخۆشی و پەڕيشانی رابواردوو. رۆژیک هەر لەخۆوه گوتويهتی: تاکەي شوانی ئەو کابرا جافە بکەم؟ بخوینم باشترە. مەستی لەسەر ئەو بپاریە چوو بۆ گوندی هانەسورە لە مەدرەسەيەك کە خاوەنەکەي دۆستی باوکی بوو دەستی بە خویندن کردوو. مامۆستايەکەي زۆر بەئەمەك بوو، بەخێویشی کردوو و قورئان و چەند کتیبیکی فارسیی پێ خویندوو. لە پاشان لە مزگەوتەکانی هەوراماندا و لەلای مەلا سەید عەبدولرحیمی مەولەوی زانست و زانیاری وەرگرتوو و زمانی تاتیان/هەورامیش فێربوو. چۆتە سنە لە مزگەوتی دارولئیحسان شەش سالان ماوەتەوه، ناوبانگیکی چاکی پەیدا کردوو و ئەمانوللا خان⁵ ی والی سنەیش گەلێك ریزی لێناوه و کۆمەکی کردوو. دواتر رۆوی لە موفتی زەهاوی بەغدا کردوو و زۆر نەماوەتەوه و چۆتە رەواندز و گشت زانستەکانی لای مەلای خەتی⁶ بە کۆتا هیناوه و ئیجازەي وەرگرتوو. (موکریانی، 2019: 347)

2.2. زمانزانی مەستی:

3 DH.SAİDd... 76 - 79

4 توفیق وەهیبی بەگ کچەزای رەسوول مەستی جیاواز لە سەرچاوەکانی تر باسی مەستی و زیدەکەي دەکات و دەڵێ: پێی گوتراوه رەسوول بەگ، لە بنەرەتدا لە بنەمألەي خدر بەگی بابانە کۆنەکانە، خدر بەگ دەستەلاتداری بابانەکان بوو و لە (مەرگە) دادەنیشت و لە سالی 1000ی کۆچی مردوو. ئیدی دواي وەفاتی ئەو، نەوهکانی لە گوندەکانی قلیجە و میرەدیی باشووری سلیمانی نیشتمەجی بوونە. بەشیکي ئەو بنەمألەيش لە سلیمانی نیشتمەجی بوونە. بەلام رەسوول بەگ لە قلیجە لەدايک بوو و لە سلیمانی دانیشتوو. بروانە (دەستنووسی توفیق وەهیبی، 2)

5 ئەمانوللا خانێ دووم کۆتا حوکمداری ئەردەلانەکان بوو، کە ناوەندەکەي شاری سنە بوو. حوکمدارییەکەي لە سالی 1265-1284ی کۆچی بوو. دواي ئەو حکومەتی ئێران فەرهاد میرزای کردە والی سنە و کۆتایی بە دەسەلاتی ئەردەلانەکان هات. (زکی، 2005: 119)

6 مەلای خەتی ناوی مەلا محەمەد کوری مەلا ئەحمەد کوری عەبدولرحمان کوری ئیسماعیل کوری شیخ سلیمانە، لە سالی 1785ز لە گوندی خەتی خوشناوەتی لەدايک بوو. بە محەمەد ئەفەندی یان محەمەد خەتی ئەفەندی ناسراوه، لای زانیایێ ناوچەي رواندز خویندویەتی، لە لای مەلا عەبدولرحمانی رۆژبەیانێ ئیجازەي عیلمی وەرگرتوو. دەچیتە بەغدا و نیوانی لەگەل داود پاشا خوش بوو. لە سالی 1815 محەمەد پاشای رواندز دەیکاتە موفتی گشتی هەموو ناوچەي سۆران. چەند دانراویکی هەبە. لە سالی 1860 کۆچی دوايی کردوو و لە گۆرستانێ گەردەگەرد ئەسپەردەي خاک کراوه. (بەحرکەبی، 2010: 49).

مهستی ئهفندی ویرای ئهوهی له بهرهمهکانیدا زمانهکانی عهرهبی و تورکی بهکارهیناوه، له توماری گشتیی فهرانبهراندا ئاماژه بهوه دراوه که زمانهکانی عهرهبی و فارسی و تورکی به نووسین و خویندنهوه و ههروهها زمانهکانی فرههسی و کوردیش به قسهکردن دهزانی (DH.SAİDd. 76 - 79). ههروهها خۆی لهو فورمهیی که دووباره بو دامهزراندنهوهی له سالی 1320 پیشکشی کردوو، ئاماژه بهوه دهدا که زمانهکانی تورکی/ عوسمانی، عهرهبی و فارسی دهزانی (BEO.001836.137627.003). هه لهئێوه ئهم دۆسیهیهدا و له لاپههیهکی سهربهخۆ، وهك ئهوهی ناوبراو تاقی بکههوه و ئهویش پهیمان و بهئین بدات لهسهه زمان زانینهکهی، به ههه سێ زمانی عهرهبی و فارسی و تورکی ئاماژه بهوه دهوات که: “داعیکم من حل اعرف لسان العربی و الفارسی القديم بقواعده وشواهده.

داعی فقیرش زبان عذب البیان عربی و فارسی را میدانم و درین زبانها اشعار و ابیات و مصنفات ... دارم“

دهبین له بهشی عهرهبی و فارسیهکهدا ئاماژه بهوه دهکات که زمانی عهرهبی و ههروهها زمانی فارسی کۆن و نوێ به ههموو بارهکانیهوه دهزانی، لهگهڵ ئهوهشدا بهو ههردوو زمانه شیعهر و ئهدهبیات و نووسراوی نووسیهون.

248

له بهشه تورکییهکهشدا خالی گرنگتر باس دهکات، ئهویش باسی زمانی فرههسییه، دهلی: “زمانی تورکی به ههموو بنههاکانیهوه وهك ئهوهی پنیویسته دهزانم. ههروهها زمانی فرههسیش جوان جوان وهردهگیرم و لهگهڵ وهرگیرانهکهدا دهتوانم قسهشی پئ بکهم، توانیم حکمت طبیعیه و حوادث عناصر و سپهر زلزله له فرههسییهوه وهربگیرم“ (BEO.001836.137627.004). ئههه بهلگهیهکی پروونه که کتیهه زانستییهکانی له فرههسییهوه وهرگیراون، کهچی له نیو کتیههکاندا ئاماژهی به وهرگیران نهکردوو.

3.2. قوناغه‌کانی ژیان و وه‌زیه‌ی:

1.3.2. له رواندوزدا:

دوای ئه‌وه‌ی ئیجازه‌ی زانستی له رواندوز لای مه‌لا محهمه‌دی خه‌تی وهرده‌گری، هه‌ر له‌و شاره‌دا ده‌مینته‌وه و ته‌نانه‌ت ماوه‌یه‌کی زۆریش لای عوسمانیه‌کان هه‌ر به‌ مه‌لا ره‌سوول، به‌کی له‌ زانیانی رواندوز ناسرابوو.

رواندز ئه‌و کاته‌ قه‌زایه‌کی سه‌ر به‌ ویلایه‌تی موس‌ل بووه، مه‌ستی له‌م قوناغه‌دا دوو کتیبی نووسیون، وا دیاره‌ بابی عالی لی ئاگادار کراوه‌ته‌وه و ئه‌ویش داوای پاداشتی کردووه و فه‌رمانی پاداشتکردنی بو‌ ده‌رچوووه. دۆسیه‌یه‌کی به‌لگه‌نامه‌کان که‌ پینج لایه‌ره‌یه و میژووی 1276/4/3 ی کۆچی که‌ ده‌کاته 1859/10/31 ی میلادی له‌سه‌ر نووسراوه، چه‌ند نووسراویکی تیدایه‌ له‌نیوان وه‌زاره‌ت و ویلایه‌تی موس‌ل و وه‌زاره‌تی مه‌عاریف ئالوگۆرکراون، تیدا باس له‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ له‌ زانیانی رواندوز ره‌سوول مه‌ستی ئه‌فه‌ندی هه‌ر دوو کتیبی تشریح الافلاک و ریساله‌ی اثبات واجب ی نووسیون و نووسراو بو‌ وه‌زاره‌تی مه‌عاریفی گه‌شتی کراوه و ئه‌وانیش له‌ ئه‌نجومه‌نی وه‌زاره‌ت بریاریان له‌سه‌ر داوه‌ که‌ ناوبراو له‌ فوزه‌لای عه‌سره‌ و هه‌بوونی جیی شانازییه‌ و نووسراوه‌کانی زۆر په‌سه‌ندن و ئه‌و له‌ ویلایه‌تی موس‌ل خه‌ریکی ده‌رسدانه‌وه و خه‌مه‌تی عیلمه‌ و له‌سه‌ر ئه‌و بنه‌مایه‌ بریارداوه‌ که‌ له‌ دارایی ویلایه‌تی موس‌له‌وه‌ ئه‌ندازه‌ی 150 قرووش مووچه‌ی مانگانه‌ی بو‌ ببردیه‌وه و هه‌روه‌ها له‌ پای نووسینی ئه‌و دوو کتیه‌شی به‌ بری 1500 قرووش عه‌تیبه‌ی سه‌نیه‌ی پی به‌خه‌شری. له‌به‌ر ئه‌وه‌ نووسراو حه‌واله‌ی وه‌زاره‌تی دارایی و ئه‌نجومه‌نی والاش کراوه.

(I..MVL. 423 - 18572)

هه‌ر له‌م ماوه‌یه‌دا هه‌ولیکی دیکه‌ی نووسینی مه‌ستی هه‌بووه، له‌ به‌لگه‌نامه‌یه‌کدا که‌ میژووی 1277/2/29 ی کۆچی که‌ ده‌کاته 1860/9/16 ی له‌سه‌ر نووسراوه و ئه‌و کاته‌ مه‌ستی ئه‌فه‌ندی له‌ رواندوز بووه. به‌لگه‌نامه‌که‌ له‌ قه‌له‌می موهممه‌ی بابی ئاسه‌فه‌وه بو‌ قائیمقامیه‌تی رواندز نیردراوه و تیدا هاتووه‌ که‌ مه‌ستی ئه‌فه‌ندی ریساله‌یه‌کی نووسیوه و له‌به‌ر چا‌په‌ که‌ وه‌لامیکه‌ بو‌ قه‌شه‌یه‌ک که‌ له‌ باره‌ی شته‌ حه‌رامکراوه‌کان کتیبیکی نووسیوه. له‌ به‌لگه‌نامه‌که‌دا په‌سنیکی زۆری مه‌ستی ئه‌فه‌ندی کردووه‌ که‌

کەسکی بە ھیمەت و غیرەتە و توانیویەتی ئەو بەرھەمە بنووسی. (A.)MKT.MHM. 195 – 38

2.3.2. لە ئەستەنبولدا:

لە قوناغی ئەستەنبولدا، سەرچاوەکان باس لەو دەکەن مەستی ئەفەندی دوای رەواندۆز چۆتە ئەستەنبول، سەرەتاکە سەفەریک بوو و بەھۆی زستانی سەخت و ساردی رینگاوە داوی درێژکردنەوی مۆلتی ھاتنەکە بۆ ئەستەنبول دەکات. لەم روووە بەلگەنامەکە نامەیکە مەستی ئەفەندی تێدایە و نووسیبویەتی لەبەر مەترسی لافاو و سەختی وەرزی زستان و ترسان لەم دووانە، دوکاگوتان دەمینیتەو و بەو ھۆیەو داوی درێژکردنەوی ماوەی سەفەرم بۆ دوو مانگی تر بۆ درێژیکەنەو (A.)MKT.NZD. 301 - 33). دواتر نووسراو بۆ وەزارەتی دارایی کراوە بۆ رەزامەندیواندن و میژووی نامەکەش 1276/6/18 ی کۆچیبە کە دەکاتە 1860/1/12 ی میلادی.

ئەم مانەوھیی ناوبراوە لە ئەستەنبولدا کاتی بوو، چونکە لە بەلگەنامەیکەدا کە میژووی 1278/2/25 ی کۆچی لەسەر نووسراو، نووسراو بۆ قائیمقامی سلیمانی کراوە کە برە پارمیک وەک پاداشت بدریتە رەسول مەستی (A.)MKT.UM.. 495 - 94). دەرستی مانەوھیی لە ئەستەنبول، دەبیته ھۆکاری ئەوێ چەند کەسایەتییک و کاربەدەستیکی گەورە عوسمانی بناسی. ھەر بۆیەش ئەم قوناغی ئەستەنبولە دەبیته وێستگەیکە مانەوھیی ناوبراوە و گۆرانکاری لە ژیانیدا. سەرچاوەکانیش ئەو دەکەن لە (دارولموعلیمینی روشدییدا خۆیندنی تەواو کردوو) (زکی، 2005: 218) لەو ماوەیدا کتیبیکی لە بواری زانستی فیزی نووسبوو و بە ھۆی عەبدولرحمان سامی پاشا⁷ ی وەزیری مەعاریف پێشکەشی سولتان عەبدولعەزیزی عوسمانی کردوو و سولتانیش مووچەیکە 150 قرووشی

7 عەبدولرحمان سامی پاشا کوری نەجیب ئەفەندی یەکەم وەزیری مەعاریفە لە دەولەتی عوسمانیدا، سالی 1794 ی زایینی لە مۆرا لەدایک بوو و سالی 1882 لە ئەستەنبول کۆچی دوایی کردوو. سەرمتا لای باوکی خۆیندوویەتی، دواتر لە لای زانایانی ناوچەکە بەردەوام بوو لە خۆیندن و لە تەمەنیک زوودا زمانەکانی عەرەبی، فارسی، فرەنسی، یونانی، عیبری و لاتینی فێر بوو. لە راپەڕینی رۆمەکاندا خۆی و خانەوادەیی بە دیل دەگیرین و دواتر باوکیشی دەکوژریت و دەست بەسەر ماکەیاندا دەگیرن و مالیان دەکریتە کلێسا. دواتر بە خیزانەو دەچنە میسر. 25 سال لە میسر دەمینیتەو و دواتر بۆ ئەستەنبول دوور دەخریتەو. لە ناو دەولەتی عوسمانیدا کار دەکات و دەبیته پشکنەری ویلايەتەکانی بۆسنە و ترابزۆن. سالی 1856 دەبیته ئەندامی ئەنجومەنی تەزیمات. سالی 1857 دەبیته سەرۆکی کاروباری مەعاریف و دواتر دەبیته وەزیری مەعاریفی گشتی و لە سالی 1861 دا دەست لەکار دەکشیتەو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (Subaşı, 2019: 269-286)

بۆ بریوهتەوه و دوای سالیك بۆته مامۆستای مندالەکانی وهزیری
مهعاریف. (A.}MKT.NZD. 297 - 21)

1.2.3.2. مووچه وەرگرتن و ههولنی زیادکردنی:

وهك پيشتر ناماژهی پێ درا له بهرامبەر خزمهتەکانی مهستی ئهفەندی، دهولەتی عوسمانی ئەندازمیهك یارمەتی بۆ ناوبراو بریوهتەوه، ئهو کاتیش وا بووه دهباوایه چاوه‌ڕێی مردنی فه‌رمانبهرێك بکهن، که مرد پارهی ئهو بیهته هی فه‌رمانبهرێکی تازه. لهو سۆنگه‌یهوه مهستی ههولنی داوه مردنی کهسێك بکاته دهرفت بۆ خۆی. له به‌لگه‌نامه‌یه‌کدا که میژووی 1276/5/6 ی کۆچی له‌سه‌ره، نامه‌یه‌کی مهستی ئهفەندی ههیه، له نامه‌که‌دا ناوبراو باس لهوه دهکات که مانگانه مووچه‌که‌ی 150 قرووشه و ئیستا بۆته خاوهنی مأل و مندال و مووچه‌که‌ی هه‌ر وهك خۆیه‌تی، وهك زانیویه‌تی که خۆجه‌مه‌د ئهفەندی قوبرسی له مزگه‌وتی بایه‌زید وهفاتی کردووه، داوا دهکات که له مووچه‌که‌ی ئهو وا بکهن به‌شیکێ بخه‌نه سه‌ر مووچه‌که‌ی من (A.}MKT.NZD. 297 - 21). وا دیاره ئه‌وسا مووچه زیاد نه‌بوو، مه‌گه‌ر کهسێك وهفاتی کردبا و له مووچه‌که‌ی ئهو هی هه‌ندیکێ تری پێ زیاد کرابا. دواتر له‌سه‌ر بنچینه‌ی ئهو نامه‌یه نووسراو بۆ وهزاره‌تی دارایی کراوه و ره‌زامه‌ندی له‌سه‌ر ئهو زیادکردنه دراوه.

251

ئهو‌هی له‌م به‌لگه‌نامه‌یه ده‌خوینرێته‌وه، ئه‌وه‌یه که مهستی ئهفەندی له‌م قۆناغه‌دا خاوهنی ژن و مندال بووه. ئه‌م قۆناغه‌ش نزیکه‌ی پینج سال بووه، واته له‌نیوان سالانی 1278-1283 ی کۆچی به‌رامبەر 1862-1867 ی میلادی بووه.

3.3.2. له مووسلدا:

قوناغی مووسل قوناغی مامۆستایه‌تی ره‌سمیی مهستی ئهفەندییه دوای ئهو‌هی خویندن له ئه‌سته‌نبول ته‌واو دهکات، له 14 ی ره‌مه‌زانی سالی 1283 ی کۆچی به‌رامبەر 8 ی کانوونی دووه‌می سالی 1282 ی رۆمی به مووچه‌ی 225 قرووش له مه‌کتبه‌ی روشدییه‌ی مووسل به مامۆستا دامه‌زراوه (DH.SAİDd. 76 - 79). ئهو ماوه‌یه‌ی که له مووسل بووه به‌گۆیره‌ی نووسراوی کاتی خانه‌نشینی‌بوونی، له 8 ی کانوونی دووه‌می 1280 - 14 ی

مایسی 1289 ی رۆمی (1865/1/20-1873/5/26 ز) لە مەکتەبی
روشدییەیی موسڵ وەك موعەلیمی ئەووەل بە مووچەیی 625 قرووش
دامەزراوە، ماوەی خزمەتی 8 سأل و 4 مانگ و 7 رۆژ بووە
(.SD.01109.00045.001).

4.3.2. لە كەركوكدا:

مەستی ھەر بە مامۆستاوەتی لە 29 ی مانگی رەبیعی یەكەمی سالی 1290
ی كۆچی بە مووچەیی 600 قرووش لە ھەمان ویلايەت كە موسڵە بۆ
مەکتەبی روشدییهی سنجاقی كەركوك گواستراوەتەوہ. 8 ئەو كاتەیی كە لە
كەركوك بووە، بار و گوزەرانی باش نەبووە و بەو ھۆیەوہ داواي یارمەتی
کردووە. لە بەلگەنامەییەكدا لە جیاتی ناوی كەركوك، ناوی شارەزوور
ھاتووە، تێیدا ھاتووە كە رەسول مەستی ئەفەندی موعەلیمی یەكەمی
مەکتەبی روشدییهی شارەزوور دووچاری خراپی گوزەران ھاتووە و
پنویستی بە یارمەتیە. نووسراوەكە وەزارەتی مەعاریف بۆ ویلايەتی بەغداي
کردووە و میژووی 1291/12/6 ی كۆچی لەسەر نووسراوە (MF.MKT. 37 - 24).

252

ئەو ماوەییە مەستی ئەفەندی لە كەركوك بووە، چالاکی نووسینی ھەر
بەردەوام بووە، بۆیە لەو قوناغەدا لە سالی 1290 كتیبی (حوادث عناصر)
ی ناوبراو بۆ چاپ دەچۆ و چاپ دەكۆر (MF.MKT. 13 - 97).

بە ھەمان شیوہ بەلگەنامەییەكی دیکە میژووی 1291/11/22 ی كۆچی
بەسەرەوہیە، زەینەل ئەفەندی موعەلیمی دووہم لە مەکتەبی روشدییهی
شارەزوور لە بەردەمی رەسول مەستی ئەفەندی دەستی لە کار
كیشایەوہ (MF.MKT. 73 - 23).

ماوەی خزمەتەكە مەستی ئەفەندی لە كەركوك لە 15 ی مایسی 1289-
4 ی كانوونی دووہمی 1292 ی رۆمی بەرامبەر (1873/5/27-
1877/1/6 ز) مامۆستای مەکتەبی روشدییهی كەركوك بووە، بە مووچەیی
600 قرووش، ماوەی 2 سأل و 7 مانگ و 20 رۆژ خزمەتی
کردووە (SD.01109.00045.001).

8 لە بەلگەنامەییەكی سەر بەخۆ ئەم زانیارییە پشت راست كراوەتەوہ و میژووی 1290/11/22 ی كۆچی
لەسەرە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:

A.}MKT.MHM. 472 - 31

5.3.2 له بهسره دا:

له بهلگه نامهیه کدا که میژووی 1294/1/14 ی کۆچی بهسره وهیه، تپیدا هاتوو مهکتبهی روشدییهی شاره زوور موعهلیمی نهوول رهسوول مهستی ئهفهندی وهک ماموستا بو مهکتبهی روشدییهی شاری بهسره گواستراوتهوه به مووچهی هزار قرووش. ئهم بهلگهیهش له بهشی وهزارتی مهعاریفه (MF.İBT. 10 - 19).

ناوبراو له مهکتبهی روشدییهی بهسره مووچهکهی 1000 قرووش بووه، له 5 ی کانوونی دووهمی 1292-14 ی شوباتی 1296 ی رۆمی بهرامبهر (1881/2/26-1877/1/7 ز) خزمهتی کردوو، ماوهی خزمهتی 4 سال و 1 مانگ و 10 رۆژ بووه (ŞD.01109.00045.001).

دوای ئهو ماوهیه، بو ماوهیهک هیچ وهزیفهیهکی نییه، واته له 15 ی شوباتی 1296-17 ی مایسی 1298 ی رۆمی بهرامبهر (1881/2/27-1882/5/29 ز) بو ماوهی 1 سال و 3 مانگ و 3 رۆژ خالییه و وهزیفه نییه (ŞD.01109.00045.001).

6.3.2 له وان دا:

له دوای بهسره و مانهوهی زیاتر له سالتیک به بی کاری فرمانبهری دهولت، مهستی ئهفهندی ئهمجاره له ویلایهتی وان و له پشکنهرایهتی مهعاریفی ئهو شاره دادهمزریتهوه. له 18 ی مایسی 1298 - 9 ی تهمموزی 1301 ی رۆمی، بهرامبهر (1882/5/30-1885/7/21 ز) به مووچهی 1500 قرووش، ماوهی خزمهتی 3 سال و 1 مانگ و 22 رۆژ بووه (ŞD.01109.00045.001).

ئهو ماوهیهی که له شاری وان بووه، بهلگه نامهیهکی نهوتو نییه جی باسکردن بی.

7.3.2. گەرانەوہ بو موسل:

1.7.3.2 مامۆستای دارولموعلیمین:

دوای زیاتر لە سێ سالی خزمەتکردن لە شاری وان، مەستی ئەفەندی دەگەریتەوہ موسل و دەبیتە مامۆستای دارولموعلیمین. رۆژی 1882/5/31 ی میلادی دەست بەکار دەبیت.

ئەو ماوەیە مامۆستای دارولموعلیمین بوو، زۆر چالاک بوو، بەو ھۆیەوہ کەسانیک ھەبوونە دژایەتییان کردووە. لە بەلگەنامەیە کدا کە نووسراوی فائیک مستەفای والیی موسلە بو وەزارەتی مەعاریف و تئیدا ناماژە ی بەوہ کردووە کە لە ژمارە ی 1494 ی رۆژنامە ی طریق نووسینیک دژی مامۆستای دارولموعلیمینی ویلايەتی موسل بەریز رەسول مەستی ئەفەندی نووسراوہ، دوای ئەوہ ی لیکۆلینەوہم لەبارە ی نووسینەکە و نووسەرەکە ی کرد، بۆم دەرکەوت کە ئەمە دەیەوئ ناژاوہ و خراپەکاری بلاوبکاتەوہ، چونکە رەسول مەستی ئەفەندی یەکیکە لە زانا پایەبەرزەکان و خاوەنی فەزل و کەمالە و ئەو شتانە لەو ناوہشیتەوہ. ئەم بەلگەنامە ی میژووی 1305/12/19 ی کۆچی لەسەر نووسراوہ (MF.MKT. 100 - 92).

254

ئەزموونی مەستی لە شاری موسل، وێرای ناسراوی پینشتی لە رواندز و سلیمانی کە ھەردووکیان سەر بە ویلايەتی موسل بوونە، ئەم جارەش بو جاری دووہم لە ناوہندی شار کار دەکات، بەمە ناو و ناوبانگە زانستییەکە ی دەبیتە جیی رەزامەندی والیی شارەکەش.

ماوە ی خزمەتی ناوبراو لە دارولموعلیمینی موسل لە 10 ی تەممووزی 1301 – 27 ی ئابی 1304 ی رۆمی بەرامبەر (1882/5/31-1888/9/8ز) بە مووچە ی 1500 قرووش بوو، 3 سال و 1 مانگ و 18 رۆژ خزمەتی کردووە (\$D.01109.00045.001). بەلام (بو ئەوہ ی کورد و عەرەب ھەر بە نەزانی بمیننەوہ، دار ئەلموعلیمینەکە بە بەھانەیک تیکدرا و لەناوبردرا). (موکریانی، 2019: 348)

2.7.3.2. بەریوہ بەرایەتی مەعاریف:

لە 2 ی موحرەمی سالی 1306 ی کۆچی کە دەکاتە 1888/9/8ز گوازاراوہتەوہ بەریوہ بەرایەتی مەعاریفی موسل (- 76 DH.SAId... 79). تا 7 ی مایسی سالی 1308 ی رۆمی بەرامبەر 1892/5/19 ی زایینی بە

مووچهی 2000 قرووش بهردهوام بووه، واته ماوهی خزمهتی 3 سأل و 8 مانگ و 10 رۆژ بووه (\$D.01109.00045.001).

مهستی ئهفهندي ماوهیهك له كار دابراوه، نازانری هۆكاری دابراهنهكهی چیه. نوبراو له 8 مایسی 1308- 29 ی تشرینی یهكهمی 1308 ی رۆمی، ماوهی 5 مانگ و 22 رۆژ هیچ وهزیفهیهکی نییه.

له 30 ی تشرینی یهكهمی 1308- 25 ی ئیلولی 1312 ی رۆمی بهرامبهر (1892/11/11-1896/10/7 ز) له بهریوهبهرایهتی مهعاریفی موسل، به مووچهی 1500 قرووش، ماوهی خزمهتی 3 سأل و 10 مانگ و 26 رۆژه (\$D.01109.00045.001).

لهو قوناغدا مهستی ئهفهندي بهریوهبهریکی چالاک بووه و زور کاری کردوه. له بهلگهنامهکاندا دیار دهکهویت که مهستی دوو جار بهریوهبهری مهعاریفی ویلایهتی موسل بووه، وهک له بهلگهنامهکانی پیشتر به بهریوهبهری پیشووی مهعاریفی موسل ناوی هاتبوو. له بهلگهنامهیهکی دیکهدا نووسراویکه بو وهزارهتی مهعاریف، تئیدا مۆری رهسول مهستی تئدایه و پلهکهی خوی وهک بهریوهبهری مهعاریفی موسل نووسیوه و تئیدا باس له کاغزی تاقیکردنهوهکانی مهکتبهی روشدییهی موسل، سهلاحیه، کهرکوک، سلیمانی، ئهربیل و رواندز دهکات. بهلگهنامهکش میژووی 27 ی رهبعولئاخهری سالی 1313 ی پیهیه که دهکاته بهرامبهر 1895/10/16 ی میلادی (MF.İBT. 50 - 40).

1.2.7.3.2. کار و خزمهتهکانی مهستی له مهعاریفی موسلدا

بیگومان لهنیو بهلگهنامهکانی عوسمانیدا ئاسان نییه کار و خزمهتهکانی بهریوهبهریک به وردی و بهداتا بدۆزیتهوه، بهلام بههوی کیشهی لهکارلادرازی مهستی ئهفهندي، نوبراو له 16 ی کانوونی یهكهمی سالی 1314 ی رۆمی، بهرامبهر 1898/12/28 ی زایینی وهک بهرگری لهخۆکردنیک نامهیهکی بو شوورای دهولت نووسیوه و تئیدا ههموو چالاکي خزمهتهکانی خوی باس کردوه، که بریتین لهمانهی خوارهوه:

له ویلایهتی موسلدا شەش مهکتبهی روشدییه ههن و زانست و زانیاری لهپیشکهو تئیکي باش دایه و تهنیا له یهک قوتابخانهی موسلدا 260 قوتابی تئیدا

دەخوینن. ھەروەھا لە دەورووبەری موسڵیشدا لە گوندی رافزی/ مەسیحی و شەبەکەکانیش دە مەکتەبی سەرەتاییم کردوونەتەو و بۆ ھەموویان بەتەواوی مامۆستام ناردوون کە وەعز و ئامۆژگارییان بکەن. ھەر لەسەر ئەو بنەمایەو لە ھەر گوندیک بانگی موھەممەدی دەدرئ و پینج نوێزی جەماعەتی تیدا دەکرئ. عەقیدە ی ئەو خەلکە راست کراوەتەو و پینکەوہ مندالەکانیانمان فیری قورئان خویندن و نووسین کردوہ.

لە موسڵ بەدووری چوار رۆژە رئ، لە گوندە وەحشیناساکانی عەشیرەتی سندی و گوللی مەکتەبیکی سەرەتاییمان کردۆتەو و ھەروەھا وەعز و ئامۆژگاری گوندەکانیانمان کردوہ و مندالەکانیانمان فیری ئاداب و قورئان خویندن و خویندەنەوہ کردوہ، تەنانت عەبدولرەحمان ئەفەندی یەکیک لەو زانیانەمان بۆ ئەوئ ناردوہ بۆ ئەوہی ئامۆژگارییان بکات و فیری خویندەنەویان بکات.

لە گوندی یەزیدیہ نامسولمانەکان و لە تەوافگای ئەولیای گەرە شیخ عادی مەدرەسە یەکمان کردۆتەو. لەو مەدرەسە یەدا قوتابی زۆر ھەن و محەمەد ئەمین ئەفەندی یەک لە زاناکانە بۆ ئەویمان ناردوہ.

256

ھەر لە سەردەمی بەندەدا لە موسڵ مەکتەبی کچان کرایەوہ و من بووم نووسراوم بۆ حکومەت کرد و رەزامەندی درا و چەند مانگی نەبرد دوو موعلیممان ناردە ئەوئ.

پوختە ی قسان ئەوہیە من ژمارە ی قوتابییانم لە مەکتەبی روشدییەدا پیشخت و زۆر ھوئ و کۆششم دا تا مەکتەبیکی ئامادەیی، دە مەکتەبی سەرەتایی، مەکتەبیکی کچانم کردوہ و بۆ ئەمەش ھیچ درۆیەکی تێدانییە و شاھیتحال زۆرن.

ناوبراو ناوی ئەو گوندانەشی نووسیوہ کە مەکتەبی لی کردۆتەو:

گوندەکانی؛ شیخان، قەرەقوش، ئۆرمە ی خراب، عومەر قوچی، دەر اویش، ئەبوجربوعە، توبوز ئاباد، گۆکجەلی، یارنجە، منارە.

ھەروەھا چوار مەکتەبی تریش یەکیان لە عەشیرەتی سندی گوللی، یەکیکیان بۆ عەشیرەتی ئیزیدیہ نامسولمانەکان. مەکتەبیکی ئامادەیی لە موسڵ و مەکتەبیکی کچانیش. کە ھەمووی دەکاتە چوارە مەکتەب (\$D.02179.00014.002).

2.2.7.3.2. هۆکاری لادانی مهستی ئەفەندی له بەرپوهبەری مه عاریفی موسڵ

له بەلگەنامەیه کدا فۆرمیکی دهولەتی عوسمانی تایبەت به لهکار دوورخراوهکان ههیه، مهستی ئەفەندیش ئەو فۆرمەیی پرکردۆتەوه و میژووی لهکار لادانی 24 ی ئابی سالی 1313 ی رۆمی نووسیوه که دهکاته بهرامبەر 1897/9/5 ی زایینی. هەر له فۆرمە کدا هۆکارهکەشی نووسیوه که به پاساوی تیکچوونی عهقیدهکەیی و سووککردنی ئایین بووه و دواتر شوورای دهولەت له 6 ی نیسانی سالی 1316 ی رۆمی بهرامبەر 1900/4/19 ی زایینی بیتاوانییهکەیی به بریارێک دەسەلمینی (137627 - 1836 BEO). ههروهها له نامهیه کدا بۆ بابی عالی که میژووی 1316/7/26 ی کۆچی بهسەر ههیه، رهسول مهستی روونکردنهوهیهکی درێژ لهسەر هۆکاری لادانی له بهرپوهبەری بهرپوهبەرایەتی مه عاریفی ویلایهتی موسڵ روون دهکاتهوه که ئەمه پوختهکەیهتی (83 - 2987 \$D): ناوبراو ئاماژه بهوه دهدا که هۆکاری لادانهکەیی، ئەحمەد فائیز⁹ ی نایبی موسڵ و وهکیلی والیی موسڵ، بههۆی ئەوهی ناوبراو بوختانی پێ کردووه و به دوو ماده بۆ وهزارەتی مه عاریفی لهسەر نووسیوه. ماده و بابەتی یهکەم ئەوهیه گوايا چاوپۆشیم له قوتابیانی مهکتەبی ئەمریکاییهکان له موسڵ کردووه. بابەت و مادهی دووهمیش گوايه عهقیده تیک چوو و بهو هۆیهوه پێویسته لیکۆلینهوه له بارهی ئایینهوه لی بکری.

له نامه کدا که دوو لاپهڕه نووسینی ورده، زۆر به وردی بهرگری له خۆی دهکات و دهسەلمینی که بوختانی پێ کراوه، بهوهی که لهئێو دهولەتی

9 ناوی ئەحمەد فائیز کوری سهید مەحمود کوری سهید ئەحمەد کوری سهید عەبدولسەمەدی کوری سهید حسەنی گلەزەردیه، ئەویش ئەوهی شیخ عیسا به که باپیره گهروهی سهیدهکانی بهر زهنجهیه. سالی 1842 / 1258 له دایک بووه. فورتانی پیرۆز و چەند کتیبیکی فارسی و تەسریفی زهنجانی لای باوکی خویندووه. دواتر لای مهلا غانیب ئەفەندی خویندوویەتی، پاشان بۆ خویندن چۆته لای مهلا سهید مستهفای بهرزنجی، دواتر لای مهلا ئەحمەدی نۆدشەیی و پاشان لای مهلا ئەحمەد ئەفەندی پیرحەسەنی چاو مار خویندوویەتی. سالی 1277 بۆته مودەریسی مزگهوتی نۆدشەیی سلیمان. سالی 1294 بۆته قازی قەرداغ. له سالی 1297 بۆته نایب له دهورو بهری به عدا. له سالی 1300 بۆته نایبی بهسره. له 1303 بۆته نایبی موسڵ و پاشان کراوته ئەندامی کۆری گهروهی زانیاری له ئەستەنبول. نزیکه بیست کتیبی نووسیوه. زیاتر به کتیبی (کنز اللسن) بهناوبانگه که چەند هونەرکارییهکی سهیری به چەند زمانیکی جیاواز تێدایه. سالی 1918 له ئەستەنبول کۆچی دواي کردووه. (بهحرکەیی، 2010: 137)

عوسمانیدا و لە ویلایەتی موسڵدا چل پەنجا ساڵە مەکتەب بوو پڕۆتستانەکان کراوەتەو و سەر بە بەشی مەکاتبی نامسولمانان لە وەزارەتی مەعاریف و ھەر لە وەزارەتەش مۆلەتی کارکردنیان وەرگرتوو و تەنانت بەرنامەیی دەرەسەکانیش دوو جار ھەر لە لایەن وەزارەتەو سەرپەرشتی کراو و لیژنەیی پشکنین دوو جار سەری لێ داو. ئەو مەکتەبانە سەر بە مەزھەبی پڕۆتسان و مسیۆنەرەکانی کلیسای پڕۆتسان سەرپەرشتی دەکەن نەک مەکتەبی ئەمریکیەکان بێ.

مسیۆنەرەکانی ئەمریکایی یەکەمجار تلکناس و دواتر تابیە ھەردووکیان بوو دامەزراندنی مەکتەب زۆر تکایان لێ کردین، بەلام من نەمەیتت بیکەنەو و ئیستاش پەراوی ئەو داوایانەیان لە مەعاریف پارێزران. دە ساڵان ئەوانە ھاتنە موسڵ و ھەروەھا چل ساڵ چاپخانەیی فەرەنسی و دۆمینکیان و مەکتەبەکانیان ھەبوو و من لە دژیان لە 14ی شەوالی ساڵی 1312ی کۆچی داواکاریم بەرزکردۆتەو و ئەو نووسراو نووسراوەکی نائیبی ناوبراو لە دژی من بەدرۆ دەخاتەو.

باسی تیکچوونی عەقیدەم دەکات ئەو نائیبی، کەچی دانراوەکانی بەندە لە بواری عیلمی ئۆصول ریسالەیی اثبات واجب م نووسیو و دەولەت خۆی چاپی کردوو و ھەروەھا لە بواری فەن و حکیمەت کتیبی حوادی عنامرم نووسیو کە لە دیباچەیی کتیبەکەدا بەروونی عەقیدەیی خۆمی تیدا خراوەتە ڕوو.

ھەروەھا باس لە بوختانەش دەکات کە ئەو کەسە شاھیدی بەدرۆ لەسەر داو، ئاماژە بەو دەکات ئەو کەسە ناوی **عەبدولمەجید ئەفەندی** بوو لە گوندی شریخان، دواي سویندەکە لە دادگا، گوتویەتی سویند بەخوا هیچ شتیکی پینچوانەیی ئایینم لە مەستی ئەفەندی نەدیو، بەلام ئەم بەیانییە عەبدوللا قەرەداغی ھاوریی نائیب، کە نائیب بوو لای منی نارەبوو، وتی ئەگەر دژی مەستی ئەفەندی مودیری مەعاریف شاھیدی بەدرۆ بەدی، ئەوا نائیب و ھەکیلی والی ھەولێ وەزیفەییکی گەورەت بوو دەدەن. پاش ئەو قسەیی ئیدی لە دادگا ھاتبوو دەر.

لە کۆتاییدا ئاماژەیی بەو داو؛ ئەگەر ئەم داوا و نووسراو بگەییەنە نائیبی ناوبراو و بوو ویلایەتی موسڵی بنیرن، ئیدی ھەموو شتیکی ڕوون دەبیئەو. بەم شیوہیی مەغدوورییەتنامەیی خۆم دەخەم بەردەم شوورای دەولەت و ئەم و فەرمان ھەر ھی ئەوانە.

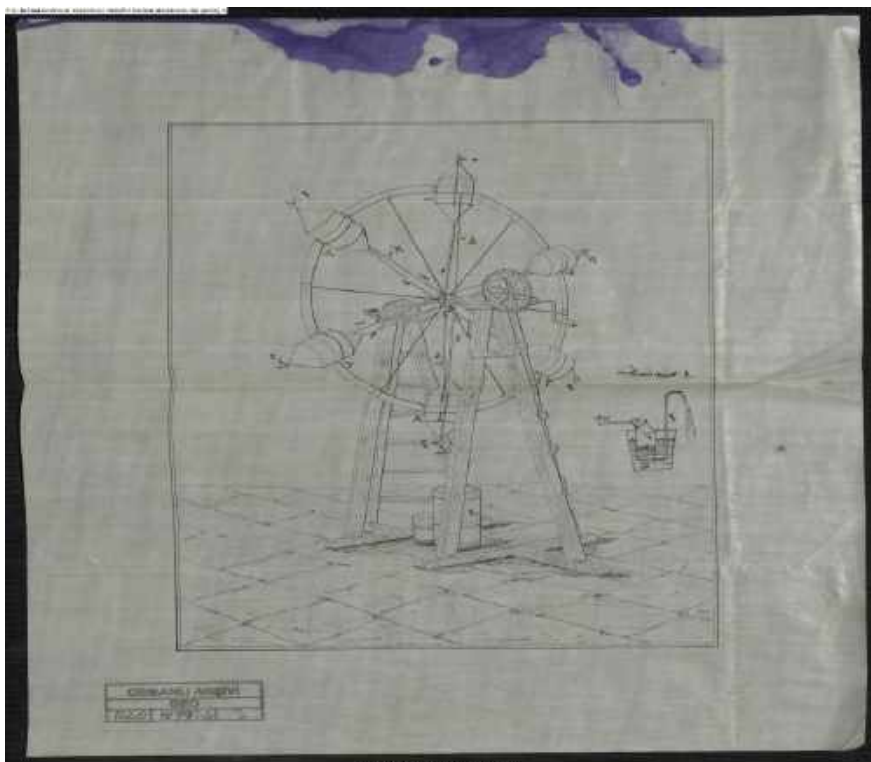
له بهلگهنامهیهکی دیکهدا که تایبتهت کراوه به تهرخانکردنی مووچهی دوورخراوهیی لهسهه کار بو مهستی نهفهندی، به تیبینی هوکاری لهکار دوورخستنوهی نووسراوه، که له لایهن مسیونیرهکانی نهمریکیهوه له موسل به بی ریگهپیدان دوو مهکتهبیان کردوتهوه و مهستی نهفهندیش وهک بهریوهبهری مهعاریف چاوپوشی لهو کاره کردوو و نهو مهکتهبانه نیستا 125 قوتابی کوپ و کچیان ههیه. راستی لهم کارهنا نهبووه و نافهرمانی کردوو و دواتریش به تلهگرافنامه راپورتی لهسهه هاتوو که عهقیدهکهی تیک چوو و له پایهی دینی کهم کردوتهوه. نهم بهلگهنامهیهش میژوو 1318/2/28 بهرامبر 1900/6/27 ی زایینی لهسهه نووسراوه (SD.01109.00045.002).

3.2.7.3.3. داهینانیهکی زانستی و سهفههری میسر و پاریس

مهستی نهفهندی نهو ماوهیهی که بهریوهبهری مهعاریفی موسل بووه، ئامیریکی راکیشانی ئاوی دروست کردوو که بی ههوا و بی ههلم کار بکات، بهلام نرخیان بو داهینانهکهی دانهنا (زکی، 2005: 218)، نهگهر چی پیشتر ناوبراو له فرهنسیهوه ههندی شتی وهرگیرابوو، نهم فرهنسیزانینه و شارهزابوونهی له یواری زهویناسی و فیزییا، وای کردوو که دهولتهت نهو متمانهیهی لا دروست بی که ناوبراو شیایوی نهوهیه تاقیکاریی زانستی دهست پی بکات. له بهلگهنامهیهکدا که میژوو 1317/7/27 ی کوچی بهسههروه، مهکتووبی قهلمی سهدهارهت نووسراوی بو وهزارهتی بهحریه کردوو و ئاماژهی بهوه داوه که رهسول مهستی نهفهندی بهریوهبهری پیشووی مهعاریفی موسل بو نهوهی تاقیکردنهوه لهسهه نهوه بکات بههوی ههواوه ئاو له قولاییهکانهوه دهرهینئی، پیویستی بهوهیه شهش مانگ له پاریس بمینیتتهوه. وهزارهتی تیجارهت و نافیههی دهولتهتی عوسمانیش ناگاداری داهینانهکانی نهوه و به نووسراوی رهسمی نهمهی راگیاندوووه (BEO.001410.105708.001). داهینانهکهی مهستی نهوه بوو لهو سههدهمهدا کهوتبووه فکری نهوهی ماکینهیهکی ئاوی، که له ژووووی 43 مهتر ئاوی ههلدینجا بهی هیزی ههوا و ههلم. لهم ئیختیراعهتهدا بهتهواوی سههههوت بو فرۆشتنی له ریگههی میسهروه چوو بو

پاریس، هەشت مانگان لەوی و مانگیکیش لە فیهنا مایهوه و گهرایهوه
ئەستەنبول (موکریانی، 2019: 348).

لە نامەیهکدا مەستی ئەفەندی که لە ریکهوتی 11ی تشرینی یهکهمی سالی
1315ی رۆمی که دهکاته 1899/10/23ی میلادی، بۆ سولتانی عوسمانی
نووسیوه و تیییدا باسی لە داهینانهکهی خوی کردووه و تیییدا کارهکهی به
شیوهیهکی زانستی رۆون کردۆتهوه و لهگهڵ ئەوهشدا باسی ئەوهی کردووه
که دوو سال لهوهو پێش ئەو پرۆژیهی پێشکەشی دهولەتی فەرەنسا کردووه و
دیاره ئەوهش پێویستی به پینج سەد لیره ههبووه و نهیوووه و گهراوتهوه
ئەستەنبول. ئیستاش بۆ ئەوهی داهینانهکهی بینیتە دی پێویستی به مانهوهی
شەش مانگه له پاریس و خهرجی رینگه و پارهی مانهوهیه.
(BEO_001440_107944_002_002) و دواتر لهگهڵ
نووسراوهکهدا وینهی بهدهستکێشراوی نامیری ههڵکێشانی ناویشی هاوپیچ
کردووه (BEO_001440_107944_003_001). دواتر چهند
نووسراویک لهسەر ههمان بابەت نووسراون و رەزامەندی لەسەر
هاوکاریکردنی دەربردراوه.

مهستی ئهفهندي دواي نهmani له بهر يوه بهرايهتي مهعاريفي موسل (به چهند سالتيك، چوته ميسر و موددهتيك تيا دانيشتووه و به جهوهه و سهعي خو ي فيري زماني فهرنگيش بووه و سياحهتيكي له ئهروپادا كردووه) (زهكي بهگ، 2005: 181). ئهوه داهينانهي له بواري راکيشاني ئاودا كردبووي له نيشتماني خويدا كهس نرخی نهزاني، بويه چووه ميسر و داهينانهكي بو خديوي عهباس حيلمي¹⁰ پاشاي ميسر خستهروو، بهلام لهوئيش شتيكي بهدهست نههينا (الكردى، 2008: 200). ههروهها بو دروستكردي ئهه داهينانه له ريگهي ميسروهه چووه پارييس و ههشت مانگان لهوي و مانگيكيش له قيهننا مايهوه و گهرايهوه ئهستهنبول. مهستي به دواييدا كهوتبووه سهه خهيالي داهيناني ئهوهي رووي زهوي ههميشه رووناك بي و تاريك نهبي (موكرياني، 2019: 348)، بويه ههميشه له ههول و گهراندا بووه بو بهدهستخستني پشتگيري، ئهوه سهفهرايهشي له بهلگهنامهكاندا دهبينرين. بهگويرهي بهلگهنامهيهك، وهكيلى خديوي ميسر له 1315/6/9 ي كوچي بو و مزارهتي ناوخوي ناردووه، ئهوهي روون كردوتهوه كه ماوهيهك له مهدرسهيهك ماوتهوه و دواي ئهوهي فهرماني ئاگادار كردنهوهي ئيوه هات، بو ئاگادار كردنهوهي ئهوه، زانيمان كه ناوبراو ميسري بهجي هيشتووه و چوته پارييس (DH.MKT.02086.00001.001). دواتر و مزارهتي ناوخو له 1315/6/29 ي كوچي نووسراو بو ويلايهتي موسل دهكات و ئهوه زانياريبانهي بو هاوييچ دهكات (DH.MKT.02086.00001.002).

4.2.7.3.2. دووباره داواي گهرايهوه سهه كاري دهولتهتي

ههه لهو ساوهي كه مهستي ئهفهندي له كار دوورخراوتهوه، ناوبراو له ريگهي جوړ به جوړهوه ههولي ئهوهي داوه بگهريتهوه سهه كارهكي، بو ئهوه مهبهستهش نامهي پشتگيري له چهند دام و دهزگايهكي جوړ به جوړهوه هيناوه. له دوسيهيهكي نيو بهلگهنامهكاني عوسمانيدا 18 لاپهه تاييهت بهم بابتهه هيه، تييدا نووسراويك هيهه زور پهسني مهستي ئهفهندي تييدا هاتووه و ئاماژه بهوه دراوه كه ناوبراو خاوهني فهزل و كهماله و خزمهتيكي زوري له

10 خديوي عهباس حلمي (1874-1944 ز) كوري توفيق كوري ئيسماعيليه، له قاهيره لهدايك بووه و له سويسرا كوچي دواي كردووه. به خديوي عهباس حلمي دوهم بهناوبانگ بووه. خديوي ميسر و شهشمين حاكي بنهملهي محممه علي پاشا بووه. له نيوان سالاني (1892-1914) حاكي ميسر بووه و نازناوي شيخ بووه. دواتر چوته ئهستهنبول و پاشان له ئهروپا سهه نايهوه. (السيد، 1990: 186)

مەکتەبی ئامادەبەھکان کردوو و سوپاس و پێزانینی زۆری مامۆستایان و دەستەیی کارگیریی ئەو مەکتەبەنە ھەمە دەرھەق بەو، ناوبراو داواکاریی گشتی لە ئەستەنبۆل سەبارەت بەو ستمەمی کہ لێی کراوە ئاگادار کردۆتەو، تەنانت دەولەت ئاگادار بوو کہ ناوبراو چۆتە میسر و دواتر چۆتە پارێس ئەو کاتیش وەزارەتی دەرموہ ئاگادار بوو. ئەو وەزێفەکەمی خۆی زۆر بە باشی جێبەجێ کردوو و رۆلێکی باشی گێراوە لە بەرھوێنیشبردنی مەعاریف لە ویلايەتەکەدا (\$D.02179.00014.005). ھەر لەو بارەوہ ئەبۆبەکر حازم والیی موسڵ نووسراویکی لە 16 ی صەفەری سالی 1319 ی کۆچی بۆ وەزارەتی مەعاریف کردوو و تێیدا زۆر بە دوور و درێژی، بە باشە وەسفی رەسوول مەستی ئەفەندی کردوو و باسی ئەو پێشکەوتنەھمی ویلايەتەکەمی کردوو لە بواری مەعاریفدا ھەمووی لە شان و شکۆ و شارەزایی و ماندوویی مەستی ئەفەندیدا زانیوہ) ¹ (\$D.02179.00014.006).

وا دیارە داوی چەند سأل لەسەر لەکار دوورخستنەھمی مەستی ئەفەندی، ناوبراو ھەولێ ئەوہ دەدا بگەرێتەوہ سەر کارمەکی، داوی ئەوہی شوورای دەولەت بێتاوانیی ناوبراوی بە بریارێک سەلماند، وەزارەتی مەعاریف لەبەر پێویستی شارەزایی ناوبراو بۆ مەعاریفی ویلايەتی دیاربەکر، بریاری ئەوہ دەدات کہ دووبارە ناوبراو بگەرێنێتەوہ سەر وەزێفە و لە بەلگەنامەیکەدا وەزیری مەعاریفی گشتی بۆ سەدارەت نووسراویک دەنووسی و داواي رەزامەندیی بابی عالی دەکات بۆ دووبارە دامەزراندنەھمی رەسوول مەستی ئەفەندی لە ویلايەتی دیاربەکر، کہ پێی وایە مەستی ئەفەندی لە ئەربابەکانە و شایانی ئەو خزمەتەھمی، بۆیە پێشنیازی ئەوہیان کردوو بە مووچەمی مانگانەمی 1800 قرووش لەو بەرپۆبەبرایەتیە دا بەمەزری. ئەم نووسراوہش میژووی 1319/12/30 ی کۆچی بەسەرھوہیە (137627 - 1836 BEO). ھەر لەئێو ئەم دۆسیەیکە و لەو فۆرمەمی کہ تاییەت بوو بە لەکار دوورخراوەکان و ناوبراو پیری کردۆتەو، لە برگەمی ھۆکاری لەسەرکارلادانی ئاماژە بەوہ دەکات کہ ماوہی سئ سألە بئ کارە و لە کاری خۆی دوورخراوەتەوہ و داوا دەکات کارێکی پئ رەوا ببینن.

لە بەلگەنامەیکەمی تر دا دیار دەبێت کہ ھەر یەک لە بەرپۆبەبەری مەعاریفی موسڵ رەسوول مەستی ئەفەندی و بەرپۆبەبرانی مەعاریفی دیاربەکر و سیواس داواي دووبارە گەرانیوہ سەر کار دەکەن. ئەم بەلگەنامەیکەش

میژووی 1325/1/8 ی کۆچی لهسهر نووسراوه (- MF.MKT. 979) (24).

4.2. خیزان و مندالهکانی

ئوهی دهزانری دوو له کورمکانی رهسوول مهستی ناویان رهشید مهستی و عهبدولمهجید بهرقی (1878-؟) 11 بووه، یهکه میان سهردهمیگ بهریوه بهری شارهوانیی سلیمانی بووه. (بابان، 2012: 182) ئوهی دووه میان له دهولتهی عوسمانیدا فهرمانبهر بووه و بهلگه نامهیهکی زور له بارهیهوه ههیه. ههسچی سهبارت به ژن و کچه کهیهتی، له بهلگه نامهکاندا ناوی خیزانه که به خهدیجه و ناوی کچه کهیهتی به عهتییه دههینری. له بهلگه نامهیهکدا که میژووی 1327/5/27 ی کۆچی لهسهر نووسراوه، باسی ئوه دهکات که عهتییهی کچی و خهدیجهی خیزانی خوالیخوشبوو رهسوول مهستی موچه که میان له ویلایهتی موسلهوه بدرتی، لهسهر بنچینهی ایستی خانه نشینه کهی که 435 قرووشه. ئهم نووسراوه هی وهزارهتی کاروباری خانه نشینانه و میژووی 12 ی جهمادی یهکه می سالی 1327 ی بهسهر هوهیه (01094.00014.001 \$D).

5.2. کۆچی دوایی

به روونی رۆژ و مانگی کۆچی دواییه که می ههستی ئهفهندی له سهراوهکاندا باس نهکراوه، له بهلگه نامهیهکدا که میژووی 1325/12/5 ی کۆچی لهسهر

11 عهبدولمهجید بهرقی کوری رهسوول مهستی له بهگهکانی کورده و له سولالهی چوتانی یه. سالی 1289 ی کۆچی، بهرامهر 1872-1873 ی میلادی له ویلایهتی موسل له دایک بووه. له مهکتبهی روشدییهی سلیمانی خویندووپیته و دهسهکانی تهواو کردوه بهلام نهیتوانیوه پروانامه وهر بگری. له ویلایهتی موسل له مهکتبهی دۆمینیکان و فهرنسیهکان خویندووپیته و عهرهبی، فارسی، تورکی و فهرنسی به قسهکردن و نووسین و زمانی کوردیسی به قسهکردن زانیوه. له سالی 1305 ی رۆمی چۆته مهکتبهی فنوونی مولکیه و تا پۆلی سێ بهردوام بووه و دواتر وازی هیناوه. وتاری له رۆژنامهی موسلیمی شاری بۆمبای هیندستان بلاووتهوه. له 21 ی شهوالی سالی 1317 ی کۆچی که دهکاته بهرامهر 1900/2/22 به رۆژانهی 20 قرووش له دیاربهکر بۆته فهرمانبهر. دواتر به موچهی 1125 قرووش له ویلایهتی وان، له سهنجاقی ههکاری له بهریوه بهرایهتی تهحریرات دامهزراوه. له 1907/9/17 له دیاربهکر دهستی له کار ههگرتوه و رۆژی 5 ی رهمزانی ههمان سال له ههکاری دهست بهکار بووه. ههس لهیهر لێهاتووپی و خزمهته باشهکانی له کاری فهرمانبهرا، له ههس یهکه له ئهنجومهنی ویلایهتی دیاربهکر و ئهنجومهنی سهنجاقی ههکاری سوپاس و پیزانیی بۆ نیردراوه. لهیهس شارهزابوونی له کاروباری سیاسیدا، حکومهتی مشرووتیهی عوسمانی به گونجای زانیوه ناوبراو له شارمکانی خوی و سهلماس بکاته فهرمانبهری شابهندر له وهزارهتی دهروه. ههس ئ له بۆچوونهکانی بۆته جیی رهنهی عوسمانیهکان، به گویرهی بهلگه نامهکان چهن بهرههمیکی نووسیهوه، بهلام تا ئیستا ههچیان دیار نین و ناوبراو له دای خانه نشینبوونی لهیهس لێهاتووپی له کارمکانیدا، رهمزندی درای له سهنجاقی سینهوپی له 24 ی تهمموزی سالی 1329 ی رۆمی له ویلایهتی قهستهموونی دهست بهکار بیهتهوه. تا سالی 1918 ش له زیاندا بووه و ناشزانری کهی و له کوئی وهفاتی کردوه (DH.SAİDd.00171).

نووسراوه که دهکاته 1908/1/9 ی میلادی بهردهوامی مووچهی خانهنشینهکهی ناوبراو جهخت لی دهکاتهوه. کهواته تا نهم میژووو ناوبراو له ژیاندا بووه. پاشان ههر لهو بهلگهنامهیهدا میژوووی کوچی دوایهکهی دیارکردووو که له نهخوشخانه له رۆژی 31 ی تهمووزی سالی 1324 ی رۆمی بووه (MF.MKT.01034.00047.002). نهم میژووو دهبیته 1908/8/13 ی میلادی.

3. بهرهمهکانی رهسول مهستی:

1.3. کتیهکانی

سهراوهکان باس له چند کتیهکی مهستی نهفندی دهکن، (ناثاری عیلمیه و فهنییهی زوره، بهلام نهوهی مهطبووع و بینراوه (حوادث عناصر) و (سپر زلزله)یه) (زهکی بهگ، 2005: 181)، دیاره ههر نهم دووانهش له نیو نهرشیفخانهی عوسمانیدا به چاپکراوی دوزرانوه، کۆی بهرهمهکانی و مک کتیب بریتین له:

حوادث عناصر: نهم کتیه له بواری فیزیایه و باس له چند دیاردهیهکی کهش و ههوا و چند مهسهلهیهکی زانستی و مک بهفر و تهزره و چند دیاردهیهکی تر دهکات. کتیهکه 60 لاپهیه و له چاپخانهی عامره له نهستهنبول له سالی 1290 / 1873 چاپکراوه. نووسهر له کۆتایی کتیهکهدا ههر به زمانی عهرهیی باسی نهوهی کردووو که دهکرا نهم کتیهکه زور لهو قهباریه گهورتر بوایه، بهلام کیشانی وینهکان زیاتر له ده ههزار درههمی تیدهچوو و نهو پارهیشم لا نییه، باش بوو که دهولت دوو ههزار نوسخهیی لهم نامیلکهیه چاپ کردو و ههزار و چوارسه دانهی گهراندوه بو مهعاریفی دهولت و چوارسه دانهیشی دا به ئیمه ویرای نهوهی حهقی ماندوبوون و نووسینهکهیشمان وهرگرت. نهم کتیهش له کتیهخانهی ناوهندیی زانکۆی نهتاتورکی نهرزهرۆم به ژماره (0105198) وینهکهی پاریزراوه.

بو پشتراستکردنهوهی نهو زانیاریانهی سهروهوه، له بهلگهنامهکانی عوسمانیدا دهبارهی چاپکردنی نهم کتیه چند بهلگهنامهیهک ههن، گرنگترینیان نهوهیه له بهلگهنامهیهکهدا که میژوووی 1290/8/14 ی کوچی پیویه، وهزارتی مهعاریف داوا له چاپخانهی عامره دهکات، سهبارت به چاپکردنی کتیهی حوادث عناصر پیویسته دوو ههزار دانهی لی چاپ بکن و 600 دانهی بدهنه نووسهرمهکه و نهوهی دهمنینهوه له پارهی فرۆشتهکهی خهرجی

چاپه‌که‌ی لێ بگێرنه‌وه. نووسهر شایانی لوتف پێکردنه و مه‌جلیسی مه‌عاریفیش ئه‌و بریاره‌ی داوه (MF.MKT. 13 - 97).

نامه‌یه‌کی دیکه‌ی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف بۆ به‌رئۆه‌به‌رایه‌تی چاپخانه‌ی عامره له 1290/11/9 ی کۆچی هه‌یه، تێیدا داوا له چاپخانه‌که کراوه، کتییی حوادث عناصر ناوی ئه‌و کتیبه‌یه که چاپ ده‌کری، بریار وابوو وه‌ک پاداشت 600 دانه بدریته نووسهر جا بۆ ئه‌وه‌ی ناوبراو سوودی لێ ببینی چونکه ئه‌و که‌سێکی ئه‌رباب و خاوه‌ن فه‌زڵ و هونه‌ره و پێویسته‌تی، بۆیه دوو سه‌د دانه‌ی تریشی بده‌نی، دوا‌ی ئه‌وه‌ی که چاپخانه 1400 دانه‌ی بۆ ده‌مێنێته‌وه، هه‌ر دانه‌ی به‌ سێ قرووش بفرۆشری به‌ تیکه‌لی خه‌رجی چاپه‌که کۆده‌کرێته‌وه (MF.MKT. 16 - 48).

سپر زلزله: ئه‌م کتیبه به‌ زمانێ تورکییه و باس له بوومه‌له‌رزه و هۆکاره‌کانی و زیانه‌کانی ده‌کات و به‌ شیوه‌ی هیلکاری چه‌ند لایه‌نیکێ بوومه‌له‌رزه له‌ رووی زانسته‌یه‌وه شیده‌کاته‌وه، ته‌نانه‌ت بۆ به‌رگرتن له بوومه‌له‌رزه و خۆپاراستن لێی چه‌ند پێشنیازیک ده‌کات ئه‌م ریساله‌یه له وه‌زاره‌تی مه‌عارف به ژماره‌ی 481 له سالی 1319 له ئه‌سته‌نبۆل له چاپخانه‌ی ئه‌خته‌ر چاپکراوه. ریساله‌که 48 لاپه‌ره‌یه. د. نوح ارسلان تاش ته‌واوی مه‌نتی ریساله‌که‌ی خسته‌ته‌ سه‌ر ئه‌لفبای لاتینی (-ARSLANTAŞ, 2007:129). له به‌لگه‌نامه‌یه‌کدا که میژووی 1319/4/9 ی کۆچی له‌سه‌ر نووسراوه، ئاماژه بوه دراوه که ره‌سوول مه‌ستی ئه‌فهن‌دی به‌رئۆه‌به‌ری پێشووی مه‌عاریفی موس‌ل کتییی سپر زلزله‌ی چاپ کردووه و نوسخه‌یه‌کی بۆ مابه‌ینی هوما‌یۆن جه‌نابی مولو‌کانه و سه‌رده‌فته‌ر ناردووه (MF.MKT. 570 - 39).

تشریح الادراك فی تشریح الافلاك: ئه‌م کتیبه‌ی له ئه‌ثنای ته‌حصیلی له‌ رواندوزدا یه‌که‌م ئه‌ته‌ریه‌تی (زه‌کی به‌گ، 2005: 181). به‌لام ئه‌مه‌شیا‌ن هه‌ر نادیا‌ره و پێشتر له چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌ک راس‌تی ئه‌م کتیبه‌ی روون کراوه‌ته‌وه.

رسالة اثبات الواجب: ئه‌م ریساله‌یه‌ش له زانسته‌ی که‌لامه و تا ئیستا نوسخه‌ی ده‌ست نه‌که‌وتووه، ئه‌م به‌ره‌مه‌ و به‌ره‌مه‌ی تشریح الافلاك له به‌ره‌مه‌ی سه‌ره‌تای ژیا‌نی نووسینی مه‌ستین و له به‌لگه‌نامه‌یه‌کدا که میژووی 1276/4/3 ی کۆچی به‌رامبه‌ر 1859/10/31 ی له‌سه‌ر نووسراوه، چه‌ند

نووسراویکی رەسمی ھەن، تێیدا ئاماژە بەم دوو بەرھەمە دەکەن و دەولەتی عوسمانی لە بەرامبەر ئەو دوو بەرھەمەدا بۆ 150 قرووشی مووچەیی مانگانەیی بۆ دەپزیتەوہ (18572 - 423 MVL.I..).

کتێبێک لەبابەت ئەندازیارییەوہ: ئەم کتێبە تا ئێستا دیار نییە و سۆراغەکی نازانری، ئەوئەندە ھەبە بەلگەنامەیکە کە مێژووی 1278/2/25 ی کۆچی لەسەر نووسراوہ، بەشی قەلەمی موھیمەیی ئاسەفی نامەیی بۆ مستەفا پاشای قائیمقامی سلیمانی ناردووہ و ئەوہی باس کردووہ کە لە زانیانی سلیمانی رەسول مەستی ئەفەندی لە بواری زانستی ھەندەسەوہ ریسالەیکە داناوہ، نووبراو لە دارایی ناوچەیکە ھزار قرووشی پێ بدری و ئەمەش رەزامەندی وەزارەتی دارایی لەسەر وەرگیراوہ (94 - 495 MKT.UM..A.).

کتێبێک لە وەلامی بۆچوونەکانی پای دیانەکان: ئەم کتێبەش تا ئێستا دیار نییە و تەنیا لە بەلگەنامەیکەدا ئاماژەیی بۆ کراوہ، مێژووی 1277/2/29 ی کۆچی کە دەکاتە 1860 /9/16 ی لەسەر نووسراوہ و ئەو کاتە مەستی ئەفەندی لە رواندۆز بووہ. بەلگەنامەیکە لە قەلەمی موھیمەیی بابی ئاسەفەوہ بۆ قائیمقامییەتی رواندۆز نێردراوہ و تێیدا ھاتووہ کە مەستی ئەفەندی ریسالەیکە نووسیوہ و لەبەر چاپە کە وەلامیکە بۆ قەشەیکە کە لە بارەیی شتە حەرامکراوہکان کتێبێکی نووسیوہ. لە بەلگەنامەیکەدا پەسنیکی زۆری مەستی ئەفەندی کردووہ کە کەسێکی بە ھیمەت و غیرەتە و توانیویەتی ئەو بەرھەمە بنووسی (38 - 195 MKT.MHM..A.).

حیکمەتی طەبیعەت: ئەوہی ئەم کتێبە لە کتێبەکانی تری مەستی جیادەکاتەوہ، ئەوہیە کە بە کوردی نووسراوہ "کتێبی بووہ بە کوردی (نازانری چیی لئ ھاتووہ) کە ناوی (حکمت طبیعت) بووہ (ھاوار، 2007: 289)".

کتێبێک لەبارەیی زانستی فیزیاوہ: ئەم کتێبە ئەگەر چی نادیارە، بەلام بەلگەنامەکان ئاماژە بە ھەولێ نووبراو دەدەن لەو بارەوہ (لە بابەت فیزیکەوہ کتێبێکی تەئلیف کردووہ و پێشکەشی سولتان عەبدولعەزیزی کردووہ، لە بەرامبەر ئەوہدا خەلات کراوہ) (موکریان، 2019: 348).

علم الهيئة: ئەم کتێبەش لە بواری ئەستیرناسی و گەردوونناسییە، بەلام تا ئێستا دیار نییە و تەنیا گێو موکریان ناوی ھیناوہ.

جوغرافیا: ھێچ زانیارییەکی لەبارەیی ئەم بەرھەمە نییە، تەنیا گێو موکریان ناوی ھیناوہ.

2.3. شیعەر

1.2.3. شیعری سەر به خۆ

تا ئیستا له باره‌ی شیعره کوردییه‌کانییهوه لهو دوو شیعره‌ی که گیوی موکریان‌ی بآلوی کردۆتهوه و له‌گه‌ڵ ئهو وه‌لام و وه‌لامکارییه‌ی له‌گه‌ڵ شیخ ره‌زا بترازی، هیچ شیعریکی تری نه‌ماوه. هه‌ر دوو شیعەر هه‌مان شیوازی شیعری کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌ی کوردیی ناوه‌ندیان هه‌یه و پرچاوی سه‌روای یه‌کگرتوو و کیشی عه‌رووزیان کردوو و له‌ کۆتایی شیعره‌که‌شدا مه‌خه‌له‌سی (مه‌ستی) نووسیوه. دوو شیعره‌که بریتین له‌مانه‌ی خواره‌وه:

(1)

بۆ کوشتنی شه‌یدایان هه‌ر له‌حزه موهه‌بیایه
ئهی دڵ هه‌زهری لێکه بێ خه‌وف و موهه‌بیایه

وا مه‌سته ده‌لێن چاوی ببینه چ هه‌وشیاره
بۆ سه‌یدی دلی عاشق تیری له‌ که‌مان دابه

که‌لکی چیه‌ی ئهم رۆحه هه‌ر له‌حزه نه‌گه‌ر نه‌یکه‌م
قوربانی قه‌د و بالای ئهو دابه‌ره ره‌عنایه

باعس به‌ فیراکی یار هه‌ر ته‌عنه‌یی نه‌غیاره
کوێر بێ، هه‌موو مه‌حر و ووم بێ، له‌و به‌زم و ته‌ماشایه

نه‌زم و غه‌زه‌لی مه‌ستی شایسته‌یی ته‌حسینه
مه‌وزوون و ته‌ر و شیرین، دنجوو و دئارا‌یه

(2)

ره‌قیبی به‌دلیقا یار مبه‌ ئه‌سیری ده‌ردی می‌خه‌ت بێ
فتاده‌ی به‌حری غه‌م دوو چاری گه‌ر دابی مه‌شه‌ققه‌ت بێ

بە ئوممیدی مرووت بی نەسیکەیی عەبەس چونکە
لە دنیا هیچ کەس نەبیدیووە [کە] بەد ساحب مرووت بی

نیلاھی کوئیر بین جوملەیی رەقیبان یەک بە یەک تاکەیی
نەسیری ناری فیرقەت بم، دەمی با وەقتی وەسەت بی

هەناسەیی ساردی من دوژمن لە چاو و جی و مائی کا
لەژنیر باری نەهاتی دارزی، ژبانی بە سەخەت بی

رەقیبی سەگ سەفەت چاری بە نان و دەرزبیه مەستی
عیلاجی دوورکونندەیی هەر ئەو بە تووشی زحمەت بی (موکریانی، 2019:
348).

2.2.3. تاکە شیعر و شەرەشیعیری لەگەڵ شیخ رەزای تالەبانیدا

بە هۆی دیوانەکەیی شیخ رەزای تالەبانی، ئەو پەيوەندییە مەستی و شیخ
رەزا ئاشکرا دەبیت، کە هەر جارێک ناوی مەستی لە دیوانەکەیدا هاتبیت،
هەجووی کراوە و هەرگیز پەسنی نەدراوە. ئەگەر چی رەسول مەستی
دەکاتە باپیری توفیق وەهەبی بەگ لە دایکەو، ئەو گومان دەخاتە سەر ئەو
کە مەبەستی شیخ رەزا رەسول مەستی بووبی، بەئکو مەبەستی مەستیەکی
تر بوو. دەلی: شیخ رەزا لەگەڵ باپیرمدا رەسول مەستی کە ئەوسا مودیری
مەعاریفی ویلايەتی موسڵ ئەبی، زۆر نارێک دەبن، باپیرم زۆر پیاویکی
نایندار و پاک بوو، بە پێچەوانەیی ئەو مەستی کە شیخ رەزا لە شیعریکیدا وتبووی:

گەر نەکا مەستی ئەفەندی تەرکی تلیاکی لەعین

فیری سێ بەزمی ئەکا پزمین و کۆکین و تیرین

لە هەولێر کابرایەک هەبوو ناوی "مەستی" بوو و لەو کاتێ تەحریر بوو
و هەمیشە تلیاکی کێشاوە. کە خەلک گلهیبان لە شیخ رەزا ئەکرد کە تو چون
بە مەستی ئەفەندی مودیری مەعاریفی ویلايەتی موسڵ دەلی تلیاککیش؟ لە
وەرامدا ئەیوت من مەبەستم لە مەستی ئەفەندی کاتێ تەحریری هەولێر
(هوار، 2007: 143). ئەم مەستی گۆرینەیی شیخ رەزا لە چوارچێوەی
هونەری شیعیری توانج پۆشی بوو و وەک هونەریکی شیعیری و
خۆدەربازکردن بوو لە قسەیی خەلکی، کە لە دیوانەکەیدا بوو شیخ حەسەنی
مامی و خەلکی تریش ئەو شیوازی بەکار هیناوە.

توفیق وههبی له گومانهکهی بهردهوام دهبی و دهلی: باپیرم که باوکی دایکی به مهستی بهگ بهناوبانگ بووه، مدیری مهعاریف بووه له مهرکهزی مووسل که ئهوسا ویلایهتی مووسلیان پیئنهوت. مهستی بهگ دهستیکی شکاو بوو و ههر به یهک دهست ئیسی کردووه، کتییی بووه به کوردی (نازانی چیی لی هاتووه) که ناوی (حکمت طبیعت) بووه؛ له فهلهکیات و ریاضیاتدا زۆر شارهزا بووه. وتی: شیخ رهزا زۆر رقی له باپیرم بوو. سهیر ئهوهیه "مهستی" ناویک که ناوی مهستی ئهفهندی بووه، عههقهخور و سهرخوشیکی زۆر سهیر بووه، ههتا ئهلی که سهرخوش ئهبوو، ههزار جنیوی ئهدا به خهلك و بهژنهکشی؛ شیخ رهزا، لهجیاتی مهستی بهگ که مهقسهدی شیخ رهزا بووه، به ناوی ئهوه مهستی ئهفهندییهوه ئهوه جنیوانههی داوه که له شیعرهکانی شیخ رهزادا ههیه. مهستی بهگ، زۆر موتهدهین بووه و نه تلیاک و نه مهشرووی خواردوتهوه (هاوار، 2007: 519).

له شوینیکی دیکهشدا ئهوه جوهره شهرمینییه به توفیق وههبییهوه دیاره و وا خوویا دهکات که لهبهر جنیو و ههجووهکانهوه حهز نهکات لهگهله باپیری بی. بو وینه دیکهمال فوناد له گوشاری هینی به بۆنههی کۆچی دوایی توفیق وههبی وتاریکی نووسیوه، تییدا هاتووه: جاریکیان لیم پرسی: ماموستا، من وهکو بیستومه باپیرتان له دایکهوه مهستییه فهندی پیاویکی زانا و بی وهی بووه، ئهبی چیی کردبیت که شیخ رهزای بهو جوهره له خوی وروژاندووه! وتی: جا توخوا پیاو دهم ئهخاته دهم جنیوفرۆشیکی وهک شیخ رهزاوه! باپیرم حهزی له شههرجنیو نهکردووه. پاشان وای پیشان دا که ئهبییت شیخ مهبهستی له مهستییهکی تر بیت، که ههر لهو سهردمهدا ژیاوه. ئهجا وتی: فهرموو، ستایشهکهی ئهحمهد پاشای بابان بخوینهوه، توخوا ئهمه ستایشه!

هیچ دهنگم نهکرد، بهلام ئهمزانی که شیخ رهزا راست مهبهستی له مهستییه فهندی باپیری ماموستا وههبی بووه (فوناد، 1984: 17-19).

به چهند بهلگهیهک دهسهلمینری که مهبهستی شیخ رهزا، رهسوول مهستی بووه، لهوانه:

ناوی مهجیدی کوری دههینی، ئهمش به بهلگه سهلمینراوه که کوریکی رهسوول مهستی ناوی عهبدولمهجید بووه.

ههروهها باس له دهست شکانهکهی دهکات و ئهمش پروونه که مهستی دهستیکی گۆج بووه و ههر به دهستیکی کاری کردووه.

ھەر لە بارەى ئەو پەيوەندییەى نیوانیان و دروست بوونی شیعر لەو پەيوەندییەدا، (گواپە جاریکیان شیخ رەزا لە سلیمانی ئەبیت، ئەچیت بۆ مالى مەستیە فەندی، ئەلین لە مال نییە. ئەویش وا تێئەگات لە ماله و نایەوئیت بیبیت. لەسەر خواجانشینەکەى بەر مالیان دائەنیشی، شتیک ئەنوسیت و ئەئیت: باشە کە هاتەو ئەم نامەیهى بدەن! نامەکش بریتی ئەبیت لە هەجوو بەنابانگەکەى، کە بەم جۆرە دەست پى ئەکات:

دەستیکى هەیه مەستیەفەندی لە کەرم دا
میوانی عزیزى هەیه دائیم لە حەرم دا

ئەلحەق ژنەکەى موشفیقە دەرەق بە غەریبان
سەد... بە رۆم داو، هەزارى بە عەجەم دا

وہک من بیستوو مەستیەفەندیش حەزی لە شەرەشیەر کردوو. ئەلین جاریکیان لە مەجلیسێکدا روو ئەکاتە شیخ رەزا و ئەئیت:

بۆ شوڕشی ئەستوم دەخوری شەر ئەفرۆشی
با بێتەرە مەیدانی قسە گەر هەیه مەردی

شیخ رەزاش دەم و دەست بەم فەردە وەلامی ئەداتەو:

من داکی هەزارى وەکو توم بە فەردی
نەتیبستووە ضرب المثل سەد قەل و بەردی.

لە یەکنیک لە هەجووکانی شوکری فەزلی (1870-1926) ش دا ئەم فەردە ئەهینتەرە یاد، کە ئەلی: ھەر وەکو مەستیم بە فەردی... خوا رۆحم بەردی مولحیدی کافر مەزەبگەر تۆش بە ئەو مولحەق نەکەم (فوناد، 1984: 17-19).

لە شیعرێکدا شیخ رەزا گالته بە بەرھەمیکی مەستی دەکات لە بواری زانستی هیأت ھو و دەلی:

مستی و داعیہ حکمت (ھیئت) هیئات!
برندارند به يك دست دو تا خر بزمرا

واته: مستی و لافی زانستی فلهکییات لیدان؟ به لام ئهوه دووره، مهحاله به
یهك دهست دوو شووتی ههئاگرن (مستهفا، 2010: 424).

دیاره مهستی شیعی تری له دژی شیخ رها نووسیوه، شاعیریکی وهك
شوگری فهزلی ئهههه له شیعیکی ههجوودا بو شیخ رها باس کردوه،
کاتیک دهلی:

مهستی فیعلهن دایکی گای، ئهه سیرره با ئهفشانهکهه

بوچ ئهکهه ههجووم، بهلی، تو شیخی، ههجووت با نهکهه (تاقانه، 2010:
264).

له شیعیکی دیکهه بهتهواوی دنیا دهبینهوه که مههست رهسول مهستیبه نهك
مهستیبهکی تر، چونکه باسی چوونی له کهرکووکهوه بو بهسره دهکات، که
ئهو سا مهستی ئهفهندی له مهکتبهی روشدییهی کهرکووکهوه بو روشدییهی
بهسره گوازارابوویهوه:

271

لیره.... ژنهکهه مهستی ئهفهندی بهسره

ئیهسته بو بهسره دهچی بهعهه خهرابولبهسره (مستهفا، 2010: 125).

له شیعیکی تر دا ههجووی شوگری فهزلی دهکات و به پووره شوگری ناوی
دههینی و له شیعهکههه جاریکی تر ناوی مهستی دینیتتهوه و دهیخاته بهر
جنیوهکانی خوی:

ههه وهکوو مهستیم به فهدتی گای، خوا رهحم بهری
مولحیدی کافر مهزهب گهه توش به ئهو مولحهق نهکهه

من دهرانم کی له خشتهی برهوی ئههههه
سهیبه، سهیبه، قسهی سووکی دهیبه دهرحهق نهکهه (مستهفا،
2010: 84).

ھەر وەھا لە شیعرێکی دیکەدا، ھەر لە دیری یەكەمەوہ تایبەتی کردووہ بۆ مەستی ئەفەندی:

دەستیکی ھەبە «مەستی» ئەفەندی لە کەرەمدا
مێھمانی ھەزیری ھەبە دائیم لە ھەرەمدا

ئەلحەق ژنەکەمی موشفیقە دەرەحەق بە ھەر بیان
سەد ... بە رۆم دا و ھەزاری بە ھەجەم دا

ھێند ... ھەتیوانی بە ... چووہ داکی
دەستیکی شکابوو بە منالی لە شکەمدا

بەر زەر بەتی کام ک ... قەوی کەوتووہ ناخۆ
بەو دەرە چووہ ساعیدی «مەستی» لە رەھەمدا

حەققا کە «مەجیدی» کوری زۆر تەبەعی جەوادە
سەد گ ... بەیەک لەحزە بە بی پوول و درەم دا

گەوودا و تەرس، مولحید و بی دین و موناغیق
مورتەدە، نیبە میسلی لە مسقوف و ھەجەمدا

بۆ سەددی رەھی «مەستی» وەکو تەپلی سکاھندەر
ئاوازی دەھۆلی داکی لە ھەرەمدا

ئەو ک زەھی کئی بوو لە کێلانی فەتاح بەگ
مشتیکی کوتایە کو...، مشتیکی لە دەم دا (مستەفا، 2010:
31).

لە بەشە فارسییەکەمی دیوانی شیخ رەزادا، شیعرێک بۆ مەلا رەسول ناویک نووسراوە، بی ئەوہی ئەوانەمی لیکۆلینەوہیان لەسەر کردووہ ژبانی ئەو مەلا رەسوولە روون بکەنەوہ. بە بۆچوونی ئیمە ئەم مەلا رەسوولە خودی مەستی

ئەفەندییە، بە بەلگەى ئەوهى مەستى ئەفەندى دەستىكى گۆج بووه، شىخ
رهزاش له شيعرهكدا ئاماژه به يەك دەستىيەكەى ئەو دەدات:

ملا رسول

در برابر نشستى غول استى

يا جناب ملا رسول استى

بادو دستت همى زدم به زمين

گر بدانستمى كه يك دستى

من خداوند شاعران هستم

تو همانا رسول من هستى (مستەفا، 2010: 418).

له ئەنجامى ئەم مشتومرەى لەگەڵ شىخ رهزای ئالەبانیدا دەرکەوت كه مەستى
ئەفەندى وەك هەموو ئەو كەسە كارىگەرانهى ئەوسا، كەوتۆتە بەر توانج و
جنيوهكانى شىخ رهزا، بەدلىيى دەبى مەستىيش شيعرى هەبووبن و وەلامى
دابنەوه، بەلام لەمانە بترازى هيجى تر تا ئىستا نەدۆزراونەتەوه.

273

ئەنجام

- مەستى لەنێو بەلگەنامەكانى عوسمانیدا، بە عەبدولرەسول مەستى،
رەسول مەستى، مەستى ئەفەندى و بە يەكێك له زانایانى، رەواندۆز،
سلىمانى و موسل ناوى هاتوو.

- مەستى لەو ماوهيهى كه بەرپۆهەرى مەعاريفى موسل بووه، چالاكى
زۆرى هەبووه و بە سەرپەرشتى ئەو چەند مەكتەبێك له نوپوه كراونەتەوه و
بۆ يەكەم جار مەكتەبى كچانى له موسل كردۆتەوه.

- مەستى ئەفەندى ناكۆكى لەگەڵ ئەحمەد فائيز بەرزنجى نائيبى موسل
هەبووه و يەكێك له هۆكارەكانى لەسەر كارلادانى بۆ ئەو گەراندۆتەوه.

- مەستى زمانەكانى، كوردى، عەرەبى، فارسى، توركى و فرەنسى زانیوه و
بە گوێرەى بۆچوونى خۆى، بەشێك له بەرھەمە زانستىيەكانى له فرەنسىيەوه
وەرگێراوه.

- لە بواری زانستی فیزیایە، ئامییری پراکتیشانی ئاوی بەبی ھەوا و ھەلم دروست کردوو و بەو داھینانەیی دەولەتی عوسمانی ماویەک ناردوو یەتیئە فەرەنسا، بەلام لەبەر بی پشتیوانییەکی پرۆژمکی وەستاو.
- مەستی ئەفەندی دە کتیبی نووسیو و دوانیان چاپ کراون و ئەوانی تری وەک دەستخەتیش بزرن و تەنیا ناویان ماو.
- شیوازی شیعرەکانی مەستی لە شیعی کۆتایی سەدەیی نۆزدەیی شیعی کوردیی ناوێند دەچیی و تەنیا دوو شیعی سەر بەخۆی دۆزراو تەو.
- شیخ رەزای تالەبانی لە چەند شیعیکیدا ھەجووی مەستی کردوو، بەلام تەنیا یەک دێرە شیعی مەستی لەو مەلانییەدا ماو.

ژێدەر

- بابان، ج. (2012)، أعلام الكرد، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، أربيل: دار آراس.
- بەحرکەیی، ت. (2010). میژووی زانایانی کورد، بڵاوکراوەکانی کۆر بەندی ھزری ئیسلامی، چاپی یەکەم، ھولنیر: چاپخانەیی ئاراس
- تاقانە، ئە. (2010). شیخ رەزای تالەبانی کەلەشاعیری خۆرھەلاتی ناوھراست، چاپی دووھم، ھولنیر: بڵاوکراوەیی ئاراس.
- زکی، م. (2005). مشاهير الكرد وکردستان، اعداد رفیق صالح، السليمانية، مطبعة شقان.
- زەکی بەگ، م. ئە. (2005). تاریخی سلیمانی و وەلاتی، چاپی دووھم، سلیمانی: بڵاوکراوەکانی بنکەیی ژین.
- السید، ف. (1990). معجم الالقاب والاسماء المستعارة في التاريخ العربي والاسلامی، الطبعة الاولى، بیروت: دار العلم للملایین.
- فوناد، ک. (1984). بەبۆنەیی کۆچی دوايي ماموستا توفیق وەھبی یەو (1891-1984)، گۆقاری ھیوا، بڵاوکراوەیی ئەنستیتی کورد، ژمارە 2/ پاریس: ل 17-19.
- الکردي، م. (2008). الموسوعة الكبرى لمشاهير الكرد عبر التاريخ، المجلد الثاني، الطبعة الاولى، بیروت: الدار العربية للموسوعات.
- مستەفا، ش. (2010). دیوانی شیخ رەزای تالەبانی، چاپی دووھم، ھولنیر: بڵاوکراوەیی ئاراس.
- موکریانی، گ. (2019). گۆلچنی گیو، ریکخستن و نامادەکردنی د. کوردستان موکریانی، چاپی یەکەم، ھولنیر: چاپخانەیی رۆژھەلات
- ھاوار، م. (2007). بیرەوھری، سلیمانی: بڵاوکراوەکانی بنکەیی ژین.
- وھبی، توفیق (?)، مذكراتي، نسخة مخطوطة في مؤسسة ژین- السليمانية.

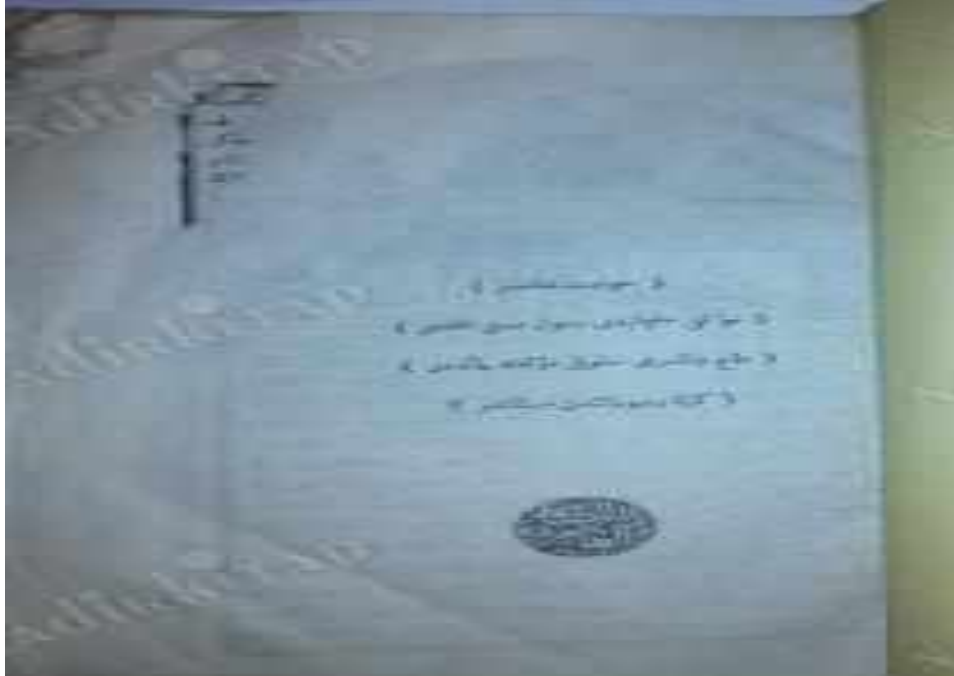
Jêder

- Al-kurdî, M. (2008). *Almeusu'etul-kebrî li meşahîril-kurd 'ebret-tarîx*, c.2, Beyrut: addarul'erebbiye lilmewusu'at.
- Arslantaş, N. (2007). “İl.Abdülhamid Zamanında Kaleme Alınan Bir Deprem Risalesi: Resul Mesti Efendi'nin Siper-i Zelzele'si [Paratreblements De Terre]” *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 129-168.
- Baban, C. (2012). *E'lamul-Kurd, Etteb'etus-saniye*, Hewlêr: Dar Aras.
- Behirkeyî, T. (2010). *Mêjûy Zanayanî Kurd, Billawkrawekanî Korrbendî Hizrî İslamî*, Çapî Yekem, Hewlêr: Çapxaney Aras
- Esseyid, F. (1990). *Mu'cemul-elqab wel-esma elmuste'are fit-tarîxil-erebî welîslam*, Beyrut: Dar el-ilim lil-melayîn.
- Fuad, K. (1984). “Be boney koçî diwayî Mamosta Tofîq Wehbî yewe (1891-1984)”, *Govarî Hîwa*, Billawkirawey Entittoy Kurd, j. 2, r.17-19.
- Hawar, M. (2007). *Bîrewerî*, Silêmanî: Billawkrawekanî Binkey Jîn.
- Mistefa, Ş. (2010). *Dîwanî Şêx Rezay Tallebanî*, Çapî Duwem, Hewlêr: Billawkrawey Aras.
- Mukiryani, G. (2019). *Gullçinî Gîw, Rêkxistin û Amadekirdinî Kurdistan Mukiryani*, Çapî Yekem, Hewlêr: Çapxaney Rojhellat
- Subaşı, T. (2019). *Osmanlı Devleti'nin İlk Maârif-i Umûmiye Nazırı Abdurrahman Sami Paşa*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Taqane, E. (2010). *Şêx Rezay Tallebanî Kelleşa'îrî Xorhellaî Nawerrast*, Çapî Duwem, Hewlêr: Billawkrawey Aras.
- Wehbî, T. (?). *Muzekkeratî*. Destxet li Arşîva Binkey Jîn.
- Zekî Beg, M.E. (2005). *Tarîxî Silêmanî û Wellatî*, Çapî duwem, Silêmanî: Billawkrawekanî Binkey Jîn.
- Zekî, M. (2005). *Meşahîrul-ekradî we Kurdistan*, Î' dad Refîq Salih, es-Suleymaniye: Metbae Şivan.

کۆدی بەنگەنامەکان:

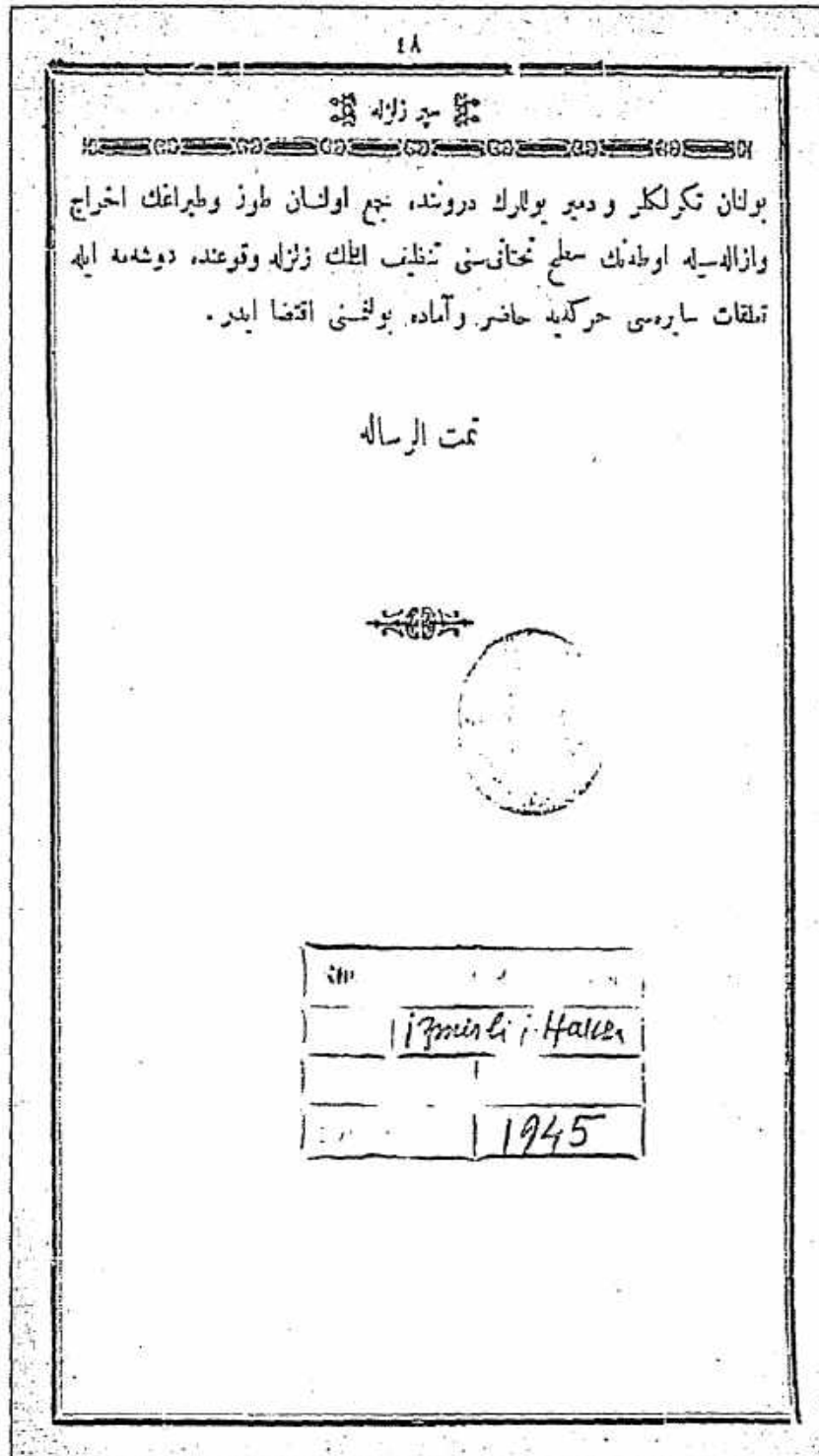
A.}MKT.MHM. 195 - 38
A.}MKT.MHM. 472 - 31
A.}MKT.NZD. 297 - 21
A.}MKT.NZD. 301 - 33
A.}MKT.UM.. 495 - 94
BEO 1836 - 137627
BEO.001410.105708.001
BEO_001440_107944_003_001
BEO_001440_107944_002_002
BEO.001836.137627.003
BEO.001836.137627.004
DH.MKT.02086.00001.001
DH.MKT.02086.00001.002
DH.SAİDd... 76 - 79
DH.SAİDd.00171
İ..MVL. 423 - 18572
MF.İBT. 10 - 19
MF.İBT. 50 - 40
MF.MKT. 570 - 39
MF.MKT. 100 - 92
MF.MKT. 13 - 97
MF.MKT. 16 - 48
MF.MKT. 23 - 73
MF.MKT. 24 - 37
MF.MKT. 979 - 24
MF.MKT.01034.00047.002
ŞD. 2987 - 83
ŞD.01094.00014.001
ŞD.01109.00045.001
ŞD.01109.00045.002
ŞD.02179.00014.002
ŞD.02179.00014.005
ŞD.02179.00014.006

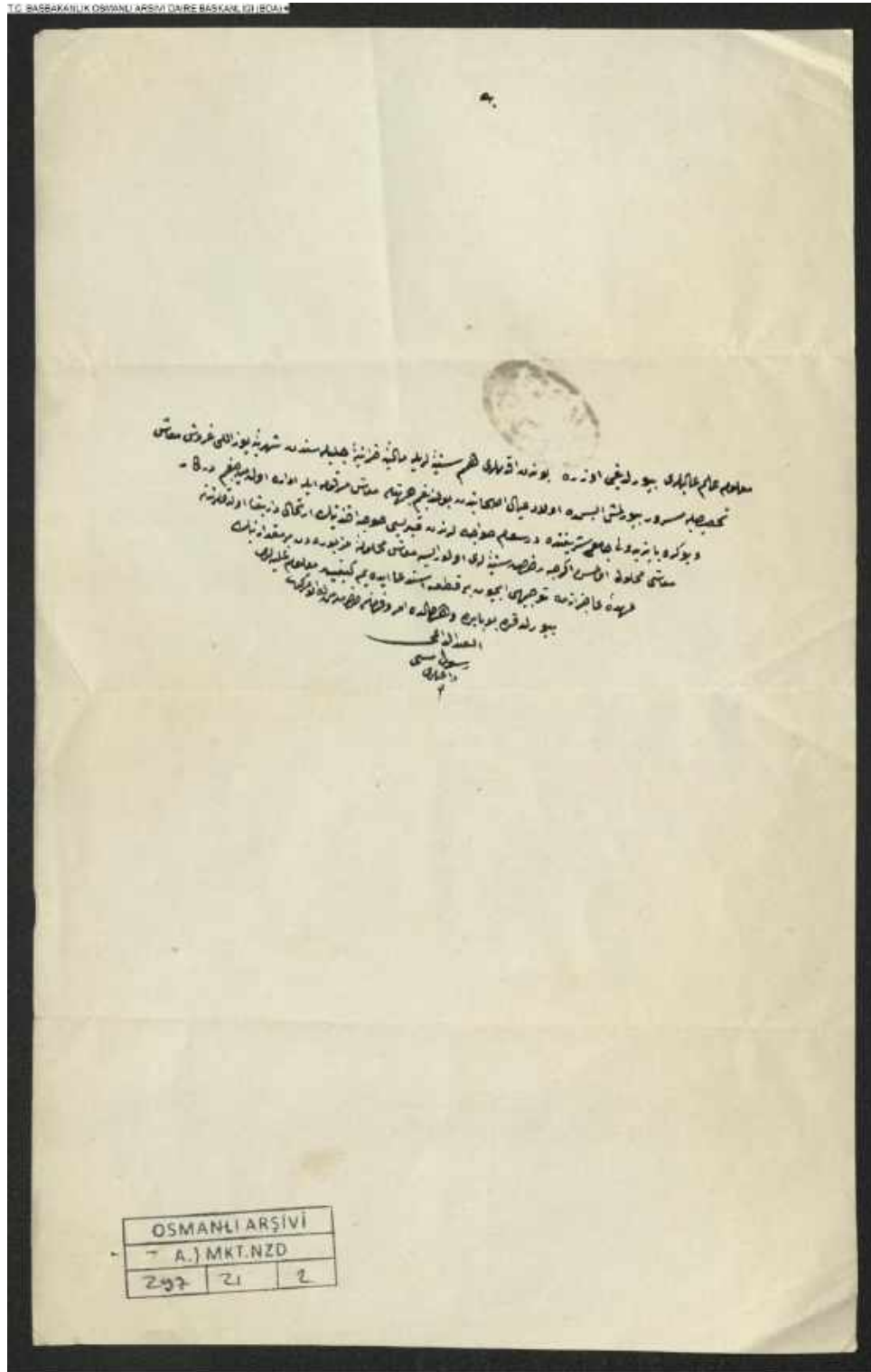
نمونه‌ی وینه‌ی بهرگی کتیب و چند بهلگه‌نامه‌یهك

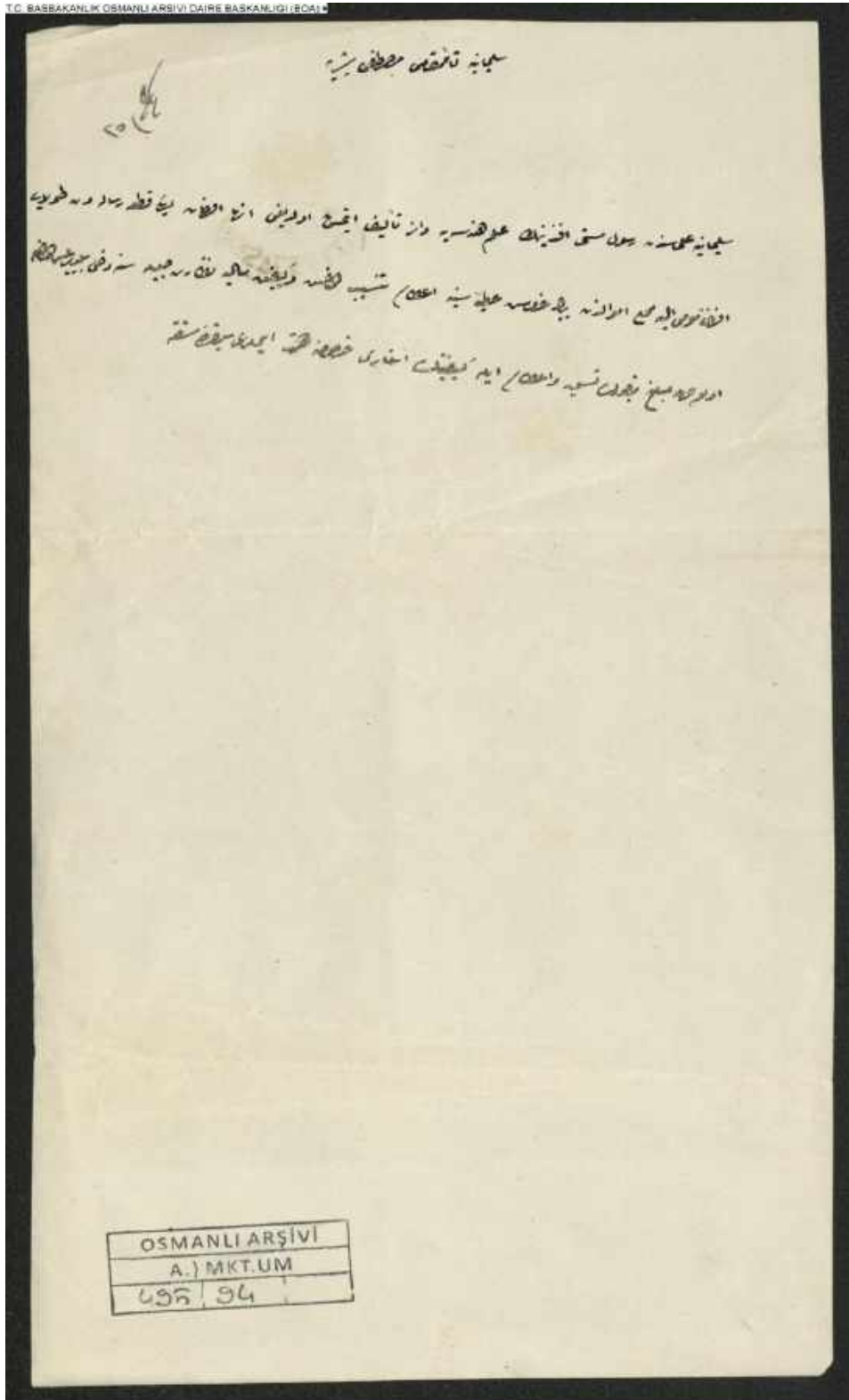
277

A. J. MKT. NZD.00297.00021.002

A. J. MKT. UM.00495.00094.001

<https://doi.org/10.35859/jms.2020.734022>

ئەلفوبی کوردی و پیتی لاتینی

(خستەرۆوی لایەنی میژووی و گرفت و پێشنیازەکان)

ELFABEY KURDÎ Û PITÎ LATÎNÎ

Barzan KANEBÎ TAHER¹

پوخته

ئەم ئیکۆلینەمیه، که به ناوئێشانێ (ئەلفوبی کوردی و پیتی لاتینی، خستەرۆوی لایەنی میژووی و پیتی و پێشنیازەکان) ه، دەرۆازەیه که بۆ خستەرۆوی لایەنی میژووی و جوگرافی و هۆکاری هەولەکەکانی گۆرینی ئەلفوبی کوردی له پیتی عەرمبیهوه بۆ پیتی لاتینی. سەرجهم ئەو ئەلفوبیانهش به شیوهیهکی بهرامبەری (عەرەبی - لاتینی) له چهند خستهیهکدا دهخاتەرۆو، که بهکارهینراون. ههروهها جگه له هۆکاری جیگیرنهبوونی هیچ یهکێکیان به شیوهیهکی گشتگیر و چهساو، به وردی تیشک دهخاتەسەر گرتەکانی هەر یهکێکیان و چۆنیەتی دەسکاری و چارهسەرکردنی هەندێ له گرتانە و هەول و پێشنیازەکانی تری لەم بارهوه. به تاییەتی ئەوانە ی زیاتر له لایهن شارمەزایانەوه هەلۆهستیان لەسەرکراوه و هەولێ پوختهکردنیان دراوه، ئەلفوبییهکهی "جهلادهت بهدرخان 1893 – 1951ز"ه، چونکه تا ئەمڕۆش بهردەوام له بره‌ودایه و پانتاییه‌کی به‌رفره له فهره‌نگی کوردی ده‌گرێته خۆی. پاشان بۆ گرتنه چاره‌سەر نه‌کراوه‌کان پێشنیازێک خراوتەرۆو.

وشه‌ی کللی: ئەلفوبی، پیتی لاتینی، گرفت، هەولەکان، پێشنیاز.

¹ MA in Kurdish Language and Literature / Derçûyê Lisansa Bilind di Zizman û Edebiyata Kurdî da

E-Mail: baranbt@yahoo.com,

ORCID: 0000-0002-1823-6316

Article Type/Makale Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

Received / Makale Geliş Tarihi: 15.08.2020 - Accepted / Makale Kabul Tarihi: 19.08.2020

Kürt Alfabeti ve Latin Harfleri

ÖZ

Bu araştırma Kürt alfabesinin Latin harfleriyle kullanımı ve tarihsel sorunlarına yönelik bir öneri niteliğindedir. Çalışma Kürt alfabelerinin tarihi ve coğrafi yönlerini aydınlatmak için aralanan bir kapı olmakla beraber Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş için bir öneri sunmaktadır. Tarih boyunca bu iki alfabenin de kullanıldığı görülmüştür. Çalışma alfabelerin birbirinden farklı olmasından kaynaklı yaşanan sorunları gözler önüne sermiştir. Bu sorunların çözümü konusunda dil uzmanları tarafından verilen önem ile bazı çaba ve öneriler kabul edilir düzeydedir. Celadet Bedirxan'ın geliştirdiği Latin temelli alfabe halen kullanılmakta ve Kürt alfabesi için önemli bir yer tutmaktadır. Sorunlar tam olarak çözülemediğinden bu konuda bir öneri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alfabe, Latin Harfleri, Kürtçe, Sorunlar, Öneri

The Kurdish Alphabet and Latin Letters Displaying the Historical Side, Problems and Suggestions

ABSTRACT

This research is a gateway to display historical, geographical and the reasons behind the attempts to change the Kurdish Alphabet from Arabic letters into Latin letters. The alphabets are used and shown opposite to each other in multiple tables in Arabic and Latin, in addition to the reason of neither of alphabets being fixed in an inclusive way this research sheds light on the of the problems of each alphabet, alterations and solutions. The Alphabet of Jaladat of Baderkhan) is the most studied by experts and there were attempts by them to arrange it. As until nowadays this particular alphabet occupies a large chunk of Kurdish culture and is still being used, then concerning the unsolved problems a suggestion is presented.

Keywords: Alphabet, Latin Letters, Kurdish, Problem, Suggestion.

پیشەکی

زمانی هەر میلەتیک لە میلەتانی جیهاندا وابەستەییە بە ئەلفوبیەکی دیاریکراو، که خۆی لەو کۆمەڵە پیتە دەبینیتەوه، که بوونەتە هێمایەک بو ئەو دەنگە زمانییانەیی بە فونیم دادەندرین، ئەمەش بە پەیهۆست بوون بە چوار چۆوه

و سنوری زمانهکه، ئهرکی گه‌یاندن و گۆرانی و اتا ده‌بینن. زمانی کوردیش وهک ههر زمانیکی تری جیهان خاوه‌ن ئه‌لفوبییه‌کی تاییه‌ت به‌خۆیه‌تی.

به‌شێوه‌کی سروشتیش وهک زمانیکی زیندوو به‌ پێی قۆناغه‌کانی گه‌شه و گۆرانی به‌خۆیه‌وه‌ بینوه.

به‌لام سه‌باره‌ت به‌ ئه‌لفوبی‌ی زمانی کوردی و گواسته‌وه‌ی له‌ ئه‌لفوبی‌ی عه‌ره‌بییه‌وه‌ بۆ ئه‌لفوبی‌ی لاتینی، چ له‌سه‌ر بنچینه‌ی ئه‌لفوبی‌ی ئینگلیزی، یاخود پرووسی، دوا‌جاریش بۆ لاتینی، که‌ به‌شێوه‌یه‌کی کتوێر بووه و وهک پێویست ره‌چاوی بنهما سه‌ره‌کییه‌کانی ئه‌لفوبی‌ی زمانه‌که‌ نه‌کراوه.

بۆیه‌ هه‌ول‌ه‌کان ههر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ به‌ هۆکاری جیاوازی زمانی کوردی له‌گه‌ڵ ئه‌و زمانانه‌ی ئه‌لفوبی‌یه‌کانیان لێوه‌گیراوه. به‌ به‌راورد له‌گه‌ڵ ئه‌لفوبی‌ی زمانی کوردیدا جیاوازی به‌رچاو به‌دی ده‌کریت. جگه‌ له‌موش به‌هۆی ئه‌وه‌ی له‌لایه‌ن ده‌سته و کۆمه‌له‌یه‌کی ئه‌کادیمی یاخود ئه‌کادیمیایه‌کی تاییه‌ت به‌ بواره‌که‌وه ئه‌نجام نه‌دراوه، به‌ل‌کو به‌ هه‌ولی که‌سیی ئێره و ئه‌وئ بێ ناگاداری یه‌کتر و به‌ پێی زار و ناوچه‌وه‌ بووه. بۆیه‌ له‌ ههر دانان و به‌کاره‌ینانه‌کی ئه‌م ئه‌لفوبی‌یه‌دا هه‌چ یه‌کێ له‌م هه‌ولانه‌ بێ گرفت و که‌موکوری نه‌بووه.

له‌م باره‌موش له‌لایه‌ن شاره‌زایانه‌وه‌ تیشکی خراوته‌ سه‌ر و تا ئاستیک هه‌ندێ ده‌سکاری و پێشنیاز به‌دی ده‌کریت، به‌لام تا رۆژگاری ئه‌مه‌رۆشمان نه‌توانراوه‌ هاوتای ئه‌لفوبی‌یه‌ عه‌ره‌بییه‌که‌، ئه‌لفوبی‌یه‌کی لاتینی کوردی بێته‌ ئاراوه.

ئهمه‌ش پێویستی به‌ هه‌ل‌ه‌سته و لێکۆلینه‌وه‌ی زانستی هه‌یه، بۆ خسته‌په‌رووی لایه‌نی می‌ژوویی و جوگرافی، گرفت و رێگه‌چاره‌کان، چۆنیه‌تی پوخته‌کردن و پێشنیاز مه‌کانی ده‌راره‌ی ئه‌لفوبی‌یه‌کی کوردی لاتینی یه‌کگرتوو و گونجاو.

بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش ئامانجی سه‌ره‌کی باسه‌که‌، له‌ رووی میتۆده‌وه‌ به‌ په‌یره‌وی له‌ رێبازی وه‌سفی شیکاریی و ره‌خنه‌یی، به‌ زاری کرمانجی ناوهراس‌ت خراوته‌ روو.

ناوه‌ڕۆکی لێکۆلینه‌وه‌که‌ جگه‌ له‌ پێشه‌کی و ئه‌نجام له‌ دوو به‌شی سه‌ره‌کی پێکدێت، له‌ به‌شی یه‌که‌مدا باس له‌ می‌ژووی هاتنه‌کایه و به‌کاره‌ینانی ئه‌لفوبی‌ی کوردی به‌ پیتی لاتینی کراوه، له‌م به‌شه‌ دا جگه‌ له‌ خسته‌په‌رووی ههر سێ جو‌ره ئه‌لفوبی‌یه‌ ئینگلیزی و لاتینی و سلاقییه‌که‌ی له‌ عێراق و ئه‌رمه‌نستان و رووسیا، به‌رامبه‌رکردنیا‌ن به‌ ئه‌لفوبی‌یه‌ کوردییه‌که‌ی به‌ پیتی عه‌ره‌بی،

هەر وەها تیشک خراوەتە سەر ئاستەنگ و کەموکۆرییەکانیان و هۆکارەکانی جیگیر نەبوونیان وەک ئەلفووبیەکی سەرەکی کوردی بەشێوەیەکی هەمیشەیی.

لە بەشی دوو هەمدا باس لە هاتنەکایەیی ئەلفووبی کوردی بە پیتی لاتینی لە سوریا کراوە، لەم بەشدا جگە لە هەلوەستەکردن لەسەر هۆکاری گۆڕینی ئەلفووبی کوردی لە پیتی عەرەبییەوه بۆ پیتی لاتینی و چۆنیەتی گونجاندن و هاوتاکردنیان، هەردوو ئەلفووبیەکان خراوەتە روو. هەر وەها روونکردنەوهی هۆکار و هەولەکانی پێداچوونەوه و دەستکارییە سەرەتاییەکانی پیشوو، دەرختی گرفت و پیشنیازە پێویست و تازەکان بە مەبەستی هێنانەکایەیی ئەلفووبیەکی یەکگرتوو و گونجاو تیشکی خراوەتە سەر. ئەنجامی لیکۆلینەوهکەش لە کۆتایی دا لە چەند خاڵێکدا دیاری کراوە.

بەشی یەكەم: میژووی ئەلفووبی کوردی بە پیتی لاتینی:

ئەلفووبی، واتە: وێنەی نووسینی دەنگەکانی زمانە و بنەمای سەرەکی نووسین و خویندنەوهیە. خویندنەوهش، تیگەشتنی مەبەستی نووسەرە لەوهی کە بە وشەیی نووسراو دەرپیریوه. (کوردی، 2010، ل10) واتە وێنەی ئەو دەنگانەیە کە دەبن بە بنەمای پێکەتەیی وشە. هەر وەها دابەشی سەر دوو جۆری سەرەکی دەبن: 1- پیتە بزوینەکان. 2- پیتە نەبزوینەکان. (نەمین، 2014، ل22) وەک جیاوازییەکیش لە ئێوان دەنگ و پیتدا، (دەنگ) لەریگای ئەندامانی ئاخاوتنەوه دەدرکێندریت و بەهۆی بیستتەوه هەستی پێ دەکریت. (پیت) وێنەی دەنگە، بە نیشانە لە نووسیندا دیارکراوە و بە هۆی بینینەوه وەرەگیریت. (حاجی مەرف، 1982، ل16)

زمانی کوردیش وەک هەر زمانێکی تری جیهان خاوەن تایبەتمەندی خۆیەتی. لە رووی وێنەیی نووسینی دەنگەکانی زمانەکەوه، جگە لە (ئەلفووبی عەرەبی)، کە میژوو و پانتاییەکی فراوانی هەیە لە نووسینی کوردیدا، واتە وێنەیی دەنگەکانی ئەلفووبی کوردی لە پیتی عەرەبی گونجینراو سازکراون، (بەصیر، 1982، ل5) کە تا ئەمڕۆش لە برەمودایە، بەلام لەگەڵ ئەوهشدا (ئەلفووبی لاتینی)یش بەکار دێت.

سەبارەت بە هاتنەکایەیی ئەلفووبی لاتینی، شارەزایانی زمانی کوردی کۆکن لەسەر ئەوهی سەر هەڵدانی ئەلفووبی کوردی بە پیتی لاتینی دەگەریتەوه بۆ دوا یەكەمین جەنگی جیهانی. هۆکارەکەش بۆ ئەوه دەگەریتەوه، لەم کاتەدا

درک بهوه کرا، ئەو شیوه ئەلفووبییه عەرەبیبییهی که بهکار دیت بۆ نووسینی کوردی لهبار نییه.

لەم بارهوه به مهههستی دانانی ئەلفووبی ستانداردی زمانی کوردی لهسەر بنچینهی ئەلفووبی لاتینی، له سێ لاره له عێراق و ئەرمهستان و سووریا، بێ ئاگادار بوون له کارهکانی یهکتر شارمهزایانی بواره که ههولەکانیان خستنهگهر. کهچی لهگهڵ ئەمهشدا لیکچوونیککی بهرچاو له نیوانیادا ههیه و ئەوهی جیاان دهکاتهوه، جیاوازی زارهکانی زمانی کوردییه. وهک له عێراق بهپیی کرمانجی خواروو بووه و له ئەرمهستان و سووریا به پیی کرمانجی سهروو بووه. (خهزنه‌دار، 2010، ل54) ئەمهش دهگهڕێتهوه بۆ شارمهزایی قسهکه‌رانی زارهکه و نه‌بوونی شارمهزایی پێویست له باره‌ی زاره‌کانی ترمه‌وه.

ههولە دهرمه‌کیه‌کان دهرباره‌ی زمان و ئەدهبی کوردی، رۆژه‌لاتناس و گه‌ڕێده و نێرده رۆژئاوا بیه‌کان رۆلی گرنگیان بینیه له گرنگی دان و تیشک خستنه‌سه‌ر زمان و ئەدهبی کوردی. سه‌بارت به یه‌که‌مین خستنه‌روو و به‌رهمی نووسراوی کوردی به رینووسی لاتینی، ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ "ماوریسینیۆ گارزونی 1734-1804ز" له سالی (1787ز) کتیبی (ریزمان و وشه‌نامه‌ی زمانی کوردی)ی له شاری رۆما به ئەلفووبی لاتینی- نیئالی بلاوکرده‌وه. به‌هۆی ئەم کاره‌شییه‌وه به (باوکی کوردۆلوجیا) ناو ده‌بریت. (هه‌زار، 2018، ل5) ئەم کتیبه جگه له باسکردنی هه‌ندی له به‌شه‌کانی ئاخوتن و وشه‌نامه‌یه‌کی (نیئالی - کوردی)، کورته‌یه‌ک له ئەلفوبی له خۆ ده‌گریت. شایانی ناما‌ژه‌یه‌ دوای ئەم به‌رهمه‌ی "ماوریسینیۆ گارزونی 1734-1804ز" تا ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م هه‌یچ به‌رهمه‌یککی تری ریزمانی تاییه‌ت دهرباره‌ی زمانی کوردییه‌وه نه‌هاتۆته ئارا. (کوردۆییف، 1984، ل8) "به‌لام دوای ئەم ماوه‌یه، یه‌کێ له کاره گرنگ به‌رچاوه‌کان له‌م باره‌یه‌وه، به تاییه‌تی له‌باره‌ی فهره‌نگی زمانی کوردییه‌وه، له لایهن نێرده‌ی رووسی " ئوگست ژا‌با 1801-1894ز" هاتۆته ئاراوه، که له سالی (1879ز) فهره‌نگیککی (کوردی - فهره‌نسی)ی داناوه، که پازده‌هه‌زار وشه‌ی کوردی له خۆ ده‌گریت. هه‌روه‌ها دوو فهره‌نگی تریشی داناوه، (فهره‌نسی - کوردی - رووسی) و (کوردی - فهره‌نسی - رووسی). (زنگابادی، 2014، ل66-67) جگه له‌مانه‌ش هه‌ر له‌م باره‌یه‌وه چه‌ندان رۆژه‌لاتناس و نێرده‌ی تر تیشکیان خستۆته سه‌ر زمان و ئەدهب و فهره‌نگی کوردییه‌وه، وه‌ک: ("پ،

ئیرخ 1828-1884ز"، "باسیل نیکیتین 1885-1960ز"، "ئۆسکارمان 1867-1917ز"، "مەکنزی 1926-2001ز".....هتد). سەبارەت بە هەوڵی گۆڕینی رینووسی کوردی لە ئەلفووبی عەرەبییە بە ئەلفووبی لاتینی، مێجرسۆن 1881-1923ز" لە سالی (1913ز) دا یەکمەین کەس بوو، کە رینووسی لاتینی بۆ زمانی کوردی داناو و پەرتوکیکی لە "لەندەن" بە ناوێشانی (رێزمانی کرمانجی یان زمانی کوردی، چاپ کردوو. پاشان لە "بەغدا" لە سالی (1919ز) دا پەرتوکیکی تری لەسەر بنچینە یاری کرمانجی خوارووی زمانی کوردی بە ناوێشانی (سەرەتای دەستووری زمانی کوردی) نووسیووەتەو. کە تیایدا لە کێشانی وینە ی دەنگەکانی زمانی کوردی بە پیتی لاتینی، هەولەکانی لە گونجاندنی پیتە دەنگدارەکان و بی دەنگەکانی زمانی کوردی یاری کرمانجی خواروو لەگەڵ ئەلفووبی زمانی ئینگلیزی دا دەردەکەوت. (فەرەج، 1976، ل12) ئەمەش بوو دەسپێکی بۆ هاندانی نووسەرێک و شارەزایێک کورد و بەدواداھاتنی هەولەکانیان لەم بارەو، وەک: کتیبی (اولەمین قرائتی کوردی) کە لە لایەن "مەحمەد زەکی 1880-1948ز" و "مەحمەد باشقە 1890-1980ز" لە سالی (1920ز) لە "بەغدا" بۆ کراوە. (موکریانی، 1972، ل7) پاشان بە پەڕەوی لە هەندێ لە کارەکانی "مێجرسۆن 1881-1923ز" هەر لە بەغدا لە سال (1933ز) لە لایەن "توفیق وەھبی 1891-1984ز" کتیبی (خوێندەواری باو) بۆ کراوە. لەم سەردەمەشدا هەرچەندە لە لایەن دەسەڵتدارانی بەغدا هیچ رێگرییەکی لێ نەکرا، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا بە مەبەستی پەراویز خستنی، وەک پێویست برەوی پێ نەدرا. (پوور، 2015، ل180) هەرەھا لەم بارەو چەند وتاریکی لە کۆواری (دەنگی گیتی تازە) بە ناوێشانی (دەستووری زمانی کوردی) بۆ کۆرتووە. کە بە بی دەسکارییەکی ئەوتو، ئەلفووبی لاتینی کوردیان راستەوخۆ لە ئەلفووبی ئینگلیزی وەرگرتوو. لەم ئەلفووبییدا جگە لە پیتەکانی (ê, ö) ی سەرچەم پیتەکانی تر لە ئینگلیزی وەرگیراون. بۆ پیتەکانی (چ، ش، غ)یش بە پیتی دەستووری رینووسی ئینگلیزی پیتی لێکدراویان بۆ بەکار هاتوو. وەک: (چ - ch، ش - sh، غ - gh). بەلام بەهۆی ئەوەی زمانی کوردی چۆن گۆ دەکریت هەرواش دەنووسریت، بۆیە بۆ پیتەکانی (ل، ر) ی قەڵەو پیتە لێکدراوەکانی (lh, rh) و (و، وو) و (ی) یی قوول پیتەکانی (uw, iy) بەکار هاتوو. (خەزەندەر، 2005، ل233) شایانی ئاماژە، هینانە کایە پیتی لێکدراو شیوەیەکی گونجای نییە، چونکە لە هەر ئەگەریکی چارەسەری، چارەسەریکی وا

پهسند دهكریت، ئاسانكارى له نووسین و خویندنهوهدا بیئیته ئاراوه. (كوردی، 2010، ل11) ههروهها لهسهر ههمان بنه‌مای سوود وهرگرتن له ئهلفوویی ئینگلیزی " سیسیل جۆن ئه‌دمۆندز 1889-1979ز" له وتاریکدا، که له (کانونی دووهمی 1931ز) دا له کۆواری (کۆمه‌له‌ی مه‌له‌کییه‌ی ئاسیایی) له لهندن بلاوکراره‌تهوه، پینشیازی به‌کارهینانی ئهلفوویی لاتینی بو زمانی کوردی دهکات، پاشان به هه‌ندی ده‌سکارییه‌وه، بو جاریکی تریش له سالی (1933ز) له ههمان کۆوار بلاوکراره‌تهوه. به‌لام دیسانه‌وه به هوی جیاوازی ئهلفوویی کوردی له زمانانی تر نه‌یتوانیوه گرفته‌کانی ئهوانه‌ی پیش خوی چاره‌سهر بکات. (بروانه: ئه‌دمۆدز و مینورسکی، و: سولتانی، 1996) واته جگه له به‌کارهینانی پیتی لیکدراو بو ئه‌و پیتانه‌ی پینشتر ئاماژه‌مان پێدا هیچ ئاماژه‌یه‌کیش نه‌کراوه بو پیته‌کانی (ح، ع، ر، ل). کهواته دانانی ئهلفوویییه‌کی له‌بار و بی‌گرفت، پێویستی به لیکۆلینه‌وه‌ی وردی فۆنه‌تیکییه، به‌تاییه‌تی له دیاری کردنی سه‌رجه‌م فۆنیمه‌کان و پاشان دانانی وینه‌ بۆیان. دواتریش به‌راورد کردنی پیته‌کان، بو ئه‌وه‌ی بزانی بوون و نه‌بوونیان چ رۆلێکی هه‌یه. (حاجی ماریف، 1982، ل16) ئهلفوویییه‌که به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه بوو:

Aa(ء), Bb(ب), Cc(ج), CHch(چ), Dd(د), Ff(ف), Gg(گ), Hh(ه), Jz(ژ), Kk(ک), Ll(ل), LHIh(ل), Mm(م), Nn(ن), Pp(پ), Qq(ق), Rr(ر), RHrh(ر), Ss(س), SHsh(ش), Tt(ت), Vv(ف), Xx(خ), GHgh(غ), Ww(و), Yy(ی), Zz (ز).	پیته نه‌بزوینه‌کان
Aa(ئا), Öö(وو), Oo(ۆ), Êê(ئ), li(-), Ee(ه،ه), Uu(و), IYiy(ی).	پیته بزوینه‌کان

شایانی ئاماژە بۆ کردنە بەکارهێنانی ئەم ئەلفووبیە لە عێراقدا بە
هۆکاری ئایینی و سیاسی نەتواندرا جیگیر بکریت و بێتە رینووسی سەرەکی
نووسینی کوردی. (خەزەندەر، 2010، ل54)

دوابەدوای عێراقیش ئەلفووبی لاتینی کوردی لە ئەرمنستانی سوڤیەت سەری
هەڵدا.

کۆماری ئەرمنستانی سوڤیەت لە ساڵی (1927ز) بە مەبەستی دانانی
ئەلفووبیەکی کوردی لاتینی بۆ کوردەکانی ئەرمنستان و قەفقاس، لێژنەیهکی
تایبەتی بە سەرۆکایەتی "عەرەب شامیلۆف 1897-1978ز" و "ئیسحاق
موروگولۆف" پیکهینا. لە ئەنجامدا ئەلفووبیە دیاری کراوەکە لێژنەکە بە
شیۆهیهکی فەرمی ناسیندرا، کە بە پێی کرمانجی سەرۆ بوو. پاشان بوو بە
رینووسی کتیی زانستی و هونەری و کۆوار و رۆژنامە و کتیی
قوتابخانەکانیش بەم جۆرە ئەلفووبیە چاپ کرا. (خەزەندەر، 2005، ل235)

دوای قەفقازیش، لە یەریقان "حاجی جندی 1908-1990" لە ساڵی
(1931ز) کتیی (قراوەتی کتیا ئەلفبا)ی بە لاتینی - رووسی - فەرەنسی،
بلاوکردهوه. ئەم ئەلفووبیە زۆر بەی پیتەکانی لە لاتینی ئیگلیزی وەرگرتوو و
بە مەبەستی تەواوکاری چەند پیتیکی لاتینی رووسی و فەرەنسی
وەرگرتوو. (فەرەج، 1976، ل25) بەلام ئەلفووبیەکە قەفقاس زیاتر
بەشیۆهیهکی خێرا کەوتە برەو. هەرۆهە جگە لە دەرکردنی رۆژنامە (ریا
تازە)، لە لایەن دەستەیهکەوه، لە ساڵی (1933ز) یەکەمین فەرەنگی کوردی -
ئەرمنی چاپ کرا. (Kurdo, 1960, L21) شایانی باسە ئەم ئەلفووبیەش ئاسا
ئەلفووبیەکە عێراق بی گرفت و کیشە نەبوو. هەرۆهە هیچ ئاماژەیهک بەدی
ناکریت بۆ جیاکردنەوهی پیتەکانی (ر، ل) قەلمو و هەرۆهە (Qq) لە جیات
(غ) و (Kk) لە جیات (ق)، بەکارهاتوو. لە پیتە دەنگدارەکانیش بۆ (و-
(Yy)، (وو- Vv)، (ی- Ii)، (ئ...ئ...)، (ه...ه...) بەکارهاتوو. وەک لە
خوارەوه ئاماژە ی پێدەدەین:

Bb(ب), Cc(ج), Ee(چ), Dd(د), Əə(ع), Ff(ف), Gg(گ), Qq(غ), hh(ه), Hh(ح), Kk(ك), Kk(ك), Ll(ل), Mm(م), Nn(ن), Pp(پ), Kk(ق), Rr(ر), Ss(س), Şş(ش), Tt(ت), Vv(ف), Ww(و), Xx(خ), Yy(و), Jj(پ), Zz(ز).	پیتە نەبزوینەکان
Aa(آ), Ee(ئ), Əə(ه، هـ), ĩi(ی), li(-), Oo(ۆ), Vv(وو), Yy(و).	پیتە بزوینەکان

بەلام دواتر هەروەك لە فەرھەنگەكەى "قەناتى كوردۆ" كە بە ناوئێشانى (Ferhenga Kurdî – Rûsî) یە و لە سالى (1960ز) چاپ كراوە. دەرەكەمۆیت، جگە لە دەستئێشان كردنى ھێماكانى (Ĥ ĥ, X x) لە بەرامبەر (ح ، غ). ھەروەھا پیتەكانى تریشى بەم شیوەیە دەستئێشان كردووە: (ق، Qq). (ك، Kk). (چ، Ç ç). (ژ، Jj). (وو، Ū ū). (ی، Yy). (ئ، Ê ê). بەلام ھێچ ناماژمێكى بۆ جیاكردنەوى پیتەكانى (ل، ر) ی قەلمو و سووك نەكردووە. (بروانە: Kurdo, 1960)

ئەم ئەلفووبیە تا سالى (1945ز) بە تەنیا بەردەوام بوو، پاشان ئەلفووبی كوردی لاتینی گواسترایمۆه سەر ئەلفووبی روسی "سلاقی"، لەگەڵ ئەمەشدا لەبارەى گەرفتى كەمترى ژمارەى پیتە روسییهكان بە بەراورد لەگەڵ ژمارەى پیتە كوردییهكان، بۆ چارەسەرى گەرفتەكە ئەو پیتانەى لە ئەلفووبی روسیدا نەبوون، یان لەگەڵ دەنگە كوردییهكان نەدەگونجان پیتی لاتینیان لە باتى داندرا. (فەخرى، 1977، ل74) واتە لە بەرامبەر پیتە نەبزوینەكانى ھەك: (غ، ق، ھ، و)، پیتە لاتینییهكانى ھەك: (Ww ,hh ,Qq ,Í) و لە بەرامبەر بزوینی (و) پیتی (Öö) داندرا. بەلام ھێچ ناماژمێك بۆ جیاكردنەوى پیتەكانى (ر، ل) ی قەلمو، كە دوو پیتی جیان، ھەر ھەك لە زمانەكەدا جووتە وشەى وا ھەن بە ھۆى قەلموى و لاوازی ئەم دوو پیتەوہ واتای جیاواز دەبەخشن، ھەك وشەكانى: (برین – برین، گول –

گۆل....هتد). (کوردی، 2010، ل18) بۆ روونکردنەوهی زیاتر ئەلفبۆییەکیە لەم دەر خستەیدا دەخەینە روو:

Бб(ب), Пп(پ), Тт(ت), Шш(ج), Чч(چ), һһ(ح), Хх(خ), Дд(د), Рр(ر), Зз(ز), Жж(ژ), Сс(س), Щщ(ش), Ээ(ع), Ёё(غ), Фф(ف), Вв(ڤ), Qq(ق), Кк(ك), Гг(گ), Лл(ل), Мм(م), Нн(ن), һһ(ه), Ww(و), Йй(پ).	پیتە نەبزوینەکان
Aa(ا), Ээ(ه, هـ), Öö(و), Yy(وو), Oo(ۆ), Ии(ى), Ee(ئ), Ъъ(-).	پیتە بزوینەکان

هەرچەندە ئەم ئەلفبۆییە بە بەراورد لەگەڵ هەردوو ئەلفبۆییەکی تری عێراق و ئەرمەنستان کەمترین گرفتی هەیە، بەلام هۆکاری جیگیرنەبوونی وەک ئەلفبۆییەکی گشتگیر بۆ زمانی کوردی دەگەریتەوه، بۆ دوو هۆکاری سەرەکی، وەک:

1- پارچەپارچەیی گەلی کورد بۆ سەر چەند ولاتیکی زمان و رینووس جیاواز و دەرکەوتنیان وەک کەمینەیک و نەتوانینی کۆکردنەوهیان لە یەک شوینی دیاری کراودا.

2- نەبوونی شارەزایی و ناسنایەتی گەلی کورد لەگەڵ رینووسی رووسی و ناسنایی لە فێربوونی، هەروەها نەبوونی کاریگەری بەسەر نەتەوهکانی تری ناوچەکەش وای کردووه، تەنیا لە لایەن کوردەکانی سوڤیەتەوه بەکاربهێندریت و بە شیوهیەکی ناوچەیی بمینیتەوه.

لێرەدا بۆ ئەوهی بتوانین روونتر گرفتهکانی هەرسێ رینووسەکی دیاری بکەین، بە شیوهیەکی بەرامبەری لەم خستەیهی خوارەوه دەیانخەینە روو:

رووسی (سوڤیهت)	لاتینی (نهرمهستان)	لاتینی (عیراق)	عهرهبی
			نهبزوینهکان
-	-	Aa	ء
Бб	Bb	Bb	ب
Пп	Pp	Pp	پ
Тт	Tt	Tt	ت
Шш	Cc	Cc	ج
Чч	Єє	CHch	چ
Һһ	Ңң	-	ح
Хх	Xx	Xx	خ
Дд	Dd	Dd	د
Рр	Rr	Rr	ر
-	-	RHrh	ړ
Зз	Zz	Zz	ز
Жж	-	Jj	ژ
Сс	Ss	Ss	س
Щщ	Şş	SHsh	ش
Ээ	Əə	-	ع
Íí	Qq	GHgh	غ
Фф	Ff	Ff	ف

ئەلفبۆیی کوردی و پیتی لاتینی (خستەرۆوی لایەنی میژوویی و گرفت و پیشنیازەکان)

Вв	Vv	Vv	ڤ
Qq	Ḷḷ	Qq	ق
Kk	Kk	Kk	ک
Гг	Gg	Gg	گ
Лл	Ll	Ll	ل
-	-	LHlh	ڵ
Мм	Mm	Mm	م
Нн	Nn	Nn	ن
Нн	hh	Hh	ه
Ww	Ww	Ww	و
Йй	Jj	Yy	ی
			بزۆینهکان
Аа	Aa	Aa	آ
Ээ	Əə	Ee	ه، ە
Öö	Yy	Uu	و
Yy	Vv	Öö	وو
Оо	Oo	Oo	ۆ
Ии	Îî	IY iy	ی
Ее	Ee	Êê	ئ
Ъъ	li	li	-

وەک لەم بەرامبەرکردنەدا دەردەکەوت، جگە لەوەی لە ھەرسی ئەلفبۆییەکاندا بە مەبەستی تەواوکاری سوود لە ئەلفبۆیی لاتینی وەرگیراوە.

لهگه‌ل ئه‌وه‌شدا له هه‌چ به‌کێکیاندا نه‌تواندراوه ته‌واوی ژماره‌ی پیته‌کانی زمانی کوردی له خۆبگرن. که به‌کێ له خه‌سه‌له‌ته‌کانی زمانی کوردی به‌کسانبوونی ژماره‌ی پیت و ده‌نگه، واته پیت و ده‌نگ به‌ک مامه‌له‌یان له‌گه‌لدا ده‌گریت. له‌م باره‌وه‌ش زمانی کوردی (37) پیت له‌ خۆ ده‌گریت، (8) پیتی بزوین و (29) پیتی نه‌بزوین. (خۆشناو، 2013، ل8) هه‌روه‌ک له ئه‌لفوبییه‌که‌ی عێراق له به‌رامبه‌ر پیته‌کانی (ح، ع)، له ئه‌لفوبییه‌که‌ی ئه‌رمه‌نستان بۆ (ژ) ئاماژه به هه‌چ پیتی نه‌کراوه. بۆ پیته‌کانی (ر، ل) ی قه‌له‌و له ئه‌لفوبییه‌که‌ی عێراق ئاماژه به پیتی لێکدراوی (RH, LH) کراوه، که ئه‌ویش به به‌راورد له‌گه‌ل پیته‌کانی تر له‌گه‌ل زمانی کوردی ناگونجیت، که‌چی له هه‌ردوو ئه‌لفوبییه‌که‌ی تری ئه‌رمه‌نستان و پرووسیا هه‌چ ئاماژه‌یه‌ک بۆ ئه‌م دوو پیته به‌دی ناگریت.

به‌شی دووهم: ئه‌لفوبییه‌که‌ی (جه‌لاده‌ت به‌درخان 1893-1951ز) و

خه‌سته‌پرووی ده‌ستکاری و پێشینه‌کان:

دوای عێراق و ئه‌رمه‌نستان رێنووسی کوردی لاتینی به‌ شێوه‌یه‌کی بنه‌رته‌ی و چه‌سپاو له سووریا سه‌ری هه‌لدا. ئه‌مه‌ش ده‌گه‌رێته‌وه بۆ ئه‌وه‌ی رێنووسی تورکی تا دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی تورکیا له‌ سالی (1928ز) له‌سه‌ر بنچینه‌ی رێنووسی عه‌ره‌بی دامه‌زرا بوو. له‌م میژوووه به‌دواوه له‌ تورکیا ئه‌لفوبی لاتینی له‌ با‌تی ئه‌لفوبی عه‌ره‌بی به‌شێوه‌یه‌کی فه‌رمی و گه‌شتگیر به‌کارهات. (خه‌زنه‌دار، 2005، ل234-235) ئه‌مه‌ش هۆکارێکی کارگه‌ر بوو له‌سه‌ر رۆشنی‌بیرانی کورد بۆ ئه‌وه‌ی به‌ هه‌مان شێوه‌ی تورکه‌کان له‌ با‌تی ئه‌لفوبی عه‌ره‌بی ئه‌لفوبی زمانی کوردی له‌سه‌ر بنچینه‌ی لاتینی بێته‌ کایه‌وه.

له‌م باره‌وه به‌ نیازی ئه‌وه‌ی کورده‌کانی تورکیا له‌ نووسین و خوێندنێ کوردی بێ به‌ش نه‌بن، له‌ سالی (1932ز) "جه‌لاده‌ت به‌درخان 1893-1951ز" به‌ ناوی خواسته‌راوی "میر هه‌ره‌کۆل ئازیزان" بۆ به‌که‌مین جار ئه‌لفوبییه‌کی به‌ پیتی عه‌ره‌بی و لاتینی له‌ کتیبیکدا به‌ ناوێشانی (رێزمانا ئه‌لفابینیا کوردی) چاپ و بلا‌وکرده‌وه. (نه‌به‌ز، 1976، ل79) له‌م به‌ره‌مه‌یدا بۆ به‌که‌مین جار بنچینه‌ی ده‌ستووری بۆ پیته‌کانی (x, û, ş, î, ê, ç) داناهه‌. هۆی ئه‌مه‌ش ده‌گه‌رێته‌وه بۆ که‌متری ژماره‌ی پیته‌ لاتینییه‌کان به‌ به‌راورد له‌گه‌ل پیته‌ کوردییه‌کان. هه‌روه‌ها ئه‌م ئه‌لفوبییه‌ وه‌ک به‌که‌مین به‌ره‌می "کتیبخانه‌ی هاوار" بوو، که له (1932-5-15 تا 1943-8-15ز) له‌سه‌ر ئه‌م بنچینه‌یه

(57) ژمارە ی "کۆواری هاوار" ی دەرکرد. (نەبەز، 1976، ل79)
ئەلفوبیەکی بەم جۆرە ی خوارەو ه بوو:

Bb(ب), Pp(پ), Tt(ت), Cc(ج), Çç(چ), Xx(خ), Dd(د), Rr(ر), Zz(ز), Jj(ژ), Ss(س), Şş(ش), Ff(ف), Vv(ڤ), Qq(ک), Kk(ق), Gg(گ), Ll(ل), Mm(م), Nn(ن), Hh(ه), Ww(و), Yy(ی).	پیتە نەبزوینەکان
Aa(ئا), Ee(ه، هـ), Uu(و), Ûû(وو), Oo(ۆ), Îî(ی), Êê(ئ), li(-).	پیتە بزوینەکان

لەم ئەلفوبیەدا جگە لەو ه ی پیتی (K) لە جیات ی (ق) و پیتی (Q) لە جیات ی (ک) بەکار هیناوه. (Azîzan, 1932, L11) چەند پیتیکی تری کرمانجی خوارووی پشتگو ئ خستووه. وەک: پیتەکانی (ل، ر) ی قەڵەو و هەر چەندە (ر) ی قەڵەو لە کرمانجی سەر ووشدا هەیه، هەر و ه پیتەکانی (ح، غ) لە گەل (ه، خ) دا جیا نە کرا و تەو ه، کە دوو پیتی سەر بەخۆن و واتا دەگۆرن، وەک لە وشەکانی: (حەز) و (ئەز)، (خار "دێرک") و (غار) دەر دەر کەو ئیت. (فتاح، 2011، ل71)

دوای بڵاوبوونەو ه ی ئەلفوبیەکی "جەلادەت بەدرخان 1893-1951ز"، هەر زوو هەست کرا بە کەمو کوری پیتەکانی، بۆیه بە مەبەستی چاککردن و گەشە پیدانی کەوتە بەر تیشکی شارەزایان و لیکۆلەرانی بواری هکە، بۆ هینانە کایە ی ئەلفوبیەکی پوخت و بی گرفت لە نووسین و خویندنەو هدا، تا ریکەو ئتیک ی گشتگیر لە بارە ی دەست نیشان کردنی هەر فۆنیمیک لە فۆنیمەکانی زمانی کوردی بێتە ئاراه. (عەلی، 2014، ل188) هەر و ه لە گەل ئەمەشدا نابێ ئەو مان بێر بچیت تا رۆژگاری ئەمڕۆشمان کۆ دەنگی یهکی تەواو سەبارەت بە ئەلفوبیەکی یهکگرتوو بۆ زمانەکی نەهاتۆتە ئاراه، هەر چەندە وەک شیوهیەکی هەمیشە یی بەر دەر وامە لە بەکار هینانیدا، بەتایبەتی لە بەشە کوردییەکانی تورکیا و سووریا.

لهم بارهیهوه سه‌رمتا "د. کامهران بهدرخان 1895-1978ز" له سالی (1938ز) ئه‌لفوبییهکی پوخته تری به پیتی لاتینی به‌دهستکاریهیهوه له‌سه‌ر ههمان دهستووری براهی به ناو‌نیشانی (ئه‌لفوبییا من) له سووریا نووسیه‌تهوه و له‌ویدا جی‌گۆرکیی به پیته‌کانی (ک، ق) (K, Q) کردوه، واته پیتی (K) بۆ (ک) و پیتی (Q) ی بۆ (ق) داناه. که دواتر جی‌گیر بوو. (نه‌به‌ز، 1976، ل79) هه‌روه‌ها دواي ئه‌ویش "جه‌مال نه‌به‌ز 1933-2018ز" له کتیبی (نووسینی کوردی به لاتینی) به مه‌به‌ستی جیا‌کردنه‌وه‌ی (ل، ر) قه‌له‌وه له (ل، ر) سووک پێش‌نیا‌زی ئه‌وه‌ی کردوه، که (iï, rR) به‌رامبه‌ر به (ل، ر) قه‌له‌وه به‌کار به‌یندری. جگه له‌مه‌ش بۆ پیتی په‌یوه‌ندی دواي وشه‌یه‌ک که به پیتی ده‌نگدار کۆتایی هاتیبیت، پیتی (y) بۆ (ی) داناه، بۆ پیتی په‌یوه‌ندی دواي وشه‌یه‌ک که به پیتی بی ده‌نگ کۆتایی هاتیبیت پیتی (î) بۆ (ی) داناه. وه‌ک: (مامۆستای من Mamostay min)، (کوری من Kufî min). هه‌روه‌ها بۆ پیتی به‌ستنه‌وه‌ی دواي وشه‌یه‌ک که به پیتی ده‌نگدار کۆتایی هاتیبیت، پیتی (w) بۆ (و) داناه و بۆ پیتی به‌ستنه‌وه‌ی دواي وشه‌یه‌ک که به پیتی بی ده‌نگ کۆتایی هاتیبیت، پیتی (u) بۆ (و) داناه. وه‌ک: (مامۆستا و قوتابی Mamosta w Qutabî)، (کور و کچ Kuf u Kiç). (نه‌به‌ز، 1957، ل2-3)

هه‌ر لهم باره‌یهوه "گیوی موکریانی 1903-1977ز" دواي رێگه‌دانی له‌لایه‌ن "جه‌لاده‌ت به‌درخان" مه‌ جگه له کیشه‌ی (ل، ر) ی قه‌له‌وه، له به‌رامبه‌ر (ح، غ) که له ئه‌لفوبییه‌که‌دا جیا‌نه‌که‌راوه‌ته‌وه له‌گه‌ڵ (ه، خ) دا، بۆ ئه‌و مه‌به‌سته پیته‌کانی (Hh, Xx) له به‌رامبه‌ر دا ده‌ست‌نیشان کردوه و له سالی (1960ز) له‌سه‌ر ئه‌م بنچینه‌یه کتیبی‌کی به ناو‌نیشانی (ئه‌لفوبیی کوردی وینه‌دار به پیتی لاتینی) چاپ کردوه، هه‌روه‌ها شایانی ئاماژه بۆ کردنه پێش‌تریش به مه‌به‌ستی ته‌واو‌کاری ژماره‌ی پیته لاتینییه‌کان به‌رامبه‌ر پیته کوردییه‌کان دوو پێش‌نیا‌ز له لایه‌ن "دی- ئین- مه‌که‌نزی 1926-2001" خرابووه روو. که بریتی بوون له:

- به‌کاره‌ینانی پیتی لێ‌ک‌دراو وه‌ک: (ph, lh, kh, gh).....

- به‌کاره‌ینانی نیشانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ پیته‌که وه‌ک: (ç, x, ş, ê, î, û)

(موکریانی، 1972، ل10-13)

پوخته‌که‌ی به‌م شیوه‌یه‌ی خوار مه‌ ده‌ر ده‌که‌وت:

Bb(ب), Pp(پ), Tt(ت), Cc(ج), Çç(چ), Xx(خ), Dd(د), Rr(ر), ʔʔ(ڕ), Zz(ز), Jj(ژ), Ss(س), Şş(ش), Ġġ(غ), Ff(ف), Vv(ف), Qq(ق), Kk(ک), Gg(گ), Ll(ل), İi(ئ), Mm(م), Nn(ن), Hh(ه), Ww(و), Yy(ی).	پیتە نەزۆینەکان
Aa(ئا), Ee(ه، هـ), Uu(و), Ūû(وو), Oo(ۆ), Îî(ی), Êê(ئ), li(-).	پیتە بزۆینەکان

کەچی لەگەڵ ئەمەشدا هەرۆک پیشتر ئاماژەمان پێدا، کە تاكو ئیستا لە لایەن شارەزایانەوه کۆدەنگیەکی تەواو سەبارەت بە ئەلفبۆییەکی یەکگرتووی کوردی لاتینی گشتگیر نییە. بۆیە لەم بارەیهوه چەند سەرنج و پیشنیازیکی تر دەخزێتەرۆو، ھۆکارەکەشی دەگەرێتەوه بۆ ئەوهی، بەر لە پوختەکارییەکی (توفیق وەهەبی 1891-1984ز) دەقە کوردییەکان بە گشتی و شیعری کلاسیکی بە تاییەتی جگە لە بەکاربردنی زۆریک لە وشەیی عەرەبی، بە شیۆمیەکی ڕەھا لەسەر بنچینەیی ئەلفبۆیی عەرەبی نووسراون. لەم بارەشدا چەند پیتیکی عەرەبی بەدی دەکریتن، کە لە زمانی کوردیییدا نییە. ھەک پیتەکانی: (ص، ض، ط، ظ، ذ، ث). لەم بارەوه "دبائیز عومەر ئەحمەد 1961ز- " لە لیکۆلینەوهیەکدا بە ناوینیشانی (ئەلفبۆیی یەکگرتووی کوردی بە پیتی لاتینی) چەند سەرنج و پیشنیازیکی تر دەخاتەرۆو، لەم سۆنگەیهوه جگە لەوهی بۆ پیتەکانی (ش، چ، ح، غ)، لە بەرامبەردا بۆ پیتەکانی (Xx, Hh, Ee, Cc, Ss) یەک نیشانە بۆ بەدەستپێنانی ھێمای ھەر پینج پیتەکانی فۆنیمەکە زیاد بکریت(ئەحمەد، 2007، ل230). ھەرۆھا بۆ فۆنیمە ناسەرەکییەکانی ناچنە ناو ئەلفبۆیی کوردییەوه دانانی ھێما بە پێویست دەزانی.

ھێماکانیش بەم شیۆمیە پیشنیاز دەکات: ھێمای (7) لەسەر ھەر پیتیکی بۆ قەلەو کردن و ھێمای (8) بۆ دەریزینی دیار دەی سووکردن، ھێمای (0) بۆ ئەلفونەکانی (وو، وی، وئ)، ھێمای (؟) بۆ (ئ) بەکار بەیندریت.

ههروهها پیشنیازی ئهوش دهکات هیمای (O) بۆ (و)ی ئاسایی و هیمای (U) بۆ (ئه)، هیمای (E) بۆ (ی) دابندریت.

کهواته بهپیی ئهم پیشنیازه ئهلفوییی کوردی بهم شیوهیه دهبیت:

- بزوینهکان:

- کورت: (ئه) Uu، (و) Oo، (-) Ii

- دریز: (ئا) Aa، (ی) Ee، (ئ) Êê

- نیمچه بزوین: (ی) Yy، (و) Ww

- نهبزوینهکان:

- کپ: (پ) Pp، (چ) Çç، (خ) Xx، (ت) Tt، (س) Ss، (ش) Şş، (ف) Ff، (ک) Kk، (ق) Qq، (ه) Hh، (ح) Ĥĥ.

- گر: (ب) Bb، (ج) Cc، (غ) Ğğ، (د) Dd، (ز) Zz، (ژ) Jj، (ڤ) Vv، (گ) Gg، (ل) Ll، (ر) Rr، (م) Mm، (ن) Nn.

ههس لهه بارهیهوه هیمای ئهو فونیمه عهرهبیانهی که له ئهدهبی کلاسیکی بهکارهاتوون و هیمای فونیمه ناسهرهکییهکان بهم جوړه دهخاتهروو:

- قهلهوهکان: (ۆ) Öö، (ر) Ğğ، (ل) Ļl، (ط) Ĥt'، (ظ) Žž، (ص) Šš، (ض) Ğđ'.

- سووکهکان: (پ) Pp، (چ) Çç، (ک) Kk، (ت) Ĥĥ، (ذ) Žž، (ث) Şş.

- بگورهکان: وو، وی، وی (Ōō).

- خونهگرهکان: (ئ)؟ (23)

ئیردها به پیی ئهم ئهم پیشنیازانه ئهلفوییی کوردی به پیتی لاتینی (31) پیت له خو دهگریت، که بهم شیوهیهی خوارموه دهبیت:

<p>Bb(ب), Cc(ج), Ćĉ(چ), Dd(د), Ff(ف), Gg(گ), Hh(ه), Ĥĥ(ح), Jj(ژ), Kk(ک), Ll(ل), Mm(م), Nn(ن), Pp(پ), Qq(ق), Rr(ر), Ss(س), Šš(ش), Tt(ت), Vv(ف), Ww(و), Xx(خ), X̣x̣(غ), Yy(ی), Zz(ز).</p>	<p>پیتە نەبزوینەکان</p>
<p>Aa(ئا), Ee(ی), Uu(ئە), Oo(و), Îî(ی), Êê(ئ), li- (.</p>	<p>پیتە بزوینەکان</p>

لەم ئەلفبۆییەدا وەک دەردەکهوت جگە لە دەستنیشانکردنی ھێماکانی (7، 8) بۆ دیاردە ی دەبرینی قەلموکردن و سووککردن و گۆرینی ھێماکانی (O) بۆ (و)، (U) بۆ (ئە)، (E) بۆ (ی). ھەروەھا دەستنیسانی کۆمەڵیک فۆنیمی تری ناسەرەکی دەکات بە ھۆی ئەوەی لە ئەدەبی کلاسیکی دا بەشێوەیەکی بەربلای بەکار ھاتووە.

لێرەدا دەکریت ئەوە بگوتریت، ئەم ئەلفبۆییە جیا لەسەر جەم ئەلفبۆییەکانی تر، زۆرترین فۆنیم لە خۆ دەگریت. ئەمەش جیگیر بوونی وا سانا نییە، ھۆکارەکش دەگریتەووە بۆ ئەوەی کە ئەلفبۆییەکی "جەلادەت بەدرخان 1893-1951ز" دەمیکە ریزەوی خۆی گرتووە و بەشێوەیەکی جیگیر و گشتگیر کەوتۆتە برەو.

بۆ ئەم مەبەستەش دواین خستەپرووی بەرامبەری ئەلفبۆیی کوردی و جۆری نووسینیان بە پیتی عەرەبی و لاتینی، لە لایەن "پروفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین 1947ز" کە وەک پێرەویکی ئابوری و لۆژیکی بۆ ریزکردنی پیتەکان و بەخشینی سیمایەکی سیستەماتیکی بە ریزمانی کوردی و فەرھەنگسازی، تیکچرژاندنی ھەموو پیتە وەستاو و بزوینەکان بە یەک ریز و ریزکردنیان بە پیتی پێوانەکانی سروشتی ریزبوونی ستانداردی جیھانی پیشانی دەدات. (ئەمین، 2012، ل85) ھەروەھا ئامازە بۆ ئەوەش دەکات، ئەوەی لەبارە ی پیتەکانی نووسینی کوردی تا رادەبەکی زۆر ریکەوتنیکی گشتی لەسەرە و ئەکادیمیای کوردیش پەسندی کردووە. (ئەمین، 2012، ل84) بەلام بۆ ئەلفبۆییە لاتینیەکیە تاکوو ئیستا نەتواندراوە بە شێوەیەکی گشتگیر و چەسپاو ئەم دۆخە بێتە ئاراوە، ھەر وەک لەم خستەییە خوارووە لەگەڵ ھەرسێ جۆرەکی تری پێشوو دەبخەینە روو:

عەرەبی	لاتینی (عێراق)	لاتینی (نەرمەنستان)	پرووسی (سوۆقیەت)	لاتینی (سووریا)
نەبزوینەکان				
ء	Aa	-	-	-
ب	Bb	Bb	Бб	B b
پ	Pp	Pp	Пп	Pp
ت	Tt	Tt	Tt	Tt
ج	Cc	Cc	Шш	Cc
چ	CHch	Єє	Чч	Ç ç
ح	-	Ңң	Һһ	Ӧ ӧ
خ	Xx	Xx	Xx	Xx
د	Dd	Dd	Дд	Dd
ر	Rr	Rr	Рр	Rr
ڕ	RHrh	-	-	Ѓ ѓ
ز	Zz	Zz	Зз	Zz
ژ	Jj	-	Жж	Jj
س	Ss	Ss	Сс	Ss
ش	SHsh	Şş	Щщ	Ş Ş
ع	-	Əə	Ээ	'
غ	GHgh	Qq	Ї	Ӧ ӧ
ف	Ff	Ff	Фф	Ff
ڤ	Vv	Vv	Вв	Vv

Qq	Qq	Ḷḷ	Qq	ق
Kk	Kk	Kk	Kk	ک
Gg	Гг	Gg	Gg	گ
Ll	Лл	Ll	Ll	ل
Ǫ ǫ	-	-	LHlh	ل
Mm	Mm	Mm	Mm	م
Nn	Нн	Nn	Nn	ن
Hh	Нн	hh	Hh	ه
Ww	Ww	Ww	Ww	و
Yy	Йй	Jj	Yy	ی
				بزۆینهکان
Aa	Aa	Aa	Aa	آ
Ee	Ээ	Əə	Ee	ه، ه
Uu	Öö	Yy	Uu	و
Û û	Yy	Vv	Öö	وو
Oo	Oo	Oo	Oo	ۆ
Î î	Ии	Îî	IY iy	ی
Ê ê	Ee	Ee	Êê	ئ
li	лъ	li	li	-

بە سەرنجدان لە ھەر چوار ئەلفووبییەکە، جگە لەوێ نە تۆندراره له هیچ یەکیان سوود لە ئەلفووبیی تەنیا زمانیک وەرگیردریت، لەگەڵ ئەو شدا لە ھێما وەرگیراوەکانیش جیاوازییەکی زۆر بەدی دەکریت. ھەر وەھا لە ئەلفووبییە لاتینیەکەش دواى ھەموو رەخنە و پیشنیاز و دەسکارییەکان، ھەتا ئیستاش

پیتی (ع) تهنیا هیمای (ا) ی بو دیاری کراوه، ئەم هیمایەش جیا له هیمای تره و گواز ارشت له هیمای پیتی هیچ زمانیکی تر ناکات، ههروهها پیتی (ن)، هیچ هیمایهکی بو دیاری نهکراوه.

زیادکردنی ئاماژەکانیش بو پیتەکانی (Ĥ ĥ, Ħ ħ, Ĭ ĩ, Ĵ ĵ, Ķ ķ) وهک نیشانهیهک بو جیاکردنهوی (ر، ل) ی قوول و (ح، ه) و (خ، غ)، که بهشیوهی زیادکردنی خاله (..) له سه پیتەکان ئەمەش لهگەڵ ئاماژە زیادکراوهکانی تری پیتەکانی وهک: (Ķ ĳ, Ĵ ĵ, Ū ū, Ĥ ĥ) هاوشیوه نییه و وهک ئەوه دهردهکهویت هه له سه بانهمای بوونی خال (.) ی سه پیتە عه ره بیهه کانهوه بی. واته به بهراورد لهگەڵ پیتەکانی تر بهشیوهیهکی ناوازه دهردهکهون.

رهنگه جگه له جیاوازی زار، ئەمەش هوکاریک بی زیادکردنی ئەم ئاماژانه تاکو ئیستا له لایهن کوردانی (رۆژئاوا) سووریا و (باکوور) تورکیا به شیوهیهکی کرداری و گشتگیر شوینی خوی نهگرتوه. واته تاکو ئیستا له ئەلفوویی کوردانی ئەم دوو بهشه جیاوازی ناکریتت له نیوان پیتەکانی وهک: (ر، ل - ل، ح - ه، خ - غ).

لهم بارهیهوه به مهبهستی چارهسهه بیهکی گونجاو، دوو پيشنیاژ دپته ئاراه. وهك:

1- به پێچهوانه ی پیتە ئاماژە بو زیادکراوهکان که نیشانه ی ههشتی بچووک (8) یان بو زیادکراوه، نیشانه ی ههستی بچووک (7)، له بری خال (..) بو ئەوانی تر زیاد بکریت.

وهك: (Ĥ ĥ, Ħ ħ, Ĭ ĩ, Ĵ ĵ, Ķ ķ) - ح - غ - Ĥ ĥ.

2- بو سه سهجم نه بزوینه ئاماژە بو زیادکراوهکان نیشانه ی ههشتی بچووک (8) زیاد بکریت و بو سه سهجم پیتە بزوینه ئاماژە بو زیادکراوهکانیش نیشانه ی ههستی بچووک (7) زیاد بکریت. وهك:

- پیتە نه بزوینهکان: (Ĥ ĥ - چ - Ĵ ĵ, Ħ ħ - ح - Ĥ ĥ, Ĭ ĩ - ل - Ĭ ĩ, Ĵ ĵ - ش - Š š, Ķ ķ - ع - Ķ ķ).

- پیتە بزوینهکان: (Ū ū - و - Ū ū, Ĥ ĥ - ی - Ĥ ĥ, Ĥ ĥ - ئ - Ĥ ĥ).

ئیره دا دهردهکهویت دیاری کردنی ئەم هیمای و ئاماژانه تهواو کارییهک بهرامبهه پیتە کوردیههکانی ئەلفوویی عه ره بی دینیتته ئاراه، که سیما و ئەدگار هکانی

زمانی کوردی پیشان دەدات. (خۆشناو، 2011، ل102) وەک لەم پۆلینکردنە ی خوارەو بەم شیوەیە خۆی دەنوینیت:

ئەلفوبی لاتینی کوردی				
نەبزوین		نیمچە بزوین	بزوین	
گ	ک		دریژ	کورت
B b (ب)	Ĕ ě (ئ)	Y y (ی)	A a (ئا، ا)	E e (ه، ە)
C c (ج)	P p (پ)	W w (و)	Ū ū (وو)	U u (و)
Ă ă (ع)	Č č (چ)		Î î (ی)	I i (-)
Ķ ķ (غ)	X x (خ)		Ê ê (ئ)	
D d (د)	T t (ت)		O o (ۆ)	
Z z (ز)	S s (س)			
J j (ژ)	Š š (ش)			
V v (ف)	F f (ف)			
G g (گ)	K k (ك)			
L l (ل)	Q q (ق)			
Ļ ļ (ل)	H h (ه)			
R r (ر)	Ĥ ĥ (ح)			
Ř ř (ر)				
M m (م)				
N n (ن)				

كهواته لیره دا بهیپی ئەم پێوەر و پێشنیازە، ئەم ئەلفوبییه سەرجهەم پیتە کوردییەکان لە خۆ دەگریت و سیمایەکی گونجاو و بنهما دەنگسازییەکان بەپێی پێوەریکی لۆژیکی و زانستی پەیرەو دەکات. ئەمەش دەمانگەیهێتە ئەو ئەنجامەى بۆ کارکردنی ئەلفوبیى لاتینی کوردی بە شیوەیەکی گشگیر و بێ گرفت، وەک پیتە کوردییەکانی ئەلفوبیى عەرەبی پەيوەست دەبیت بە لە خوگرتنی (37) پیت، که لە (8) پیتی بزوین و (29) پیتی نەبزوین پێک دێت، بەم شیوەیە:

<p>Ěě(ئ), Bb(ب), Pp(پ), Tt(ت), Cc(ج), Čč(چ), Ĥĥ(ح), Xx(خ), Dd(د), Rr(ر), Řř(ڕ), Zz(ز), Jj(ژ), Ss(س), Šš(ش), Āā(ع), X̄x̄(غ), Ff(ف), Vv(ف), Qq(ق), Kk(ک), Gg(گ), Ll(ل), Lí(ل), Mm(م), Nn(ن), Hh(هـ), Ww(و), Yy(ی).</p>	<p>پیتە نەبزوینەکان</p>
<p>Aa(ئا-ا), Ee(هـ،ه), Uu(و), ŪŪ(وو), Oo(ۆ), Îî(ی), Êê(ئ), li(-).</p>	<p>پیتە بزوینەکان</p>

ئەنجام و پێشنیازەکان

لە کۆتایی باسەکهەمان دەربارەى (ئەلفوبیى کوردی بە پیتی لاتینی) بە چەند ئەنجامێک گەشتین، لەم خالانەى خوارەو دەیانخەینە روو:

1- گۆرینی ئەلفوبیى کوردی لە عەرەبیەو بۆ لاتینی سەرمتاکەى هەولێکی دەرەکی بوو، نەک ناوەکی. بەلام ئەلفوبییهکەى سووریا لە ناچارییەو بوو، بۆ بێ بەش نەبوونی کوردەکانی تورکیا، بەهۆی چیتەر بەکار نەهێنانی ئەلفوبیى عەرەبی لەلایەن تورکیاوە.

2- دانان و بەکارهێنانی ئەلفوبیى کوردی بە لاتینی لە عێراق و ئەرمەنستان، سووریا، جگە لەهەى بە هۆی جیاوازی زمانی کوردی لە هەر چوار ئەلفوبییهکە، نەتواندراو بە تەنیا سوود لە ئەلفوبیى یەک زمان وەرگیردریت. هەولەکانیان بۆ ئاگاداری بەکتر بوو و هەر یەکە و بە پێی زارەکی خۆی بوو، نەک زمانی کوردی بە گشتی. هەرەها لەلایەن دەستە و کۆمەڵەیهکی ئەکادیمی یاخود ئەکادیمیایەکی تاییەت بە یوارەکهو ئەنجام نەدراو.

- خوشناو: د. نهریمان عه‌دو‌ل‌لا. 2013، فیربوونی پیت‌ه‌کانی زمانی کوردی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی هه‌ن‌فی، هه‌ول‌ئیر
- عه‌لی: د. تالیب حوس‌ئین. 2014، زانستی زمان و زمانی کوردی، چاپخانه‌ی رۆژ‌هه‌لات، هه‌ول‌ئیر.
- فتاح: پروفیسور. د. محمد معروف. 2011، زمانه‌وانی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی حاجی هاشم، هه‌ول‌ئیر.
- فخری: د. محمه‌د. 1977، رینووسی کوردی، فه‌صلی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی زانکوی سه‌لاحه‌دین، هه‌ول‌ئیر.
- فهره‌ج: حامید. 1976، رینووسی کوردی له سه‌ده‌یه‌کدا، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد، به‌غدا.
- کوردۆنیف: پروفیسور. ک.ک، 1984، ریزمانی کوردی به که‌رسته‌ی دیالیکتی کرمانجی و سۆرانی، وه‌رگێرانی: موکریانی: دکتور کوردستان، چاپخانه‌ی الادیب البغدادیة، هه‌ول‌ئیر.
- کوردی: لیژنه‌ی زاراه له ئەکادیمیای. 2010، راسپارده‌کانی کۆنفرانسی به‌ره‌و رینووسیکی یه‌که‌گرتووی کوردی، چاپی دووم، چاپخانه‌ی حاجی هاشم، هه‌ول‌ئیر.
- موکریانی: گیوی. 1972، ئەلفووبیی کوردی وین‌ه‌دار به پیتی لاتینی، چاپخانه‌ی کوردستان، هه‌ول‌ئیر.
- ناوخۆش: سه‌لام و نهریمان خوشناو. 2011، کوردۆلۆجی، چاپی هه‌وته‌م، چاپخانه‌ی رۆژ‌هه‌لات، هه‌ول‌ئیر.
- نه‌به‌ز: جه‌مال. 1976، زمانی یه‌که‌گرتووی کوردی، بلاوکراوه‌ی یه‌که‌بیتی نه‌ته‌وه‌یی خویندکارانی کورد له ئەوروپا، به‌رلین.
- نه‌به‌ز: جه‌مال. 1957، نووسینی کوردی به لاتینی، به‌غدا.
- هه‌ژار: شیرکۆ، 2018، له: ریزمان و وشه‌نامه‌ی زمانی کوردی- ماوریتسیۆ گارزۆنی- رۆما.

- ئەحمەد: د. بائيز عومەر. 2007، ئەلفۆبىي يەكگرتووى كوردى بە پىتى لاتىنى، كۆوارى كۆرى زانىارى كوردستان، ژمارە 5، ھەولتير.
- ئەمىن: پروفيسۆر. د. وريا عومەر. 2012، بە ستاندارتکردنى ريزبوونى پىتەكانى نووسىنى كوردى، كۆوارى كۆرى زانىارى كوردستان، ژمارە 21، ھەولتير.
- بەصير: دوكتور كامل، 1982، خالبەندى بۆ رينووسى كوردى، كۆوارى كۆرى زانىارى عىراق "دەستەى كورد"، بەرگى نۆيەم، بەغدا.
- حاجى مارف: د. ئەورمەمانى، 1982، گير و گرتەكانى رينووسى كوردى بە ئەلفۆبىي عەرەبى، كۆوارى كۆرى زانىارى عىراق "دەستەى كورد"، بەرگى نۆيەم، بەغدا.
- خەزەدار: د. مارف. 2005، بە كورتى مېژووى كۆرانى ئەلفۆبىي زمانى كوردى، كۆوارى كۆرى زانىارى كوردستان، ژمارە 3، ھەولتير.

Serçawekan

1- Kitêbeka

- Alî, T. H. (2014), *Zanistî Ziman û Zimanî Kurdî*, Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.
- Azîzan, M. H.. (1932), *Rêzana Alfabê ya Qurdî*, Şam.
- Emîn, N. A. (2014). *Rêzmanî Kurdî*, Çapî Çarem, Çapxaney Rojhelat, Hewlêr.
- Ferec, H. (1976). *Rênûsî Kurdî le Sedeyek da*, Bexda: Çapxaney Korî Zanyarî Kurdî.
- Fetah, M. M. (201). *Zimanewanî*, Çapî Yekem, Hewlêr: Çapzaney Hacî Haşim.
- Fexrî, M. (1977). *Rênûsî Kurdî*, Feslî Yekem, Hewlêr: Çapxaney Zankoy Selahedîn.
- Lêjney Zarawe le Ekađimiyay Kurdî. (Bê tarîx). *Raspardekanî Konfiransî Berew Rênûsêkî Yekgirtûy Kurdî*, Çapî Duwem, Hewlêr: Çapxaney Hacî Haşim.
- Mukuryanî, G. (1972). *Alfubêy Kurdî Wênedar le Pîtî Latîni*, Hewlêr: Çapxaney Kurdistan.
- Nawxoş, S. û Xoşnaw, N. (2011), *Kurdolocî*, Çapî Hewtem, Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.
- Nebez, C. (1957) *Nûsîni Kurdî be Latîni*, Bexda.
- Nebez, C. (1976). *Zimanî Yekgirtûy Kurdî*, Berlîn: Yekêtî Neteweyî Xwêndkaranî Kurd le Ewrûpa.
- Keznedar, M. (2010). *Mêjûy Edebî Kurdî*, Bergî Yekem, Çapî Duwem, Hewlêr: Dezgay Çap û Bilawkirawey Aras.
- Xoşnaw: N. A. (201). *Fêrbûnî Pîtekanî Zimanî Kurdî*, Çapî Yekem, Hewlêr: Çapxaney Hêvî.

Govarekan

Ahmed, B. O. (2007), “Alfbêy Yekgirtûy Kurdî be Pîtî Latînî”, *Kowarî Korî Zanyarî Kurdistan*, j.5.

Emîn, W.O. (2012). “Be Sitandarkirdinî Rîzbûnî Pîtekanî Nûsînî Kurdî” *Kowarî Korî Zanyarî Kurdistan*, j.21.

Xeznedar, M. (2005) “Be Kurtî Goranî Alfubêy Zimanî Kurdî”, *Kowarî Korî Zanyarî Kurdistan*, j.3.

<https://doi.org/10.35859/jms.2020.780811>

JI ALIYÊ PERWERDENASIYÊ VE ANALÎZEK LI SER MENZÛMEYA *GÛZ Û MEWÎJÊ**

Numan YURT¹

PUXTE

Edebiyata Kurdî ya klasîk ji aliyê berhemên fêrkarî ve berhemdar e û gelek nûnerên vê edebiyatê di vî warî de yan berhemên serbixwe nivîsîne yan jî di nav dîwanan de cih dane berhemên bi vî rengî. Yek ji van kesayetên Şêx Muşerrefê Xînûkî (1926-2008) hem şêxekî terîqetê ye hem jî helbestvanekî xwedî dîwan e ku mexlesa “Mîm û Fa” bi kar anîye. Xînûkî her çend bi şêxîtiya terîqetê bê nasîn jî dersdarî di jiyana wî de cihêkî girîng digire. Xînûkî di çarçoveya dersdariyê de berhemeke bi navê *Gûz û Mewîjê* ku mijara wê perwerdehî û exlaq e nivîsiye. Ev berhema ku bi şêweyê şîretkar nivîsiye nimûneyeke menzûmeya fêrkarî ye. Ji bilî vê menzûmeyê di cihên muxtelîf ên dîwana wî de di heqê perwerdehî û exlaqê de hin şîretên wî yê dîtir cih digirin. Em ê di vê xebatê de ji aliyê naverokî ve li ser nimûneya helbesta didaktîk menzûmeya *Gûz û Mewîjê* nirxandinekê bikin.

Peyvên Sereke: Helbesta Kurdî ya Didaktîk, Şêx Muşerrefê Xînûkî, Gûz û Mewîj, Şîret, Perwerdehî, Exlaq

Eğitim Bilimleri Açısından *Gûz û Mewîj* Manzumesi Üzerine Bir Analiz

ÖZ

Klasik Kürt Edebiyatı didaktik eserler açısından verimlidir ve bu edebiyatın birçok temsilcisi bu alanda ya bağımsız eserler kaleme almış ya da divanları içinde bu türden eserlere yer vermiştir. Bu kişiliklerden biri olan Şeyh Müşerref Xînûkî (1926-2008) hem bir tarikat şeyhi hem de divan sahibi olup “Mîm û Fa” mahlasını kullanmıştır. Xînûkî her ne kadar tarikat şeyhliği ile tanınsa da müderrislik onun hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Xînûkî müderrislik çerçevesinde, konusu eğitim ve ahlâk olan *Gûz û Mewîj* adlı bir

* Ev xebat li Zanîngeha Mardîn Artukluyê di Gulana 2018an de wek “semînera tezê ya mastirê” hatiye pêşkêşkirin. Xebat piştî pêşkêşiyê tevî hin guherînan hatiye amadekirin.

¹ MA in Kurdish Language and Culture / Derçûyê Lîsansa Bilind

E-mail: abdexweda@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8921-3939

Article Type/Makale Türü: Case Report / Olgu Sunumu

Received/Makale Geliş Tarihi: 15.08.2020 - Accepted / Makale Kabul Tarihi: 19.08.2020

eser kaleme almıştır. Öğüt verici bir üslûpla kaleme aldığı bu eseri didaktik bir manzume örneğidir. Bu manzumenin dışında divanının muhtelif yerlerinde eğitim ve ahlâk hakkında başka öğütleri de yer almaktadır. Bu çalışmada bir didaktik şiir örneği olan *Gûz û Mewîj* manzumesi üzerine içerik yönünden bir değerlendirme yapacağız.

Anahtar Sözcükler: Didaktik Kürt Şiiri, Şeyh Müşerref Xînuî, Gûz û Mewîj, Öğüt, Eğitim, Ahlâk

An Analysis on the Poem of Gûz û Mewîj in Terms of Educational Sciences

ABSTRACT

Classical Kurdish Literature is productive in terms of didactic works, and many representatives of this literature either wrote independent works in this field or included such works in their divans. Şeyh Müşerref Xînuî (1926-2008) who was one of these personalities was both a religious sect sheikh and a divan owner and used the pseudonym "Mîm û Fa". Although Xînuî is known as the sheikh of the sect, being a professorship has an important place in her life. Xînuî wrote a work called *Gûz û Mewîj*, whose subject was education and ethics, within the framework of professorship. This work of him, which he wrote with a counseling style, is an example of a didactic poem. Apart from this poem, there are other advice on education and ethics in various parts of the divan. In this study, we will make an evaluation in terms of content on the poem *Gûz û Mewîj*, which is an example of didactic poetry.

Keywords: Didactic Kurdish Poetry, Sheikh Muşerref Xînuî, Gûz û Mewîj, Advice, Education, Morality

Destpêk

Perwerdekirina mirovî ji hêla maddê û manewî ve ji armancên sereke yên kes û civatan e. Ev armanc hem ji bo baweriyên semawî hem jî ji bo bawerî û bizavên dinyewî karîger e. Ji bo vê mebestê wek saziyeke bingehîn di serî de malbat, pişt re jî çî yên fermî çî jî yên sivîl bin kes an sazî di qadên cur bi cur ên wekî dîn, exlaq, perwerdehî, çand, civaknasî, hiqûq, siyaset hwd. de xwestine ku bi perwerdekirinê rê nîşanî ferd an civaka xwe bidin û bigihînin asteke mifadar.

Behra edebiyatê jî di vê mebest û hewldanê de heye û berhemên dîdaktîk ên edebiyata klasîk ji bo vê armancê wekî pirekê navgîniyê dikin. Armanca berhemên dîdaktîk bi giştî gihandina civateke baş, nemaze jî şexsiyeteke zexm e. Taybetmendiyeke menzûmeyên didaktîk ew e ku bi taybetî di beşa destpêkê de ji bo xwendekarên ilmê di hin mijarên dînî û exlaqî û bidestxistina ilmê de hin şîretan dihundirînin. Bi vî şiklî xwendekaran terbiye dikin û wan ji jiyânê re amade dikin (Abdûlhadioglu, 2013: 272). Berhemên dîdaktîk, di edebiyata klasîk de bi gelek teşeyan hatine nivîsîn. Li gorî tercîha helbestvan ev berhem carinan bi teşeya mesnewî, qesîde û xezelê bi awayekî serbixwe carinan jî bi van

teşeyan di nav dîwanan de hatine bicihkirin. Pendname/şîretname û fablan jî mirov dikare bixe kategoriya metnên dîdaktîk.

Di edebiyata gelek neteweyan de bi vî rengî berhem hene û van berhemên dîdaktîk bi vê mebestê rê nîşanî muxatabên xwe dane. Ji bo nimûne, berhema bi navê *Behcetü'l-Huld* a Bahaeddîn Muhammed bîn Yûsuf (m. 911-1505) menzûmeyeke di qada perwerdehiyê de ye (Şafiî, 1984, 88/veg. Abdülhadioğlu, 2013, 180). *Pendnameya* ku nîspetî Ferîduddîn Attar (1142/45-1221) tê kirin di erdnîgariya çandî ya Îslamê de mînaka nesîhatnameyan a herî navdar e (Pala, 2006). Pirtûka çîrvanokan *Kelîle û Dimne* bieslê xwe berhemeke Hindî ye û di vê berhemê de hikumdarek dixwaze kurên xwe ji aliyê malbatî, siyasî û di hin cihan de exlaqê takekesî ve terbiye bike (Karaismailoğlu, 2002: 211). Berhema bi navê *Kutadgu Biligê* ya Yusuf Has Hacib (1018-1077) di bingeha xwe de siyasetnameyek û şîretnameyek e (Dilaçar, 1995: 24).

Heke çend mînakên sereke yên helbesta dîdaktîk ji edebiyata Kurdî ya klasîk bê dayîn mirov dikare bêje ku *Nûbihara Biçûkan* a Ehmedê Xanî (1651-1709) berhema herî girîng e ku di serdema berî mîrektiyên de hatiye nivîsîn. Ev, pirtûka yekem e ku di qada edebiyata zarokan de bi Kurdî hatiye nivîsîn û ferhenga duzimanî ya ku bi Kurdî ye (Yıldırım, 2008: 41). Di serê her beşeke *Nûbarê* de derheqê xwendin, zanîn, karên civakî, daxwaz û fikrên millî, guhdarîkirina li hev û din de Xanî gelek şîretên giranbiha gotine (Xanî, 1986: 5). Mele Xelîlê Sêrtî (1750-1843) jî di serdema mîrektiyên de bi berhema xwe ya *Nehcu'l-Enamê* derdikeve pêş ku beşekê berhemê ji bo mijara exlaqê terxan kiriye û ev beş di çarçoveya şîretnameyê de girîng e. *'Iqdê Durfama Şêx Eskerî* (1898/99-1952) ji bo cureya fablê ku armanca wê şîret in nimûneyeke gelekî baş û serkeftî ye. Seyîd Eliyê Findikî ku piraniya dîwana wî ji qesîdeyên pendê pêk tê wek nûnerekî girîng ê vê cureyê bale dikişîne ser xwe (Adak, 2019: 147). Mela Husnî Hezîn (j.1943) berhema xwe ya bi navê *Guldanê* bi armanca "dîtina rêya rast, rindiya xûyan û paqîjiya der û hundiran" (Hezîn, 2011: 5) nivîsiye. *Guldan* ji çîrok, biwêj, gotinên peşiyên û helbestên şîretawer pêk tê. Berhem dîdaktîk e û nivîskar her dem dixwaze şîretê li xwendevanên xwe bike (Aykaç, 2015: 25). Ji bilî van mînakên gelek berhemên fêrkarî yên serbixwe û yên ku di dîwanan de cih digirin hene. Hin ji van berhemên fêrkarî yan rasterast li ser qadeke zanistî hatine nivîsîn an jî xalên zanistî di hundirînin.

Helbestvanekî sedsala dawî, mutesewif û xwedî dîwan ê herêma Sêrtê Şêx Muşerrefê Xinûkî (1926-2008) jî yek ji van kesayetên edebî ye ku bi berhema xwe ya *Gûz û Mewîjê* xwestiyê rê nîşanî feqiyên xwe bide. Xinûkî di vê berhema xwe ya dîdaktîk de li ser perwerdehî û exlaqê rawestiyaye. Bêguman di hîlbijartina mijar û şewaza berhemê de bandora Xanî û *Nûbihara Biçûkan* eşkere ye. Menzûme her çend bi awayekî serbixwe hatibe nivîsîn jî pişt re di nav dîwana Xinûkî de hatiye bicihkirin. Berhem ji şeş beşan pêk tê. Xinûkî di beşa yekemîn a bi navê *Haşa Kitabu Gûz û Mewîjê* de bang li feqiyên kiriye û bal kişandiye ser girîngiya şîretên ku dê bike. Di beşa *Fesla Tehsilê* de li ser

“rêgezên hînbûnê” û encamên “girîngdîtina xwendinê” rawestiyaye. Beşa *Fesla Qedrê Seyda* di perwerdehiyê de “rêzgirtina seyda û girîngiya wê”, “encamên bêhurmetiyê” derxistiye pêş. Beşa *Fesla Mu‘amelata Hevalan* “armanca xwendinê”, “têkiliyên di navbera feqîyan” de û “şiklê tevgera li nav medreseyê” di hundirîne. Xinûkî di beşa *Fesla Exlaqê* de behsa “rabûn û rûniştina feqîyan” a di jiyana şexsî û civakî de kiriye. Xinûkî di beşa *Xatîmeyê* de ji bo xwe û feqîyên xwe ji Xwedê re lava kiriye, selat û selaman li ser Cenabê Pêxember aniye.

Di menzûmeya *Gûz û Mewîjê* de li kêleka şîretên li ser perwerdehî û exlaqê xalên têkelî perwerdenasiyê jî tînin dîtî. Bi xwendineke berawirdî me dît ku di nav menzûmeyê de hin rê, rêbaz, stratejî û rêgezên ku di zanista perwerdehiyê ya nûjen de tînin bikaranîn Xinûkî jî di perwerdehiya medreseyê de bi kar aniye. Di vê xebata xwe de em ji aliyê naverokî ve li ser menzûmeya *Gûz û Mewîjê* rawestiyane û me xalên hevpar ên rê û rêbaz, rêgez û stratejiyên zanista perwerdehiyê ya nûjen û yên perwerdehiya medreseyê raxistiye ber çavan.

1. Danasîna Menzûmeya *Gûz û Mewîjê*

Menzûmeya *Gûz û Mewîjê* ya ku mijara wê hin esasên perwerdehiya medreseyê û şîretên exlaqî ne ji aliyê Şêx Muşerrefê Xinûkî ve hatiye nivîsîn. Xinûkî ji bo berhemê wek sernav “*Haşa Kîtabu Gûz û Mewîjê*”² daniye û bi jêrenoteke Erebi ya ku bi wateya “Nivîsîna van ristan bi destê nazimê feqîr Muşerref, li gundê Rûbarê li kêleka kaniya Tûjhê h.1386 (m.1966) 12 Rebûlewel roja îne piştî nimêja îne û xwendina Mewlûda Şerîf hatiye temamkirin. Rica min jê yên li bal min (telebe) ew e ku yên di nav (*Gûz û Mewîjê*) de tetbîq bikin.” dawî li menzûmeyê aniye. Ji vê jêrenotê jî diyar e ku Xinûkî xwestiye ev şîretên wî bînin tetbîqkirin. Ev menzûme dema tê nivîsîn di nav medreseyên Kurdistanê de belav dibe, wekî lewheyekê tê daliqandin û jiberkirin. Ev şîra wî ya bi navê “*Gûz û Mewîjê*” ku bi forma mesnewiyê hatibû nivîsandin, ji aliyê feqeyan ve dihate jiberkirin. Tesîra wê şîrê ewqas çêbûye ku ji aliyê Mela Abdulelîmê Sêrtî yê ereb ve bi heman weznê hatiye tercumekirin bi bal tirkî ve (Cûdî, 2008). Li gorî agahiyên ku Abdullah Özcan³ dide destxeta berhemê ya resen wînda ye lêbelê kopîya destxeta resen⁴ li ber destan heye. Ji bilî vê, menzûme ji aliyê gelek kesan ve hatiye îstînsaxkirin û belavkirin. Menzûme, di nusxeyên dîwana Xinûkî yên ku ji aliyê Mele Usman û Şêx Muhemmed Salihê Hêşetî ve hatine îstînsaxkirin de jî hatiye bicihkirin. Şêx Muşerref hêj li heyatê bûye û ev nusxe pesend kirine.

² Wate: Ev kitêba *Gûz û Mewîjê* ye.

³ Abdullah Özcan kurê Şêx Muşerrefê Xinûkî ye û li Zanîngeha Sêrtê di beşa Îlahiyatê de mamoste ye.

⁴ Bnr. Kopîya destxetê di dawîya xebatê de ye.

Mirov dikare bêje ku Xinûkî di hin xalên naverokî de û ji aliyê şewaza şîretên xwe ve daye pey şopa Xanî. Dema mirov vê beşe (Gûz û Mewîj) dixwîne, dibêje her wekî ku Nûbihara Biçûkan dixwînim (Sönmez, 2018: 24). Gelek mînak hene ku bandora Xanî ya li ser Xinûkî nîşan didin. Ji bo nimûne Xanî di beşa yekem a *Nûbiharê* de wiha şîret li feqiyên xwe kiriye:

Heta tu ders û dewran nekî tekrar û mesrûf
Di dinyayê tu nabî ne meşhûr û ne me'rûf (Xanî, *Nûbar*,
r.9)

Xinûkî jî di beşa *Fesla Tehsîlê* de wiha bala feqiyên xwe kişandiye ser girîngiya xwendinê û destbikarên wê:

Bi diqqet hûn biken daîm mişale
Mişale malekî qeş bêzewal e

Kesê xwenda muheqqeq her emîr e
Nexwenda her wekî pîvaz û sîr e

Bixûnin hûn neken teqşîr û sistî
Emanet se'y û teşîl û durustî (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

314

Xanî di malika jêrîn a *Nûbihara Biçûkan* de ji bo rêzgirtina mamoste şîret li şagirdan kiriye û gotiye: Heke perwerdekar hişk be jî divê ji bo xatirê ilmê xwendekar jê hez bikin.

Mu'ellim bila dil wekî ber bitin
Divêtin ku şagird(i) dilber bitin (Xanî, *Nûbar*, r.33)

Xinûkî jî di menzûmeyê de bi heman şewazî bang li feqiyên xwe kiriye û wiha gotiye:

Ji seyda ger dixwazî îstifade
Divêtin tu bikî bo înqiyad e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Ji seyda ra kesê naket îta'e
Qe nabînî di dunya întifa'e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Dîsa Xanî di malika jêrîn a *Nûbihara Biçûkan* de bingeha her fezîletê bi "zanîn"ê ve, ya her xirabiyê jî bi "nezanîn"ê ve girêdaye:

Ummu'l-fedail 'alimî, ummu'r-rezail cahilî
Ummu'l-qura ummu'l-bilad Ke'be nebî peyxember e (Xanî,
Nûbar, r.16)

Xinûkî jî di malika jêrîn a dîwanê de maka her tiştê baş “zanîn û xwendin”, a her tiştê bela û xirab jî “nezanîn û nexwendin” dibîne.

‘Ilm e her ummu’l-feḏaîl cehl e her ummu’l-bela
Van belaê bêhîsab cahilan ma nabihê (Xinûkî, *Dîwan*, r. 86)

1.1. Teşeya *Gûz û Mewîjê*

Şêx Muşerrefê Xinûkî ji bo ku şîretên xwe vebêje û hişyariyên di heqê xwendin û exlaqê de bide zanîn ji şewaza metnên dîdaktîk û teşeya mesnewiyê sûd wergirtiye. Mesnewî, teşeyeke nezmê ye ku yekeya wê beyt e, misrayên beytên wê di nav xwe de hemserwa ne û hemû beytên wê bi heman qalibê erûzê hatine nivîsîn (Adak, 2019: 245). Berevajî teşeyên dî yên nezmê, mesnewî zêdetir di berhemên serbixwe de hatiye bikaranîn (Adak, 2019: 247). Teşeya mesnewiyê di edebiyata Kurdî ya klasîk de gelekî berbelav û ji menzûme yan helbestên fêrkariyê re gelekî gunçaw e. Wek têgeheke edebî helbestên ku bi mebesta vegêran, belavkirin, şîrovekirin û fêrkirina hizr, zanist yan jî prensîbên exlaqî û dînî hatine nivîsîn dibin helbestên dîdaktîk (Fesaî, 1960, 377/veg. Adak, 2019, 33). Menzûmeya *Gûz û Mewîjê* ji aliyê teşeyê ve dikeve kategoriya mesnewiyên dîdaktîk û ji aliyê mijar û cureyê ve jî dikeve koma mesnewiyên exlaqî. Gelek nimûneyên mesnewiyên dîdaktîk -çi yên serbixwe çi jî yên di nav dîwanan - di edebiyata Kurdî ya klasîk de tên dîtin.

Li gorî polînkirina Adak di berhemên edebiyata Kurdî ya klasîk de sê beşên sereke û hin mijarên standart ên mesnewiyên hene û ev dabeşkirin bi vî şiklî ye: beşa dîbaceyê, beşa sereke û beşa xatîmeyê. Mijarên ku di beşa dîbaceyê ya mesnewiyên de cih digirin ev in: besmele, tehmîd, tewhîd, munacat, ne‘t, medhiye, mi‘raciye û şefa‘et, sebebê te‘lîfê, saqîname, muxennîname. Beşa sereke, ji aliyê qewareyê ve beşa herî berfireh e ku mijara bingehîn tê de bi hûrgilî tê pêşkêşkirin. Beşa xatîmeyê, beşa xilaskirin û dawîlêanîne ye.⁵

Menzûmeya *Gûz û Mewîjê* her çiqas bi teşeya mesnewiyê hatibe honan jî li gorî pergala mesnewiyên dîtir hin cîyawaziyên wê hene. Menzûme ji beşa dîbace, beşa sereke û xatîmeyê pêk tê û bi tevahî 39 malik in. Xinûkî berhema xwe li gorî metoda mesnewiyê ya klasîk dabeş nekiriye. Beşa dîbaceyê (destpêk) ya bi sernavê “*Haza Kitabu Gûz û Mewîjê*”ê mirov dikare wekî “sebebê telîfê” bihesibîne. Ji bilî vê mijarê di dîbaceyê de mijareke din tune ye. Xinûkî ji bo mijara sereke sernavên *Fesla Tehsîlê*, *Fesla Qedrê Seyda*, *Fesla Mu‘amelata Hevalan* û *Fesla Exlaqê* daniye. Beşa dawî jî bi navê *Xatîmeyê* bi nav kiriye. Ev sernav hemû bi Erebi ne. Di çarçoveya Kurdiya Kurmancî de dikare bê gotin ku sernav di mesnewiyên dînî-dîdaktîk de bi Erebi hatine nivîsîn (Adak, 2019: 321) Xinûkî hemû beşên menzûmeyê bi qalibê erûzê yê “mefa’î lun mefa’î lun

⁵ Bnr. (Adak, 2019: 245-350)

fe'ulun"ê nivîsiye. Menzûme ji aliyê kêş û serwayê ve serkeftî ye. Xinûkî şîret û hişyariyên xwe bi zimanekî fêmar û herêmi aniye ser zimên.

Tablo 1. Dabeşkirina menzûmeya *Gûz û Mewîjê* li gorî beş û malikan

Beşên Menzûmeyê		Hejmara Malikan
Dîbace	Haza Kîtabu Gûz û Mewîj	4
Mijara Sereke	Feşla Teşîlê	8
	Feşla Qedrê Seyda	8
	Feşla Mu'ameleta Hevalan	10
	Feşla Exlaq	6
Xatîme	Xatîme	3
Tevahî		39

2. Analîza Naverokî

Menzûmeya Gûz û Mewîjê di qada perwerdehiyê de ji bo geşedana bîrî (cognitive education) ya feqîyan hin agahiyên teorîk -rê û rêbaz û merheleyên hînbûne- pêşkêş dike û aliyê wê yê zanistî heye. Xinûkî digel agahiyên teorîk bi şîretên di heqê rabûn û rûniştinê de jî armanc dike ku aliyê sehekî (effective education) yê feqîyan xurt bike. Piştî van agahiyên giştî, bihûrgilî em ê mijar, armanc û sebebê navlêkirina menzûmeyê rave bikin. Piştî ku şîret û peyamên menzûmeyê yê qada bîrî û sehekî li gorî beşan malik bi malik destnîşan bikin em ê rê û rêbaz, stratejî û rêgezên hîndekariyê yê berhemê û yê zanista perwerdehiyê ya nûjen muqayese bikin.

2.1. Tema/Mijara Menzûmeyê

Menzûmeya *Gûz û Mewîjê*, metnekî dîdaktîk-exlaqî ye. Berhem li ser du mijarên sereke hatiye avakirin: perwerdehî û exlaq. Xinûkî, di berhema xwe de li ser girîngiya ilmê û rabûn û rûniştina li nav medreseyê û civatê rawestiyaye. Herwiha behsa rê û rêbazên fêrbûnê kiriye û bala feqîyan kişandiye van xalan. Xinûkî di vê berhemê de şîretan li feqîyan dike ku bi qene'eta me felsefeya Şêx Muşerref ya di derbareyê tadrîsata medresê de berbiçav dike. Girîngiya wê jî ew e (Dokî û Sadîni, 2013).

2.2. Mebesta Menzûmeyê

Perwerdehî pêkanîna tevgerên guherandî yên bi daxwaz û bi armanc e (Oral, 2011: 3) û armanca perwerdeyê guhartina hin tevgerên diyar e ber bi îstîqametekî diyar ve (Pertev, 2008: 11). Perwerdekar bi gotin an jî berhemên xwe hewl didin ku bi awayekî takekesî yan girseyî di xwendekarên xwe de guhertina tevgerê (behavior change) çê bikin. Heçî mirovên helbestvan in û aliyê wan ê perwerdekariyê jî hebe fikr û hestên xwe bi navgîniya berhemên xwe didin zanîn. Şêx Muşerrefê Xinûkî jî ramanên xwe yên di heqê perwerdehiyê û merheleyên fêrbûnê bi berhema xwe rêz kiriye. Di heman demê de hin prensîbên exlaqî jî ku xwestiye di dil, mejî û jiyana feqiyên wî de cih bibin bi berhema xwe aniye ser zimên. Lewra di medreseyê de li kêleka perwerdehiya bîrî perwerdehiya sehekî jî tê dayîn. Armanca sereke ya Xinûkî di heqê fêrbûn an xwendina ilmê de -ku bûye sedema nivîsîna vê menzûmeyê- mirov dikare bi rista “Bixûnin hûn bi meqşûda Îlahî” wate “daxwaz an gihîştina Xwedê” şrove bike. Xinûkî di malika jêrîn a dîwana xwe de jî diyar dike ku çiyawaziya sereke ya di navbera însan û heywên de “xwendin” û “edeb” e û li gorî wî tu cudahî di navbera “mirovekî xwende” yê Ereb an Ecem de tune ye:

Ferqa însanî ji heywan xwendin e û edeb
Mirovê xwenda şîrîn e çî ‘ecem bî çî ‘Ereb (Xinûkî, *Dîwan*,
r. 90)

Li gorî babetên ku Xinûkî li ser rawestiyaye li kêleka armanca sereke mirov dikare behsa du armancên binbeş bike. Mebesta yekemîn ji bo feqiyên awayê hînbûnê yan çalakiyên fêrbûnê ne. Ji bo nimûne:

Bi diqqet hûn biken daîm mişale
Mişale malekî qeş bêzewal e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Mebesta din jî perwerdekirina feqiyên ji bo gihandina asteke exlaqî ye. Ji bo nimûne Xinûkî di malikeke beşa *Fesla Exlaqê* de ji bo “hişmendiya paqijiyê” bi feqiyên re çê bike şîreta paqijiyê kiriye:

Cihan paqij biken çendî bikarin
Di hucran qirş û qal wek ‘eyb û ‘ar in (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Xinûkî hem di qada exlaqî hem jî di qadên din de digel agahiyên teorîk bi awayê pratîk jî xwestiye ku rewşa exlaqî bixe bin kontrolê (Çiçek, 2009: 113). Ev mebesta Xinûkî di hemû beşan de tê dîtin.

2.3. Navlêkirina Menzûmeyê

Navê berhemekê dikare wekî nasnameya wê jî bê pejirandin. Şêx Muşerrefê Xinûkî di serê destxeta xwe de bi sernavê *Haşa Kitabu Gûz û Mewîj* dest bi menzûmeyê kiriye. Menzûme li gorî destxeta Mele Usman bi navê *Gûz û*

Mewîjê, di destxeta Şêx Muhammed Salihê Hêsetî de bê sernav dest pê dike. Xinûkî, navê berhemê di malika dawî ya beşa yekemîn de jî bi kar aniye:

Ji bo qet‘a xirabî şîrê tîj e

Wekî navê xwe ye *Gûz û Mewîj e* (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Sedema vê navlêkirinê mirov dikare bi çend awayan şîrove bike. Yek jê herêma (Berwarî) ku Şêx Muşerref lê jiyaye, ji hêla gûz û mewîjan ve dewlemend û navdar e. Xinûkî bi van her du xurekên herêmî dibe ku xwestibe bandora şîret û hişyariyên xwe bi riya şênberkirin û nêzîkkirinê di hiş de zêdetir bike. Xinûkî ders û şîretên xwe wekî fêkiyên herêmê yên binirx an jî ji bo “gihîştina heqîqetê” pêwîst dibîne û bi vî şiklî di destpêka menzûmeyê de balê dikişîne ser gotinên xwe.

Gûz û mewîj, dikare wekî metaforekê jî bê nirxandin. Şêx Muşerref mirovekî mutesewif û xwedî terîqet e.⁶ Ehlê tesewifê, ji bo ramanên xwe bi awayekî baştir ji muxatabên xwe re vebêjin carinan riya mînakdanê bi kar anîne û bi vê mebestê li kêleka sembolên din ji fêkiyan jî sûd wergirtine. Di berhemên tesewifî de dema behsa pêwîstiya rênîşandêrekî tê kirin “sembola fêkî” tim û tim tê bikaranîn (Tosun, 2004). Heke ev agahî li ber çavan bê girtin mirov dikare bêje ku Xinûkî ji sembolên tesewifî sûd wergirtiye.

318

Mawlana Celaeddînê Romî (1207-1273) di hin cihên *Mesnewîyê* de rasterast peyvên “gûz” û “mewîj”ê bi hev re bi kar aniye. Mawlana bi sembolên “gûz û mewîj”ê re peyva “zarok” jî bi kar aniye. Diyar e ku wî di navbera sembola “gûz û mewîj”ê û peyva “zarok”ê de têkileyek daniye û gûz û mewîjê bi wateyên “cism û suret, daxwazên nefsê, sifetên nefsê, laşê ji ilmê Xwedê xafil, xurekên nefsanî” yên neyînî û bi wateyên “zewq û cezbeya Xwedayî, meqamên ilmê Xwedayî” yên erênî bi kar aniye (Încidağ, 2015: 139). Gûz û mewîj her çend bi wateya erênî li ber dilê zarokan şîrîn û xweş be jî mijûlbûna bi van xurekan û xwarina van “xaviya serdema zaroktiyê” dinimîne. Li gorî van agahiyan û îfadeyên Mawlana dikare bê gotin ku “gûz û mewîj” rewşa kesên “xav, negihaştî” diyar dikin û kesê ku bixwaze bikemile divê dest ji van xurekan berde. Dibe ku Xinûkî jî wekî Mawlana xurekên ku di jiyana zarokan de cih digirin hilbijartibe. Bi şîret û hişyariyên xwe jî xwestibe ku feqiyên xwe ji rewşa neyînî xilas bike, bikemilîne û ji ber vê ev nav li berhema xwe kiribe.

Şibandina gûzê, ji bo seyda/mamoste “hişkbûn”, “biryardarî” û “dadî”yê îfade dike, mewîj jî “bandora erênî” li ser xwîner çê dike. Bijartina şibandinên ji hêmanên şiruştê rêbazeke ku hem kevneşopîya medreseyê hem jî ya tesewifê ye ku pîrî caran serî lê didin (Baytar, 2012, r.779). Dîsa mirov dikare gûz û mewîjê ji bo “tenduristiya hiş”ê feqiyên wek xurekên sûdmend binirxîne. Çawa ku tama gûz û mewîjê bi hev re gelekî xweş e, ev menzûme jî ewqas xweş e.

⁶ Şêx Muşerref ji bavê xwe Şêx Es’edê Sanî terîqet standiye. Şêx Es’ed jî peyrewê Mustefa Kemaeddînê Erbilî ye. Erbilî jî ji ehlê terîqeta Neqşebendiyan a şaxa Xalidiyan e.

2.4. Peyamên Menzûmeyê

Her berhemek an rasterast an jî bi awayekî veşarî peyaman dihewîne. Şêwaza nivîskar/helbestvan reng dide awayê vegotina peyamê û di metnê de cih digire. Teşe û cureyên din yê edebî li gorî taybetmendiyên xwe dibê ku bi hunerê hatibin honan, bi xemên estetîkê hatibin nivîsîn û peyamên veşarî bihundirînin. Heçî metnên dîdaktîk in pêwîst e ku peyamê rasterast û xwerû bigihîjî xwîner.

Menzûmeya *Gûz û Mewijê* ji ber ku berhemeke dîdaktîk e ders û şîretên metnê rasterast hatine veguhestin. Xinûkî di menzûmeya *Gûz û Mewijê* de tevgerên ku ji xwendekarên ilmê hevî dike bi awayekî puxtedar anîye zimên (Baytar, 2012, r.779). Di zanista perwerdehiyê de ji bo xwendekar an koma xwendekaran hin armanc tên diyarkirin. Tevgerên armanc (target behaviors) ew tevgerên in ku di dawiya pêvajoya fêrkariyê de tê xwestin ku bi xwendekar re bê çavdêrkirin (Başar, 2004: 87). Şêx Muşerref di bin banê her du mijarên sereke de gelek “tevgerên armanc” ku dixwaze feqiyên wî bi dest bixin rêz kiriye. Ew bi şîret û hişyariyên menzûmeyê armanc dike ku feqî, tevgerên qada bîrî û sehekî bi dest bixin. Xinûkî, şîret û peyamên xwe yê di heqê hînbûn-hînkirin û exlaqê de ji hev cihê nekiriye; li kêleka çalakiyên fêrbûnê ku ji qada bîrî ne, wek hêmanên temamker ên vê qadê li ser hin rêgezên qada sehekî jî rawestiyaye. Ji bo nimûne Xinûkî di malika jêrîn de ji qada bîrî wek tevgereke armanc bi “xwendin”ê re ji qada sehekî “dirustî”yê jî pêşniyar dike.

Bixûnin hûn nekin teqşîr û sistî

Emanet se'y û teşîl û durustî (Xinûkî, *Gûz û Mewijê*)

Peyam û hişyariyên ku di metnê *Gûz û Mewijê* de hatine tespîtîkirin ê li gorî beşên berhemê xal bi xal bê rêzkirin.

2.4.1. Peyamên di Fesla Tehsilê de

Xinûkî di beşa *Fesla Tehsilê* de li ser pêdiviyên feqiyên ên ku têkildarê hînbûnê ne rawestiyaye. Şîretên ku Xinûkî kiriye, esasên bernameya perwerdehiyê yê medreseyê ne. Dersdayîn çiqas girîng be dersgirtin û hezmkirina ilmê jê girîngtir e. Mebesta Xinûkî mayîndeyiya dersê ye. Mirov dikare bejê ku Xinûkî ji bo hezmkirina dersê behsa wan merheleyan kiriye ku divê feqî li gorî wan tevbigerin. Bi giştî ev merhele: dersdayîn, dersgirtin, jiberkirin, dubarekirin, mitale, nivîsîn in.

Heke mirov li malikên vê beşe binêre dikare bêje ku Xinûkî peyamên wiha daye: Sistî û kêmasî, di xwendinê ne baş e. Feqîfî; xwendin, dirustî û hewldan e. Dirustî serê her tiştê ye û kesê ne dirust; manen qirêj e. Xwendin di her şert û mercê de bêwestan divê bidome. Mirovê xwende wekî “emîr” e ji bo civatê,

nexwende “bêkêr (wekî pîvaz û sîr)” e. Mitale⁷ (fikirîn/dersxebitîn) divê bi baldarî bê kirin. Lewra bi mitalê ders dibe mayînde. Jiberkirina metnan gelekî girîng e. Jibîrkin, feqî destvala dihêle. Nivîsandin ji bo xwenda, mayîndeyiya ilmê dabîn dike û wekî nexşa li ser kevirê ye. Qelem (nivîs) nivê ilmê ye, xet (nivîs) ji bo her kesî wekî “zêr” û “zîv” binirx e.

2.4.2. Peyamên di Fesla Qedrê Seyda de

Têkiliya di navbera seyda-feqî de di perwerdehiya medreseyê de xaleke dîtir a girîng e. Ev têkilî heke li ser hezkirin û rêzgirtinê hatibe avakirin danûstendina ilmê dê bi dilxwazî û hêsan bibe. Heke di medreseyê de di navbera seyda û feqî de rêz û hezkirineke dilxwaz (Çiçek, 2009: 108) hebe ev armanc bi hêsanî dê pêk bê. Girîngiya “nêzbûna bi hêzkirinê” bi bal xwendekar ve di perwerdehiyê de ji bo pêkhatina armancên ku tên xwestin ji mijarên ku herî zêde li ser tê rawestan e (Baytar, 2012, r.783).

Qedirzanîn û rêzgirtina seyda di fêrbûnê de gelekî girîng e ku bandoreke mezin li sûdwegirtina ji seyda û fêrbûna ilmê dike. Şêx Muşerref di menzûmeyê de bi çavê dersdarekî çawaniya têkiliya seyda-feqî radixe ber çavan. Xinûkî di beşa *Fesla Qedrê Seyda* de sûdwegirtina ji seyda û ilmê bi rêzgirtin, îtaet û guhdarîkirinê ve girêdaye û di serê vê beşê de girîngiya vê wiha îfade kiriye:

Ji bo seyda muheqqeq ferç e îkram

Kesê ku nake îkram naxwe in'am (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Ji seyda ger dixwazî îstifade

Divêtin tu bikî bo inqiyad e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Xinûkî di malika jêrîn a beşa *Haza Kitabu Gûz û Mewîjê* de hezkirin û dilsoziya xwe ji bo feqiyên xwe eşkere dike. Xwe wekî hemderdê wan dide nasîn da ku feqiyên wî pê ewle bin, derd û xemên wan çareser bike. Di malika duyem a di dîwanê de girîngiya ku dide feqiyên xwe tîne ser zimên û wan ji aliyê zanîne ve di civatekê de wekî “çira” dibîne. Hezkirineke ku bi mal û gencîneyan nayê guhertin nîşanî feqiyên xwe daye:

Çikû ez bo we tehqîqen evîn im

Muhibbek şadiq im hem gemrevîn im (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Çira hûn in di dîwana evînan

Bi min mehbûbtir in ji mal û defînan (Xinûkî, *Dîwan*, r.11)

Heke mirov li malikên vê beşê binêre dikare bêje ku Xinûkî peyamên wiha daye: Rêzgirtin û îkrama ji seyda re ji bo sûdwegirtinê ferz e. Divê ji bo

⁷ Dubarekirina dersan e. Piştî ku dersek bê stendin feqî bi mebesta li ser dersê hûrbûnê serî li çavkaniyên din dixin, lêkolînê dikin, dixwînin û difikirin. Bnr. (Develioğlu, 2002).

îstifadeyê îtaet ji seyda re bê kirin. Îtaet neyê kirin feqî nikare sûdwerbigre. Heke îtaet neyê kirin wê gavê seydayê feqî, dibe “nefsa nezan”. Eşkere jî veşarî jî hezkirin ji bo seyda divê. Hezkirin ji yê ku ji seyda hez neke re navê. Feydeya ku alim bide ji ya bav mayîndetir e.

2.4.3. Peyamên di Fesla Mu‘amelata Hevalan de

Guncawbûna cihê perwerdehiyê ji aliyê sûdwegirtina ji ilmê ve girîng e. Ji bilî başî û xirabiya şertên fizîkî, hebûn an tunebûna aramiya cih/mekanê jî bandoreke erênî yan neyînî li perwerdehiyê, rasterast jî li xwendekar dike. Tekiliyên di navbera xwendekaran de çawa ku bandorê li mejiyê wan dikin herwiha bandorê li derûniya wan jî dikin. Heke cihê perwerdehiyê aram be û têkiliyên di navbera xwendekaran de baş bin sûdwegirtina ji perwerdehiyê dê di asta herî bilind de be. Xinûkî ji ber vî bala feqiyan kişandîye vê rastiyê û xwestiye ku aramiyê di medreseye û navbera feqiyan de dabîn bike. Xinûkî berevajiyê pergala perwerdehiyê yê nûjen di medreseyê di şûna reqabetê de hurmet, xizmet û hevparastinê peşniyar dike. Wekhevî bingeh e, kes ji kesî ne bilindtir e, her kes li hizûra Xwedê yek tê dîtin.

Xinûkî, di beşa *Fesla Mu‘ameleta Hevalan* de ji bo aramiya şexsî û mekanê fêrbûnê (medrese) herwiha ji bo têkiliyên navbera feqiyan şîret kirine. Çareserîya pîrsgirêkên di navbera feqiyan de bi “xweşborîn” û “xwendina bi meqsêda îlahî” formûlîze kiriye û wiha gotiye:

Bi hev ra xweş biborînin bi şahî
Bixûnin hûn bi meqsûda Îlahî (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Heke mirov li malikên vê beşê binêre dikare bêje ku Xinûkî peyamên wiha daye: Divê feqî bi hev re bi şahî tevbigerin. Armanca xwendinê “gihîştina Xwedê” ye. Hurmeta di navbera feqiyan de dewamiyê dixwaze. Xizmetkirina feqiyan ji hev re rêgezeke bingehîn e. Hevparastin, di navbera feqiyan de gelekî girîng e. Pewîst e ku ji yê pîrxwendî re rêz bê girtin. Hemû feqî eskerê Xwedê û xizmetkarê dîwana wî ne. Heke feqî ji hev re nebaş bin ê jî medreseyê û fêkiyên wê bêpar bimînin. Pevçûna feqiyan sedemê fihêtkirin û zererê ye. Xizmetkirin û ratibanîn⁸ divê zor neyê dîtin. Paqijîya hicrê⁹ divê neyê îhmalkirin. Xwemezindîtin û kubariya bi cil û bergan şerm e.

2.4.4. Peyamên di Fesla Exlaqê de

⁸ Xwarina feqiyan a ku ji hêla xelkê derdora medreseyê ve tê temînkirin e. Her sibê û êvarê feqiyan ji malekê, xwarina hazir çî bûya ew dianî û bi hev re dixwarin. Her çend ev adet jî bo parastina rûmeta alim û ilmê ji aliyê hin seyda û feqiyan ve neyînî bê dîtin jî di medreseyên Kurdistanê de kevneşopîyeke kevin e.

⁹ Seyda di medrese yan mizgeftan de di cihekê ku bi navê “hicrê” tê binavkirin de dersan didin. Seyda mêvanên xwe jî li vir pêşwazî dike.

Armanca dînê Îslamê -nemaze ya terîqetan- bi giştî terbiyekirina nefse ye. Wekî nûnerekî Îslamê yan terîqetê feqî, divê li ser exlaqekî baş û xweşik terbiye bin. Ji ber vê yekê jî tenê ilim ne bes e ji bo feqîyan. Lewra feqî endamên pêşektîya civakê ne û pêwîst e ku ji aliyê helwestên xwe ve jî bîn perwerdekirin. Xinûkî herçend ji bo şîret û hişyariyên exlaqî beşa *Fesla Exlaqê* terxan kiribe jî ji ber ku gelekî girîngiyê daye exlaqê di hemû beşan de digel şîretên din cih daye şîretên exlaqî jî. Ji bo têkiliya şexsî û civakî li ser hin qaîdeyên rabûn û rûniştinê rawestiyaye. Ji bo nimûne:

Di nava gund herin meşyek giranî
Li rast û çep nezer 'eyb e tu zanî (Xinûkî, *Gûz û Mewjê*)

Muheqqeq pir kenîn û dengbilindî
Munafî ne ji bona 'eqlimendî (Xinûkî, *Gûz û Mewjê*)

Medrese tenê ne cihê dersên eqlî ne, du bask in. Feqî divê bi dersên pozîtîf/maddî hişê xwe, bi dersên dînî/manewî jî giyanê xwe bikemilînin. Perwerdehiya exlaq û kesayetê perwerdehiya medreseyê tamam dike. Ji bo parastina rûmeta ilmê û mînakbûna ji civatê re ev xal gelekî girîng e. Mirov dikare bêje ku di serî de beşa *Fesla Exlaqê* pişt re jî *Fesla Qedrê Seyda*, *Fesla Mu'amelata Hevalan* ji bo feqîyan rêzîknameyê exlaqî ye.

322

Heke mirov li malikên vê beşê binêre dikare bêje ku Xinûkî peyamên wiha daye: Çavê feqîyan divê ne li xwarinê ne jî li cil û bergan be. Mijûlbûna bi por û kincan ne exlaqê feqîyan e. Hişê feqî divê li dersên wî be, ne li xwarinê be. Sohbet û têkilî divê di navbera feqîyan de be û ji bilî feqîyan sohbet û têkilî ne mimkun e. Feqî divê bi sergiranî bimeşe. Nihêrtina li rast û çepê şerm e. Pirkenîn û dengbilindî li kesê aqilmend nayê. Paqijîya derdor divê neyê îhmalkirin. Hebûna qirş û kal li hicrê eyb e.

2.5. Rêgez, Stratejî û Rêbazên Hîndekariyê di Menzûmeyê de

Menzûmeya *Gûz û Mewjê* ji bo feqîyan çawa ku wek rêbereke biçûk a perwerdehî û exlaqê ye herwiha wek mamoste/seydayekî nêrînên Şêx Muşerrefê Xinûkî jî di heqê armancên qada bîrî û sehekî de hin argumanan pêşkêş dike. Xinûkî ji ber ku merheleyên feqî tê de derbas dibin pêk aniye, pêdiviyên feqîyan ên qada bîrî û sehekî baş dizane û bi nêrîneke empatîk ders û şîretên xwe rêz kiriye.

Bernameya mufredatê ya medreseyê di qada ilmê de digel mercên îroyîn kêmbê dîtî jî ev bername armanc dike ku xwendekar agahiyan bi awayekî baş bi dest bixin, van agahiyan ji xwe re bikin meleke û ji bo mayîndeyîya wê jî rêbazeke baş dihat şopandin (Çiçek, 2009: 205). Her çiqas di perwerdehiya medreseyê û awayê fêrkirina feqîyan de metodên klasîk bîn bikaranîn jî hin rêgez û rêbazên hîndekariyê ku di nav pergala medreseyê de tên bikaranîn di zanista

perwerdehiyê ya nûjen de jî tîn bikaranîn. Dikare ji aliyê rê û rêbazên hîndekariyê ve ji naveroka menzûmeyê hin xalên hevbeş bê derxistin ku hem di pergala perwerdehiya medreseyê û hem jî di zanista perwerdehiyê ya nûjen de tê dîtin.

2.5.1. Rêgezên Hîndekariyê

Xinûkî bi rêbazeke pedagojîk dest bi şîretên xwe kiriye û ji rêgezên ku niha di zanista perwerdehiyê de jî tîn bikaranîn sûd wergirtiye. Xinûkî di menzûmeyê de hem ji hêla polînkirina mijarê ve hem jî di rê û rêbazên hîndekariyê de rêgeza qedemetiye (the principle of graduality) bi kar aniyê. Xinûkî balkişandiye ders û şîretên ku pêdivî bi wan heye û bi vî awayî dest bi berhemê kiriye, pişt re bi girîngiya xwendinê, qedirdayîna seyda, muameleya bi hevalan re û bi şîretên exlaqî dawî li mijarê aniyê.

Dema çalakiyên perwerdehî û hîndekariyê bînan naveroka dersê ya ku mamoste pêşkêş dîke heke mimkun be divê bi qada jiyane ya ferdî re rasterast têkildar be. Fêrker di mijar û pîrgirêkên ku pêşkêş dikin, di mînakên didin û di bijartina bûyeran de beriya her tiştî divê derdora civakî û siruştî yê ku xwendekar tê de dijî bide ber çavan (Aslan û Eker, 2019: 18). Xinûkî hem ji bo navê menzûmeyê xwe hem jî ji bo hişyarî û şîretên ku kiriye du xurekên -gûz û mewîj- ku feqî jê haydar in bi kar aniyê. Xinûkî bi bikaranîna heyberên nêz ango herêmî xwestiye ku şîret û hişyarî bi riya nêzîkkirin û şênberkirinê di mejîyê feqîyan de cih bigirin. Li gorî van agahiyan mirov dikare bêje ku Xinûkî rêbaza ji nêz ber bi dûr ve (the near away principle) bi kar aniyê.

Ji bo qet‘a xirabî şîrê tîj e

Wekî navê xwe ye *Gûz û Mewîj* e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Fêrker di pêvajoya hîndekariyê de tişt, heyber û mînakên di heqê mijara dersê de çiqas zêde bi kar bîne şênberkirin di wê pîleyê de bibandor dibe (Aslan û Eker, 2019: 17). Lêkolînên berê hatine kirin, nîşan dane ku hawirdorên hîndekariyê yên ku taybetmendiyên hem razber hem jî şênber bihundirîne, li gorî bikaranîna tenê yek ji vana bibandortir e. Lewra di fêrkirinê de bikaranîna metodên şênber, hînbûnê hêsan dikin. Ji bo nimûne, Xinûkî di malika jêrîn de encama guhdarîkirin û bandora şîretên xwe bi “şîrê tîj”- ku alavake şênber e- sembolîze kiriye û ji bo “jiholêrakirina xirabiyê” -ku tevgerê razber e- wek çareseriyekê nîşan daye. Xinûkî bi vî şiklî rêgeza ji şênber ber bi razber ve (the concrete to abstract principle) bi kar aniyê.

Ji bo qet‘a xirabî şîrê tîj e

Wekî navê xwe ye *Gûz û Mewîj* e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Rêgeza zelalbûnê yek ji rêgezên perwerdehiyê ye û di veguhestina dersê de wekî pira di navbera fêrker û xwendekar de ye. Zimanê fêrker ê ku di pêvajoya hîndekarî û hînbûnê de dê bi kar bîne divê di asta têgihîştina xwendekaran de be. Zimanê vekirî, fêmbar û net dike ku ders ji aliyê girseya armancê (koma xwendekaran) ve bê xunaftin, hînbûna dersê hêsan dike (Aslan û Eker, 2019: 18). Xinûkî şîretên xwe hem bi formeke sade hem jî bi zimanekî vekirî û xwerû vegotiyê. Ji ber vê dikare bê gotin ku rêgeza zelalbûnê (the principle of clarity) li ber çavan girtiye.

Fêrker di jiyana rasteqîn de çiqas cih bide rewşên ku dê ferd rastî wan bê, hînbûna xwendekar ewqas ê watedar bibe. Di nêrîna perwerdehiya nûjen de divê pêvajoya fêrkirinê ji jiyana ne qutbûyî be, agahî û detsbikarên ku ferd hîn dibe divê karibe bi kar bîne. (Aslan û Eker, 2019: 19). Agahiyên ku Xinûkî di heqê hînbûnê de nemaze şîretên di heqê rabûn û rûniştin û exlaqê de daye ji bo jiyana şexsî û civakî ya feqiyên şîret û rêgezên bingeîn in. Ev xal jî nîşan dide ku Xinûkî rêgeza jîndariyê (the principle of vitality) bi kar aniye.

Di perwerdehiyê de nirxandina bi tevahî yê hêlên ferd ên ku bînd perwerdekirin girîng e (Aslan û Eker, 2019: 20). Xinûkî di menzûmeyê de tu ciyawazî naxe navbera xwendin û exlaqê. Bi şîret û hişyariyên xwe yê di heqê xwendinê de dixwaze ku “riya fêrbûnê” fêr bike; bi yê rabûn û rûniştinê jî dixwaze ku xwendekarên xwe bigihîne asteke baş a exlaqî. Bi van her duyan jî armanc dike ku feqiyên xwe hem di qada bîrî hem jî di qada sehekî de perwerde bike. Xinûkî bi vê perwerdehiya du bask li gorî rêgeza tevahiye (the principle of integrity) tevgeriyaye. Ji bo nimûne, Xinûkî di malika jêrîn a yekem de wek rêbazê fêrbûnê li ser merheleya nivîsînê; di malika duyem de jî li ser rêzikeke civakî rawestiyaye:

Nivîsandin qe nahêlî ku xwenda

Ji ‘ilmê xwe biket yek lefzê wînda (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Di nava gund herin meşyek giranî

Li rast û çep nezer ‘eyb e tu zanî (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

2.5.2. Stratejî û Rêbazên Hîndekariyê

Xinûkî di menzûmeya xwe de stratejiya hîndekariyê ya bi riya pêşkêşiyê (teaching strategy through presentation) bi kar aniye. Tan û Erdoğan dibêjin ku: Di perwerdehiyê de ev stratejî dixwaze ku di heqê tevgerên armanc (target behaviors) de agahî, helwest û destbikaran bide bidestxistin. Mebesta van agahiyên ku berê hatine amadekirin, veguhestina xwendekar an koma

xwendekaran e. Bi giştî hîndekariya bi riya pêşkêşiyê di rewşên ku xwendekar, hînkirina agahiyên di heqê têgeh, bûyer û diyardeyan bakesibîn de, tê bikaranîn (Tan û Erdoğan, 2004: 55). Ji bo nimûne Xinûkî di malika jêrîn a beşa *Fesla Tehsilê* de rewşa kesê “xwenda” û “nexwenda” bi awayekî berawirdî raxistiye ber çavan û rewşa kesê xwenda wekî “emîr”, encama nexwenda jî bi şibandina “pîvaz” û “sîr”ê şayesandiye.

Kesê xwenda muheqqeq her emîr e

Nexwenda her wekî pîvaz û sîr e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Xinûkî di malika jêrîn a beşa *Fesla Exlaqê* de jî ji bo kesê aqilmend tiştên neyînî diyar kiriye:

Muheqqeq pir kenîn û dengbilindî

Munafî ne ji bona ‘eqlimendî (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Di zanista perwerdehiyê de nêrînên hîndariyê li ser rêbaza xebata takekesî (individual study method) û teknîka pirs û bersivê (question and answer teaching method) radiwestin. Di van nêrînan de tê armanckirin ku xwendekar bi serê xwe mijarekê lêbikole û bi teknîka pirs û bersivê li ser mijaran hûr bibe (Şişman, 2011: 16). Li gorî vê agahiyê em dikarin bêjin ku di menzûmeyê de Xinûkî bi çalakiyên dubarekirin, jiberkirin, mitale, nivîsînê û piştî van çalakiyan jî bi pirsên seyda û bersivên feqî rêbaza xebata takekesî û teknîka pirs û bersivê li ber çav girtiye.

Xinûkî menzûmeya xwe di meheke biharê (adar) de li kêleka kaniyekê (Kaniya Tûjhê) nivîsiye û bi feqiyên xwe re jî parve kiriye. Ev agahî di jêrenota menzûmeyê de cih digire û malika jêrîn a beşa *Haza Kitabu Gûz û Mewîjê* jî vê agahiyê piştrast dike.

Kelamê min xweş û pur nazidar e

Şîrîn e taze ye wek nûbihar e (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Diyar e ku Xinûkî mekanê ilmê tenê bi medreseyê ve sînordar nekiriye. Dibe ku bi geştekê di hawîrdoreke siruştî de xwestibe ev şîretên ku wekî rêzîknameyekê ne di dil û mêjîyên feqîyan de cih bigire û bandor li wan bike. Ev rêbaz di zanista perwerdehiyê de ji teknîkên hîndekariyê yê çalakiyên derveyî polê (non-class activities) tê zanîn û wek metoda geştê (trip method) tê binavkirin. Metoda geştê, serdanên biplan ên bi mebesta ku xebatên dibistan û polê bîn temamkirin û xebat watedartir bibin tê tetbîqkirin (Tan û Erdoğan, 2004: 88).

Rola mamoste di hîndekariyê de xwedî behreke mezin e û di gihîştina mebestê de ragihandina di navbera mamoste/çavkanî (resource) û xwendekar/wergir (receiver) de girîng e. Heke ev têkilî xurt be peyama ê bi hêsanî û dilxwazî bigihîje wergir. Xurtbûna têkiliyê jî girêdayî hezkirin, ewledardîtin û hêjadîtina fêrker e. Di vê merheleyê de kes, nirxa tiştê qebûl dike û li hember nirxa ku qebûl dike eleqe û girêdanê nîşan dide (Tan û Erdoğan, 2004: 21). Xinûkî bala

feqiyên xwe kişandiye van xalan, ji gotinên xwe re kiriye palpişt û ji bo ku feqî girîngiyê bidin gotinên wî xwestiye ku berî her tiştî li seydayê xwe ewle bin, jê hez bikin û ji bo sûdwegirtinê jê re îtaet bikin. Xinûkî van daxwazên xwe di malikên jêrîn ên beşa *Fesla Qedre Seyda* de wiha îfade kiriye:

Ji bo seyda muheqqeq ferq e îkram
Kesê ku nake îkram naxwe îna

Ji seyda ger dixwazî îstifade
Divêtin tu bikî bo înqiyad e

Ji seyda ra kesê naket îta'e
Qe nabîni di dunya întifa'e (*Xinûkî, Gûz û Mewîj*)

Şêx Muşerref di heqê “girtina qedrê seyda” de ji gotinên du şexsên girîng ku yek jê kesayeteke dînî û yê din jî dîrokî ye mînak daye. Yek jê Îmamê ‘Elî¹⁰ ye û yê din Skender e.¹¹

326

Îmamê me ‘Elî dêjî: Efendim
Li her ‘erdê ji bo ustadî ‘ebd im (*Xinûkî, Gûz û Mewîj*)

Yekî got: ey Sikender bo çî daîm
Dikî teqdîm li ser babê xwe ‘alim (*Xinûkî, Gûz û Mewîj*)

Ev alimê ku Skender qedrê wî li ser ê bavê xwe girtiye filozof Arîstoteles e. Kralê Makedonyayê Phîlîppos ji bo perwerdehiya kurê xwe Skender, Arîstoteles vedixwîne qesrê (342) û Arîstoteles bi qasî heft salan mamostetiya kurê wî dike (Cevizci, 2011: 362). Piştî atifa gotina Hz. ‘Elî mînakanîna ji Arîstoteles û Skender nîşan dide ku Şêx Muşerref çiqas xwedî asoyeke berfireh e (Baytar, 2012, r. 784). Bi vî şiklî Xinûkî ji metodên hîndekariyê ya zanista perwerdehiyê rêbaza bûyera mînakê (case method) bi kar aniye.

Xinûkî ji bo qedrê seyda bi feqiyên xwe bide zanîn gotineke¹² Îmamê ‘Elî (598-661) bi bîr dixê. Ev di analîza metnên edebî yê pexşanî de yek ji “riyên geşepêdana ramanê” ye û wek govan nîşandan (witnessing) tê binavkirin. Di vê rêbazê de ji bo piştrastkirina fikrekî ji gotina kesekî navdar tê sûdwegirtin.

¹⁰ Ebu'l-Hesen Elî b. Ebî Talib el-Kureşî el-Hasîmî (m. 40/661). Ji Musilmanên pêşîn. Zavayê Hz. Pêxember û xelîfeyê çarem. Bnr. (Fîğlalî, 1989: 371-374).

¹¹ Alexandros (b.z.356-323). Kralê Makedonyayê yê ku di dîroka Îslamê de zêdetir bi şexsiyeta xwe ya efsanewî tê nasîn. Bnr. (Kaya, 2000: 555-557).

¹² “Ê ku herfekî hîne min bike ez ê çil salî xulamtiya wî bikim.”

Xinûkî ji bo girîngiya ilm û alimê rave bike di van malikan de serî li “ciwankariya telmîhê” jî xistiye. Telmîh di nava gotinekê de îşaretkirina qisse, efsane, bûyereke dîrokî herwekî din e (Saraç, 2016: 282). Xinûkî bi riya rêbaza bûyera mînakê, govan nîşandan û telmîhê ramanên xwe yê di heqê têkiliya seyda û feqî de xurt dike. Her çiqas metnên dîdaktîk ji xemên estetîkê dûr bin jî ji bo piştrastkirina ramanan nivîskar/helbestvan carinan serî li hunerên edebî jî dixin. Lêbelê mebest ne huner e.

Bangkirin, di perwerdehiyê de cureyeke balkişandinê (getting attention) ye. Nivîskar an vebêj jî ji ber armancên cur bi cur serî li hunera nîdayê dide. Carinan kelecana xwe, carinan hêrsa xwe, carinan kêfxweşiya xwe, carinan daxwaza xwe ya zêde, carinan dilrehmiya xwe û hwd. îfade dike (Adak, 2017: 75). Berhem bi bang/nîdayê dest pê kiriye. Şêx Muşerref bi mebesta îfadekirina girîngiya şîretên ku dê bike vê hunerê bi kar aniye; bi banglêkirinê feqiyên xwe ji armancên ku xwestiye bide bidestxistin haydar kiriye û wiha bang kiriye:

Gelî feqyan gelî feqyan nezer kin
Heçî bêjim bizanin hem ji ber kin (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Dubare (repetition) di hîndekariyê de rêbazeke balkişandinê ye. Xinûkî di malika jêrîn a beşa *Fesla Mu‘amelata Hevalan* de bi dubareya îfadeya “emanet sed emanet sed emanet” bala feqiyên kişandiye ser girîngiya têkiliya navbera feqiyên û hunera tekrîrê bi kar aniye:

Emanet şed emanet şed emanet
Ji bona hev bikin daîm şîyanet (Xinûkî, *Gûz û Mewîj*)

Xinûkî hin ders û şîretên xwe bi sembol û metaforan daye. Gotinên xwe wekî “nûbihar”ê “şîrîn” û “taze”, ji rastkirina xirabiyê re wekî “şûrê tûj”, ji bo feydeyê û çêjê jî wekî “gûz û mewîj” pênase kiriye. Kesê xwenda wekî “emîr”, nexwenda wekî “pîvaz û sîr” bê kêr dîtiye. Ilmê bi “qelem”ê sembolîze kiriye, wekî “zêr û zîv” bi nirx dîtiye. Kesê ku ji seyda re îtaet nake, seydayê wî wek “nefsa nezan” rave kiriye. Feqî wekî “eskerê xas ê Îlah”, “xadim û xulamê bargah” dîtine. Xwarinê bi “kevçik”ê nimandiye. Mijûlbûna bi cil û pişik wekî “exlaqê jinan”; kesê ku mebesta xwendina wî mal û dirav be; metnê wî bi “nan” îfade kiriye.

Encam

Edebiyat di vegûhestina hest û ramanan de navgîneke gelekî guncaw e. Wek cureyeke helbestê, helbesta dîdaktîk ango fêrkarî jî di veguhestina agahiyên zanistî û şîretên exlaqî de roleke girîng dilîze. Piştî ku bizava dîdaktîzmê wekî cureyekî dikeve bin banê edebiyatê, edebiyata klasîk jî para xwe jê wergirtiye û gelek kesayetên dînî yan jî edebî bi vê formê berhem nivîsîne. Yek ji van kesan jî ku di sedsala dawî de jiyaye û berhem daye Şêx Muşerrefê Xinûkî ye. Xinûkî

berhema xwe ya bi navê *Gûz û Mewîjê* bi mebesta “hînkirina rê û rêbazên fêrbûnê” û “rabûn û rûniştin”a feqîyan nivîsiye. Menzûme dema ku hatiye nivîsîn wekî rêzîknameya ders û şîretên exlaqî hatiye pejirandin, jiberkirin û di nav medreseyên Kurdistanê de belav bûye.

Berhem ji ber ku nêrînên Xinûkî yên di heqê perwedehî û exlaqê de pêşkêş dîke hem jî merhele, rê, rêbaz, stratejî û rêgezên pergala medreseyê di hundirîne girîng e. Aliyekî din ê balkêş jî ew e ku ev merhele, rê, rêbaz, stratejî û rêgezên perwerdehiya medreseyê yên ku Xinûkî wek metodolojî bi kar aniyê di zanista perwerdehiyê ya nûjen de jî tîn bikaranîn û xalên hevpar radigire.

Xinûkî menzûmeya xwe bi teşeya mesnewiyê nivîsiye. Teşeya mesnewî ji ber taybetmendiyên xwe yên ruxsarî û naverokî karê helbestvan hêsan kiriye. Berhem ji ber ku perwerdekirina mijarên hîndekarî û exlaqî ji xwe re kiriye armanc ji xema hunerî dûr e. Zimanê berhemê xwerû, vekirî û herêmî ye. Menzûme ji aliyê kêş û serwayê ve serkeftî ye. Menzûme hem ji aliyê ruxsarî hem jî naverokî ve bi pergala edebiyata klasîk hatiye nivîsîn û di vê çarçoveyê tê qebûl kirin.

3. Rêbaza Amadekirina Menzûmeyê

Latînzeya berhemê di çarçoveya xalên jêrîn de hatiye kirin:

1. Latînzê û transkîrîbsiyon li gorî kopîya destxet a orjînal a Şêx Muşerrefê Xinûkî hatiye kirin.

2. Latînzekirina tîpên Erebi li gorî transkîrîbsiyona standart a li jêr hatiye kirin.

Tablo 2. Transkîrîbsiyona tîpên Erebi yên di menzûmeyê de

ع	ع	ظ	ط	ض	ص	ذ	ح	ث	أ
Ġ ġ	‘	Z z	T t	Ḍ ḍ	Ş ş	Z z	Ḥ ḥ	Ṣ ṣ	’

3. Metnê menzûmeyê li gorî sernavên beşên destnivîsarê bi rêzê ji 1ê heta 6an hatiye nûmerekirin. Dema ji malikan mînak hatine dayîn ji ber ku malikên berhemê hindik in (39 malik) tenê navê helbestvan û berhemê di nav kevanekê de hatiye nîşandan. Ji bo mînak:

Ji wê behra ku jê rihtî bi qencan

Bike îhsan ji bo me yek du fîncan (*Xinûkî, Gûz û Mewîj*)

4. Ji ber ku berhem mesnewî ye û hemû beş bi heman weznê hatine nivîsîn qalibê erûzê tenê di destpêka berhemê de hatiye bicihkirin.

5. Hevokên Erebi îtalîk hatine dayîn û wateyên wan di jêrenotan de cih girtine.

4. Metnê Gûz û Mewîj

4.1. Haça Kîtabu Gûz û Mewîj¹³

[Mefa'î lun Mefa'î lun fe'ulun]

Bîsmîllahî'r-Rahmanî'r-Rahîm

¹ Gelî feqyan gelî feqyan nezer ken
Heçî bêjim bizanin hem ji ber ken

² Çikû ez bo we tehqîqen evîn im
Muhibbek şadiq im hem gemrevîn im

³ Kelamê min xweş û pur nazidar e
Şîrîn e taze ye wek nûbihar e

⁴ Ji bo qeţ'a xirabî şîrê tîj e
Wekî navê xwe ye gûz û mewîj e

329

4.2. Feşla Teşîlê

¹ Bixûnin hûn neken teqşîr û sistî
Emanet se'y û teşîl û durustî

² Durustî lefzekî kurt û dirêj e
Kesê ku ew durust nabî qirêj e

³ Bixûnin hûn di havîn û zivistan
Nebî çê bî ji we yek roj(i) westan

⁴ Kesê xwenda muheqqeq her emîr e
Nexwenda her wekî pîvaz û sîr e

⁵ Bi diqqet hûn biken daîm miţale
Miţale malekî qeţ bêzewal e

¹³ Wate: Ev kitêba *Gûz û Mewîjê* ye.

- ⁶ Ji metnan qeṭ nebî lefzek ji bîr ken
Xwe destvala we bê mal û feqîr ken
- ⁷ Nivîsandin qe nahêlî ku xwenda
Ji ‘ilmê xwe biket yek lefzê winda
- ⁸ Ji ‘ilmê ra qelem laşekk e nîv e
Ji bona her kesî xeṭ zêr û zîv e

4.3. Feşla Qedrê Seyda

- ¹ Ji bo seyda muheqqeq ferq e îkram
Kesê ku nake îkram naxwe îna‘am
- ² Ji seyda ger dixwazî îstifade
Divêtin tu bikî bo înqiyad e
- ³ Ji seyda ra kesê naket îta‘e
Qe nabînî di dunya întifa‘e
- ⁴ Eger jê ra muṭî‘ nabî bizane
Ku seydayê te ew nefsa nezan e
- ⁵ Ji bo wî zahir û baṭin evîn be
Kesê ku ew nevê jê ra nevîn be
- ⁶ Îmamê me ‘Elî dêjî: Efendim
Li her ‘erqê ji bo ustadî ‘ebd im
- ⁷ Yekî got: ey Sikender bo çî daîm
Dikî teqdîm li ser babê xwe ‘alim
- ⁸ Cewab da: Faida babê fena ye
Welakin faida ‘alim beqa ye

4.4. Feşla Mu‘ameleta Hevalan

- ¹ Bi hev ra xweş biborînin bi şahî
Bixûnin hûn bi meqşûda Îlahî
- ² Bi hürmet bin ji bona hev dewamî

Hemî pêk ra ji hev ra ken gulamî

- ³ Emanet şed emanet şed emanet
Ji bona hev biken daîm şiyamet
- ⁴ Xuşûşen yê ku lefzek zêde xwendî
Hemî hev ra ji bo bêjin: Efendî
- ⁵ Hemî hûn ‘eskerê xaş ê Îlah in
Gulam û xadimê wî barigah in
- ⁶ Eger ku hûn ji bona hev ne baş bin
Ji dergeh dê li paş bin bê me‘aş bin
- ⁷ Nebî carek di dunyaê ku şer ken
Heta saqin! Fihêtkar û zerer ken
- ⁸ Nebêjin: Ratiba min zêde dûr e
Weya ev xizmeta hanê bi zor e
- ⁹ Nikarim ez hero hucrê bimalim
Li mala xwe ‘ezîz û hem delal im
- ¹⁰ Kubar im min ji şalê xwe fihêt e
Binêre işlikê min şibhê pêt e

4.5. Feşla Exlaq

- ¹ Nebî çavê we daîm bî li kevçik
Weya şalê hêşîn û ya ne pirçik
- ² Cil û pirçik ji exlaqê jinan e
Biha naket kesê metnê wî nan e
- ³ Ji bo feqyan civat û hem ‘elaîq
Digel geyrî feqan qet nîne laîq
- ⁴ Di nava gund herin meşyek giranî

Li rast û çep nezer ‘eyb e tu zanî

⁵ Muheqqeq pir kenîn û dengbilindî
Munafî ne ji bona ‘eqlimendî

⁶ Cihan paqij biken çendî bikarin
Di hucran qirş û qal wek ‘eyb û ‘ar in

4.6. Xatîme

¹ Îlahî tu min û feqyan Îlahî
Hîmayet ke ji ef‘alê menahî

² Me şîrîn key bi wan ewşafê şîrîn
Gelek muhtac û ne‘lac û feqîr in

³ Ji wê behra ku jê rihtî bi qencan
Bike îhsan ji bo me yek du fincan

Çavkanî

- Abdülhadioğlu, A. (2013). Arap Edebiyatında Didaktik Şiir. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- Adak, A. (2014). Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk. Stenbol: Nûbihar.
- Adak, A. (2019). Teşeyên Nezmê di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de. Stenbol: Nûbihar.
- Adak, A. (2017). Belaxet (Rewanbêjî). Pirtûka Dersê ya Çapnebûyî. Mêrdîn: Zanîngeha
- Mardîn Artukluyê. Enstîtûya Zimanên Zindî yên Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanîsta Ziman û Çanda Kurdî.
- Aslan, A. û Eker, C. (2019). Öğretimin Plânlanması ve Genel Öğretim İlkeleri. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Aykaç, Y. (2015). Dîwana Hezîn. Teza Lisansa Bilind a Çapnebûyî. Çewlik: Zanîngeha Bîngolê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanîsta Ziman û Çanda Kurdî.
- Başar, H. (2004). Sınıf Yönetimi. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Baytar, Y. (2012) “Şeyh Müşerref’in Hayatı, Eserleri ve Eğitim-Öğretim ile İlgili Görüşleri”. Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Uluslararası Sempozyum Muş, 771-795.
- Cevzici, A. (2011). İlkçağ Felsefe Tarihi. Bursa: Asa Kitabevi.

- Cûdî, A. (2008). Edîbê Mezin Şêx Muşerrefê Xunûkî Çû Rehmeta Xwedê. Nûbihar. h:104. 19-21.
- Çiçek, M. H. (2009). Şark Medreselerinin Serencâmı. İstanbul: Beyân Yayınları.
- Develioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitabevi, 19 Baskı, 2002.
- Dilaçar, A. (1995). Kutadgu Bilig İncelemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doskî, T. Î. û Sadînî, M. X. (2013). Şêx Muşerrefê Xunokî. Nûpelda. h:14. 9-19.
- Fığlalı, E. R. (1989). "Ali". TDVİA. (c.2, 371-374).
- Fesaî, M. R. (1960/1380). Enwa'ê Şi'rê Farisî. Şîraz: Intîşaretê Novîd.
- Hezîn, M. H. (2011). Guldan. Stenbol: Nûbihar.
- İncidağı, A. S. (2015). Mevlâna Mesnevî'sinde Yer Alan Bitki ve Meyvelerin Tasavvuf Dünyasındaki Sembolik Anlamları. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü, Mevlâna ve Mevlevilik Araştırmaları Anabilim Dalı.
- Karaismailoğlu, A. (2002). "Kelîle ve Dimne". TDVİA. (c.25, 210-212).
- Kaya, M. (2000). "İskender". TDVİA, (c.22, 555-557).
- Oral, B. (Ed.). (2011). Öğrenme ve Öğretme Kuram ve Yaklaşımları. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Pala, İ. (2014). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Pala, İ. (2006). "Nasihatname". TDVİA. (c.32, 409-410).
- Pertev, R. (2008). Zarok û Çîrok, Stenbol: Weşanên Dozê.
- Saraç, M. A. Y. (2015). Klasik Edebiyat Bilgisi: Biçim-Ölçü-Kafiye. İstanbul: Gökkube Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (2016). Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat. İstanbul: Gökkube Yayınları.
- Sönmez, N. (2018). Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî (Metn û Lêkolîn). Diyarbakir: Seyda Yayınları.
- Şâfîî, M. İ. (1984). Divan (Zarzûr Naim). Beyrut: Dâr el-Kutub el-İlmiyye.
- Şişman, M. (2011). Eğitim Bilimine Giriş. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Tan, Ş. û Erdoğan, A. (2004). Öğretimi Planlama ve Değerlendirme. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Tosun, N. (2004). Tasavvuf Kültüründe Meyve. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Sayı:13, Yıl:5, 289-300. Erişim Tarihi: 29.08.2020, http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/1818072996_13_18%20necdet%20otosun.pdf
- Xanî, E. (1986). Nûbar (werger ji tîpên Erebi: Z. Kaya). Stockholm: Weşanên Roja Nû.
- Xinûkî, Ş. M. Dîwan (Destxeta Mele Usman). Berhema Çapnebûyî.
- Yıldırım, K. (2008). Eqîdeya İmanê (Analiz ve Şerh). Stenbol: Weşanên Avesta.

Pêvek:

Kopiya metnê Gûz û Mewjê ya ku Şêx Muşerrefê Xînûkî bi destxeta nivîsiye

Yayın İlkeleri

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından çıkarılan JMS (The Journal of Mesopotamian Studies), Kürt, Arap ve Süryani dili kültürü ve edebiyatları alanlarındaki bilimsel nitelikli çalışmalara yer veren hakemli bir dergidir. Kış (Şubat) ve Yaz (Ağustos) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayınlanır. Yayınlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayınlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayınlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

- Dergimize gönderilen yazılar, öncelikli olarak yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkeler uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alıp gerekli düzeltmeleri yaparlar; fakat katılmadıkları noktalara itiraz etme hakkına sahiptirler.
- Gönderilen telif makaleler, Editör Kurulu tarafından incelendikten sonra değerlendirilmek üzere “kör hakem” yöntemiyle konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Makale, en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayınlanır. Hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilir.
- Hakemlerden biri veya her ikisi, “düzeltmelerden sonra yayınlanabilir” görüşü belirtirse, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara gönderilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı hakem veya Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Ayrıca yazarların, hakemler tarafından belirtilen görüşlere itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Yapılan itirazlar editör kurulu tarafından görüşülüp uygun bir karar alınır.
- Yayınlanmasına karar verilen yazılar, sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatında yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri metin üzerinde işaretleyerek dergiye geri gönderir.
- Yayınlanmayan yazılar iade edilmez ve yazılardaki görüşlerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayınlanan yazılar için yazardan dergiye veya dergiden yazara herhangi bir ücret ödenmez.
- Yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editör Kurulu tarafından yapılabilir.
- Yayınlanan yazıların yayın hakları MAÜ Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Bu devir, sanal ortamı da kapsar.
- Makale gönderimi ve değerlendirme süreci Dergipark sistemi üzerinden yürütülür.
- Makaleler değerlendirme sürecine alınmadan önce iThentica intihal programı kullanılarak benzerlik analizine tabii tutulur.

Yayın Dili

- JMS’nin yayın dili Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanicidir. Ancak her sayıda, dergide yer alan çalışmaların en az yarısının Kürtçe ve onun çeşitli lehçelerinde yazılmış olması ilke olarak benimsenmiştir. Dergiye gönderilecek yazıların akademik dil kullanımıyla ilgili her türlü kusurdan arınmış olması gerekir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

- Yazılar A4 boyutunda kâğıda, MS Word veya uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Times New Roman kullanılmalıdır. Yazılar 12 punto ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalı, sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu en fazla 9.000 sözcük olmalıdır. Özel yazı karakterleri kullanılmamalı, transkripsiyon işaretleri varsa bununla ilgili dokümanlar ulaştırılmalıdır.
- Yazarın adı, soyadı, unvanı, görev yaptığı kurum, ORCID numarası ve e-posta adresi mutlaka belirtilmelidir.
- Makalenin başlığı içerikle uyumlu olup koyu harflerle yazılmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir.
- Makalenin başında, en fazla 150 ile 200 sözcükten oluşan bir öz yer almalıdır. Türkçe dışındaki dillerde yazılan makalelerde öz makalenin orijinal dilinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce olarak da yazılmalıdır. İngilizce öz kısmında makalenin ismine de yer verilmelidir. Özlerin altında genelden özele doğru sıralanmış 4 ile 6 sözcükten oluşan anahtar sözcükler bulunmalıdır.
- Başlıklar koyu harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, 1., 2., ara başlıklarınsa, 1.1., 1.2., 2.1., 2.2 şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana ve ara başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu harflerle yazılmalıdır.
- Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, “tırnak içinde” gösterilir, eğik veya koyu karakter kullanılmaz. Hem “tırnak içinde” hem eğik veya hem koyu hem eğik yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
- Bölüm ve paragraf başlarında girinti uygulanmaz.
- Yazılarda kullanılan çizim, grafik, resim ve benzeri malzemeler JPEG ya da GIF formatında olmalıdır. Görsel malzeme ve ekler gerektiğinde e-posta yoluyla ayrıca ulaştırılmalıdır.

Kaynak Gösterimi

- Alıntı yapma ve kaynak göstermede APA yöntemi kabul edilmektedir.
- Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlılık şarttır. Uzun yapıt (kitap, dergi, gazete vb.) adları eğik, kısa yapıt (makale, öykü, şiir vb.) adları ise “tırnak içinde” yazılır. Ayrıca dipnotların yalnızca metne alınamayan ek bilgiler için kullanılması önerilir.
- Bir yapıtın derleyeni, çevireni, yayına hazırlayanı, editörü varsa künyede mutlaka gösterilmelidir.
- Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, yazarı, başlığı ve yayın tarihi belirtilmiş olanlar kullanılır. Ayrıca künye bilgilerinde parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.
- Ulaşılabilir kaynaklarda ikincil kaynak kullanımından kaçınılmalıdır.
- Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında kesinlikle yer verilmemelidir.
- Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Eserlerin yayınevleri açık şekilde ve makalelerin bulunduğu sayfa aralıkları belirtilmelidir.
- Latin harfleri dışındaki alfabelerle yazılmış makalelerde Latin harfleriyle yazılmış başlık, özet, anahtar kelimeler, ve kaynakçaya (referanslar) yer verilmelidir.

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Publication Principles

The Journal of Mesopotamia Studies (JMS) is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The JMS is a peer-reviewed journal which gives places to scientific researches on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature. It is published semi-annually (Winter and Summer Issues). The articles to be published should bear criteria of scientific researches, be innovative, and also should not be published anywhere else before. If an article has been presented in a scientific meeting, it will be accepted on the condition that it has not been published anywhere before.

The Evaluation of Articles

- Articles submitted for publication are firstly examined by editorial board in accordance with the publication principles of the journal. The endorsed ones are sent to two reviewers. The authors corrected the article according to the notes by reviewers; however they have right to object to the points where they do not agree with.
- Articles submitted for publication are sent to two experts of the field via method of "blind review" after they examined by Editorial Board. In the case of split in opinion of these two reviewers, the article is sent to another reviewer. The article is published if at least two reviewers express positive opinion. The reports by reviewers are sent to the authors to pronounce the evaluation result.
- If one or both reviewers express "it could be published after certain revisions", the article is sent to the author for the required revisions. After revisions are done, they are checked by reviewers or the Editorial Board to evaluate whether they are done in accordance with the remarks. Besides, the authors have right to object to the reviewers' opinions. The objections are evaluated and resulted by the editorial board.
- The articles that decided to be published are sent to the author in PDF formatted after page adjustment. The author makes the last reading and shows necessary revisions on the text and sent it back.
- The unpublished articles are not return back to the rightful owner, furthermore the authors are responsible for the opinions of the articles.
- The journal does not demand any fees to publish their articles, and likewise does not pay any fees for publishing articles.
- The Editorial Board may make small adjustments those are not on the main stage.
- It is accepted that the copyright of the published articles are transferred to The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. This transfer includes virtual platforms.
- Article submission and evaluation process is conducted on Dergipark system.
- Before Evaluation process starts, the articles are analyzed via iThentica plagiarism program.

Language(s) of Publication

- The JMS gives places to articles in Turkish, Kurdish, Arabic, English and Syriac. However, it accepted as a principle that at least half of the studies in the journal should be in Kurdish and its various dialects. The articles sent to the journal must be free from all kinds of defects related to the use of academic language.

Writing Rules and Page Layout

- The articles must be written on MS Word or compatible programs. Times New Roman should be used as typeface. The articles should be written in 12 font size in 1.5 ink line

spacing and the pages should bear numbers. The articles should be maximum 9.000 words. The custom typefaces should not be used and if there are transcription signs, their documents should be sent with the article.

- The name, surname, title, place of work, ORCID number and e-mail address of the author(s) must be stated.
- The title of the article must be in accordance with the content and written in bold face, and also must not be longer than 15 words.
- There must be an abstract of maximum 150 to 200 words at the start of the article. For the articles written in languages other than Turkish, the abstract must be written both in the original language of the article and in English. The title of the article must be stated before the abstract as well. There must be maximum 4 to 6 key words that ranked from general to specific at the bottom of the abstract.
- The title must be written in bold face. There should be intermediate titles in the long articles. It is recommended that the main titles numbered as 1., 2., and intermediate titles as 1.1, 1.2., 2.1., 2.2. All the main and intermediate titles (main sections, sources and appendices) should be written in bold face.
- Expressions highlighted in the text, must be «in quotes», bold or italic faces must not be used. There must not be double highlighting as «in quotes» and bold or italic.
- There must not be intents at the start of section and paragraphs.
- Illustrations, graphics, images and other materials those used in text must be in JPEG or GIF format. Visual material and attachments must be delivered also via e-mail if required.

References

- APA is accepted for citation and references.
- Methodically consistency is essential for writing the footnotes and sources. Names of long works (books, magazines, newspapers etc.) should be written in italic face, names of short works (articles, stories, poems and so on) «in quotes». Also, it recommended that to use footnotes only for the additional information that cannot be given in the text.
- The compiler, translator, preparer for publication, editor must be shown in the tag if exist.
- In case of the citation of the text of electronic media, the name of author, title and date of publication which are specified are used. The date of access should also be noted in parentheses in catalog information.
- The secondary sources should be avoided if the primary resources are available.
- The works those have not been cited must not be shown in the sources.
- The sources should be given at the end of the text in alphabetical order. The publishing houses should be given clearly and the pages ranges of the articles should be stated.
- Articles written in any alphabets other than Latin alphabet should include the title, abstract, keywords, and references written in Latin.

